गुरुभ्योनमः.

ागमान्त महादेशिकायनमः

ा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटना

ान्ताचार्यस्य कृतिः.

न्देशाख्यम् महाकाव्यम्

ान मेलप्पाळयमग्रहार निवासेन

महोपाध्यायेन वात्स्येन

श्रीरङ्गराजाचार्येणविरचितया

ाशाख्यया व्याख्यया सहितम्.

ाजयन्ती मुद्राक्षरशालायाम्

[illegible] Kalidasa has been
Presidency and more
known to no few s
publication from th
. with others versed
d for its gifted an
ied commentaries o
Holiness, the preser
of Mysore. But as it
een able to secure tl
hamahopadhyaya Sr
l friends Messrs. N.

नपतिता अनुस्वारानशोधिता
गौंवा क्वचिन्मात्राविचिन्त्यताम

शुद्धम्	शु
	च्चक्रा
	प्रक्रा
	तंसा
	लिनीर
	कोशाः
	चारेण
	रांकुरः

नन्तःस
क्तानित्यक्तानी
तीर्थैः
च्चल
उक्तौय
गिरिः।
अर्थान्त
माहि
पूजा
पातः। चूडाश...प्रयो
तु। अर्चा
मरः॥
मान
त्यापि
तस्याः
रिति.
ललितं
कादाज
काशन

	मपि
ा:	चीयाः
।	तदेव
ौ	शब्दे
्या।	वहस्या
ा	न्धेया
ानाथं	श्रीनाथ
:	यिनः
्पणा	तामूप
्ता	वृंहिता
ाव्यानि	श्राव्या
ी	मन्त
न्तं	कान्त
मी	भस्मी
ाश्र	रजना
्र	लंघ
त	तेज
ंट	ममेदं

ाननु
ापा

ाक्ष
ग
ः।

ामे
ि
।

ान

म्।

ो

राधन
पीतप
एत्र
तत्पक्ष
कोणा
भावः।
किरणं
तामे
कार्यवि
रोप
रभ्य
स्मिन्नेव
कारयित्
यादाभि
न्दाअन
न्तश्च
न्ययो

ii	line	11	imagery
"	"	25	hundrec
v	"	5	fiercer
vi	"	27	a very l
vii	"	24	competi
viii	"	13	दुर्मद दन्ति
xiv	"	26	it gave l
xviii	"	9	imagine:
xxii	"	11	concepti

ꞏA is, like Meghaduta of
ion, an erotic lyric, be
al in execution. The a
ꞏa, known as Sriman Ve
vho is one of the Ach
revered as the spiritu
tion of them. It is a s
stanzas in the Mandak
[eghaduta in plan and
assing his model both in
he machinery of the pc
ksha, he presents to us
gainst the improbability
ger, he introduces a bird

ɔsequent poets are as it
side the eternal fount of V
Rama for his hero and tl
lyric, Vedanta Desika wo
ɿd his poem gains on that
ness. Again, though we ı
at of want of freshness in
pared with that of Kalida
ɔ be hypercritical ; for t
esa passages of lofty con
oughout, the poem is tremı
:motion investing the thoı
: quality characterizes this
s quality of unction which
Hence it is that this poeı
on of a classic, is, as few ir
by itself and has earned fc
ɿnskrit literature.
: lived in comparatively re

said to have been borı
4369 of the Kali age a
red and eight years. T
58 A. D. to 1376 A. D.–
of the Deccan, dur
m of Vijianagar was e
ed for the first time un
s. For years, the s
eir quiet enjoyment of
ouring down into th
gration and settling in
ms that were then flo
on, there is ample evid
earning in its wake, gi
ng in the South and
taste and refinement,
y inaugurated by Sr
ngam there rose two s

...itics of the period, we need ...
...l history of the time. As sh...
he had a contempt for the pa...
...stha or lay-man as he wa...
ng—a way of life chosen ...
...nic organization of society
...ll great men of a religious o...
better fit them for their wor...
...ranquillity and self-abaseme...
ice under a King as the most
...ver be guilty of. He says:—

...ोणशतांशपालनकलादुर्वारगर्वानल...
...नमन्यामहे । देवंसेवितु मेवनिश्चि...
। कुचेलमुनये दत्तेस्म वित्तेशतां ॥

... care we for such as seek
...courtly verses in praise of be...
...d fume with fiery haughtines...
...ey share a tittle of sovereign...
...corner of this vast earth ...

within our stomach bur
the fire that burns wi
not beg even a blade c
rld with our words frag
he close of day.
e that he took when he
enowned Vidyaranya to
e of whose king, Buk
nder such a stout heart l
s understood in those
world outweighed eve
es were directed to st
rn and brought up and to
strokes of logic every c
his days. He was a lion
t may perhaps strike the
an adulation of self i
but we must allow it in

was pride: but when He
en He praised himself; for
Grace which redeemed hi
Cp. Bhagavat Vishayam
Sri A. Govindachar's *Divi*
ts.

nta Acharya says of himsel
at before his twentieth year
of his time; and from his twe
ne hundred and eighth yea
rary activity, teaching th
on them, expounding them
ich for elaborate thoroughn
ith the best that appeared
ture. More than three qua
work is rarely given to the
Desika's living authority e
f men. His more importa
ut one hundred and twe

us if well considered, i
cal works of Kavithar
and disputants), the
ig."

s works, however, we r
y activity proper must
c after the manner of K
adavabhyudaya, on th
esa is a lyric after Meg
philosophical drama, m
early English stage, bu
iatic, after the manner
vira Gadya is a short
work of a thousand slol
Sri Ranganath, written
navala-perumal-nayina

In this connection we r
iking of himself in com

:s to the large heart of
ntradiction to the crowir
his zeal for the service
ignation at the sad way
een misinterpreted by b
;ive a bit of his mind to
nts that would neither se

स्वती सुरभिताशयानां सतांवह
तदन्यमतदुर्मदज्वलिततेजसां
ांलक्ष्यतां ।

: on my humble head
s are perfumed by the t
:i Ramanuja): But, see!
ls of those haughty tu
: of religion or philoso
a Desika clearly explair
Sishya in his Sankalpa Su

:hout any relation to
; view was, he wrote hi
: Mimamsa, to oppose t
theistic Memamsa then
position of the works o
imini. This is not the
merits of this work or
to say, here and every
he défended the cause
1 of the universal prir
idying language by Sa
'arasara in Srimat Vish
.r, Purana Ratna or the
terly way expounded b
y was not the chief pur
e, as we have seen, his
f his genius and learning
est of his works of this

rown aback, but with—

कर्मावलंबकाः केचित्केचित् ज्ञाना
वयंतुहरिदासानां पादरक्षावलंबकाः

"Some trust in works, others in
ice our trust in the slippers of th
ıri", he passed quietly on. Again
enemies made it hot for him to re
ereupon he went to the Karnatic and
for more than twelve years. Duri
t of the country he visited *Melkote*
a and established the *Matha* of P
itual guide of the Royal Family c
absence in the Karnatic, affairs at S
ful state. A certain Mayavadi, as the
ame there and challenged the Srivais
o him in theological disputation. I
ıe Faith there could be a match to h
of the faithful was sent to the exi
en one night he lay in his bed, think
Lord in Sriranga and bewailing hi

s it ought to have been. He says

घावाहिनी जन्मशैलः जनिपथपरिवृत्ति श्रा
तेमायाशर्वरी बालसूर्यः निगमजलधिवेला

to the King of Ascetics! Sri R
re, the high watershed from whic
of learning; the umbrageous tree t
eary traveller that has wandered th
nd death; the morning sun, as it w
ness of the night produced by the
ng-headed interpreters ; and the f
cean of vedic learning."

ncident in the author's life must
toric worth. While he was in S
n cloud, which had long been d
izon and whose terror had long be
at last burst upon the very gat
s this was the invasion of the

ıdition. They recognised our mas
ʌls. of Sruta Prakasika, the comme
ıattar, on the Bhashya of Sri Ramar
more to preserve it than his life, Vε
rirangam and went once more intc
; there and elsewhere for a long tin
it possible to go back to Srirangam
f the moslim invaders. It was on
ʼs of insecurity that the habit of bu
fortress of Srirangam began. Prev
ʼas considered a sacrilege to hav
ide the seven Prakaras of the pagodε
tory of our author, there he lived a
ı a century and died in Srirangam
cted no less for his character and lif
His memory is cherished and he
of the Sri Vaishnava church. His
ite to the shrine of Sriranganaya

... ... and said t
to take birth in the world as t
id Anantasuri.

sika was as a scholar and poet, ye
universal literature, we cannot wel
inality either in the choice of hi
of treating them. Perhaps this w
writers of Sanskrit during that pe
in form and spirit had long since
uses were smothered beneath
edantry; yet our author's work
ency of style and command ove
f language not easily met with in
ven of the earlier writers it may b
els him and it is very high praise
Sanskrit author that he is excell
is said बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वं—'All th
spat out.' Therefore it is not
teacher says of himself,—

ıses knotty points of logic and foreign systems of thought or glory or trims epic and lyric e same headlong flow of speecl kind of alliteration or agnomin would call it, terminal, middle a *te* and it comes unbidden everyw ıoing by mere volume of sound t without in the least degree marring : or rendering it cramped or com y over the language is a rare gift ıssess it.

s now turn to Hamsa Sandesa itse ıerved elsewhere, on the well-kn he plot combines the advantage o illusive power by a sort of verisimi to what is believed to be historic e ear of the Indian reader who is r

: soul, nor is there any
plot. Thus the subject l
and it is gratifying that, tl
sensibility to put the ad
heir very best use. For
stances of the plot ma}
f a poem; as there are som
themselves that even indif
ieed be said when the gr
he graceful in art? Fo
:en by Vedanta Desika.
or the poem is as it were
.arrative and pathetic app
imple words, now weigh
/igour and strength is a
ever it is handled. In i
iserian stanza in Englisl
bit length cannot easily

ılıdasa and the variety of it ....
nted out. It refers not so much to
s to the thought enshrined in it.
nto of Meghaduta where the interes
· descriptive and not human a
each stanza there runs a trip
l feeling working into each other, ru
out, shaking delicate tints of sugg
being (1) the intellectual element
of scenes and objects in the path of
rous colouring of the images to sui
the lover; (3) the adroitness with
's made to feel that the journey
s delight than a task imposed upon
estion of the agreeable personal re
loud would enter with every scen
ling described. Such a blending
nius. In Hamsa Sandesa too ther
t they are fewer and perhaps do not
scheme of the poet. I may cite fo

es in his mouth. For example,
34th, 35th and 36th stanzas of t
na describes his state during the
:er following his separation from S

y breeze, subdued of yore by scer
rammelled from thy cup-like breas
itting time, starts up at once,
:t far—and giving lofty airs
urth and sky with *kunda* scents
me to wretched humbleness,
the drooping lotus flowers;
nions of thy lotus-face!
Rama too, his haughty head
low, his bow unbent, implored
vith frighted looks 'O deign to spa
ghbourhood '—even craven Spring
the ends of space with diverse da
s armory, in lavish wealth,
st in their aim and dint in sweets.

:ene of the poem is laid on t.
dra known as Pampa and on
s introduced as beholding a
ıl expanse of water before hi
f his lost wife and in his g
ending the swan as a messeng
e path of the swan is describe(
he famous shrines, such as Tiru
Tirumalirum solai. After reac
'd arrives at the sea which it is
v and fall on the doomed land.
ıe condition of Sita in her pris
pares favourably with the ve
ghaduta. It is not necessary t
the poem in the introductio
of a poem in a foreign langu
e beauties of the original, yet
ucceed in carrying an idea

ıutiful wreath of lovely and pious tho
ıe feet of Lord Rama.

ı the plot of the poem. It opens with hoı
:ighest God, honoured humanity by takiı
ming into Ikshvaku's race; and playing o
ɔrtal man he permitted his Queen-Consorı
y by Ravana; then simulating grief he ı
. Hanuman had returned finding ou
s, he made up his mind to lead the con
he Vanaras against his foe and win hi
there was still some cause for delay in ı
ces; and he feared there would be more dɛ
ɔo; his queen who had sent word to him tl
bear life longer than a month might en
Therefore to assure her of his speedy goiı
: also gentle words of love, another messa
—this time at least, a messenger who like
t not be a mere incarnation of strengtl

pset and agreeably to his fond fan
ould find her a messenger in this ve
less thing. Its disqualification st
was he gone in his love. Then
the poet makes Lord Rama wel
er in gentle and entreating words.
ne messenger is described in flaunti
by association and training, the f
roaches with a petition for help, is
gh honour. The stanzas describin
r of the swan are sublime both in

u hast thy birth from loins of Him
part the trackless sea of sacred lore
ose body is this vast Expanse of th
u art the Lotus-Dweller's favoured
say the *Siddhas* wise. And by the
worthy in thy ways, is got the rare
ward from wife of Him—Her snow

ssume the reins to drive the car?

xt stanza Rama appeals to the feeling ts sympathy by contrasting the natural shvaku race and the present piteous s of that race is reduced.

r race are famed from old for strength
n resolve; could change the world and
so they wished; Ah, mighty they!
: their fortune dire and fateful time;
u then see why meet it is that thou
go to *Lanka*, seat of *Rakshasas*,
: upon *Trikuta* hill, whose crest
e and seek amidst the ocean waves?

n is specially fitted for such a task; f ily fly across the sea and can pass un d into the very heart of the city and i itself in which Sita is imprisoned, je nd the journey will be pleasant to the r

he scenes that lie i
introduction to ev
poem. The rest m
e conception comp
pearance of the moo
uoted for its quain
urely metaphysical
his mount, *Malyav*
ing in his heart th
ising with a grace
far outdoes the m
ure assume the for
t Primeval Maker
whose creating mi
up into transparen
to Lanka where
her limbs themselv

r a name in all th

ie towns and villages that stud the paths
'an to linger along the way. The hero
esist the temptation for his sake and go

t country that the bird has to pass throug
land ; the poet hurries through this trac
ce to reach the holy shrines beyond) ; at
kes the messenger across it,

and hills and streams display their view
nating charm ; and where again,
me thy voice so sweet to hear his heard,
and village maids rush out from homes
stle nigh, and, shooting sidelong glance
a pair of brows untaught to knit,
ut thy form and know the cause of sound.
e border between the Andhra and the Kar
ed. There a plesant bucolic sight will de

ibed. There meet
e gods descending from above and
at come from earth, unequal now n
Satva rising sweeps distinctions al
ey throng and pray in perfect unis
cause alike they reap the fruits th
en after encountering a stream cal
ri, the bird will enter the provinc
Kanchi, the modern Conjeeveram i
roduces *Kanchi*, his own native pl
ced by Kâlidasa in Meghaduta.
stanzas all the interests of the t
nd the sacred waters of the place a
gy, as how in days of yore Bral
a sacrifice in the company of S
ti, created the city by the mere fia
hile he was performing the sac

ıpares well with the

जतं सारसानां
मैत्रीकषायः ।
ंमङ्गानुकूलः
र्यनाचाटुकारः ॥ of K

: clear and lusty swe
ıding far about,
ıd bursting lotus sce:
ıell both crisp and s
g langour great
ateful cool,
wispering Sipra bree
oft whispering words

fresh and natural
ollowing :

ı dost approach the t

ous with the highest emotion.

Now fear not thou if there thou seest a
Though dark it is as is an emerald :
'Tis *Lakshmi* plays the lightning on it
And Grace divine, the liquid charging
Its gentle neighbourhood is known ful
To countless swans of heaven as pure a
This cloud it was that took the shape o
And gave the start to all thy cygnet ra

ien the poet sends the swan throug
ng dark afar

With tall areca palms in proud array ;
There sparkle patches wide of open fie
Amidst the streams that branch from S
Whose divers flow is checked by croco
Which rush against their course with w

ie Sahhya's child referred to is the Ka

nt olive tinge that paints their limbs,
eir hair which throttles wreathes of flow
a palm, rehearse the fight
gling moonlight wages with the dark,
thy eyes, Swan, playing on the swings.

estern part of the Chola land is descril
by the name of *Varsha.*

es *Svetadri*, known as Thiruvellarai,
orth of Srirangam. A certain dark w
hood is described. Then the Kaveri m
elegant stanza, it is compared to a b
father's house to her husband's. The
ommonplace among sanskrit writers, it i
ant.

led away betimes by winds
ya's parent lap to Ocean's breast,
ntless friends like thee of double birth
t auspicious blessings on her head,
in the morn, areca trees,

mous future shrine. Only the all-kn
already sent to await the coming of t
et cleverly avoids a palpable anachro
id that the poem is otherwise free fro
nisms. The peopling of the south
ving Aryan shrines and institutions a
hen, according to Valmiki, the land
habited by wild tribes, might be put
nism. But it is not palpable and the
the Hindu mind to historic accurac
ith this as with that. Moreover a re
le in the fact that Valmiki cannot be
thority in such matters ; for he who
ings, makes no mention whatever of th
of any large river which either Han
eed have crossed in their passage to

›on is bended arm, the Lord
nd lovely eyes, the very life
daughter, shining far about
ss emerald within a box.

ty of feeling makes the poet forg
:en himself and the *dramatis person*
ain rises in blended loveliness and g
an has to fly across desert wilds "th
he Pandyan soil."

ves abound and where in dreary dre
chirrups with harsh and deafening
ainly a bold description of the horrc
: there is no local colouring to disti
any other ; and there is also here the
alism noticeable elsewhere. The po
e with his eye on nature. He write
arefully noticed, there are two cla
oserving nature, have the eye to p
beautiful in it and symbolize it in

and the *Karusnas* which formed *Thatt*
compare the description there and th
distinction between *absolute vision*
l be clearly seen.

next stanza describing the ladies of
ne like the one quoted elsewhere d
think we must give the palm to Hi
g the beautiful in the personal charms
es are drawn by all that is gentle a
ure. Though in later writers this
ted into ribaldry, we must say th
nough to eschew extravagance of eve
comes a spiritual man of his temper.

l in the Pandyan land, the ladies brig
h *Kuvalaya* eyes will make for thee
estoon with their looks to honour thee
t hast so sweet a voice ; and while th
ir face aloft to question with their ga

... ––– the river-v

ties. These two ideas are wov
nanner of Sanskrit poets. T
Though the poet here refers
ures of the locality as how th
es and how there abound Keta
table exaggeration in the sar

which rise.

ghts and spread o'er twice the
etakies that fall profuse."

n is happy and vigorous, comp
he sea to an arrow darting frc
on is fine and above all appro
na's messenger should enter
lly mood.

ng there awhile, dart on—
m the bow of arched beach,
oaring wave, that fumes and fr

; the city is an example of the
f thought I referred to elsewh
aks thine eyes can get a view
.r away—one mass of white
ess mansions rising in the air
on the ample ocean sands,
swans! Now she, on seeing th
ing wings of streamers floatin
ɔ start ahead and cooing soft
nes, await thy dear approach.
he first canto in close imitatic
nd canto the poet introduces
kept in the back-ground and c
Sita and her passion are descri
: language. As we proceed
poem, the strain rises in grac
l be found that nearly the who
lly conceived and expressed.

movement. Herein therefore De
e instinct of a poet, which again
antry in him.
rse the swan is conducted to the A
confined ; and there to the Sim
[anuman saw her and which form
er captivity. Then follows an a

very limb, the treasure-trove
and the Goddess of true worth."
t describes in twelve stanzas he
able occupation in which she mig

ultless beam of moon surprised
vel of a filthy knave
d eats dead dogs ; or else a bougl
nsplanted to a wood
-trees abound ; or high-toned wor

A roe in tiger's paw ; a bowstring
Upon the ground : scarce sadder

Stanza 24 is very pathetic in its
s indignation.

When thou shalt see her sad and
—Alas! too sad a state for one lil
Thou too must find it hard to ste
Thy torrent grief that flows unco
Ah ! how can one not own a hear
If one has such a purity, not born
In lands unheard, like that ten-he
Nor in a race that battens on raw

From stanza 31 begins the messag
e sent through the swan. It describe
ama is; it refers to past joys and prese
it hopes for the future ; it fortifies he
vity by citing examples of suffering
nds with a powerful description of ho
akshmana will cross the sea by bindi

ıting. Therefore the reader is once fo
ody of the poem itself; the introductic
'het the reader's appetite for the poem
it.

nessage is delivered, in two stanzas
ıddressed and requested to bring bac
which Sita may send.

oem ought to end as in Meghaduta.
ı, however, the poet adds two more stаı
escribing what remains of the stoı
:ating in its *Vaidyuta Vega i. e.*, light
weep, the first canto of Valmiki's R
:roduction cannot close better than wit
vhich forms a sort of colophon to the ı
ȝ persons test this flawless gem
less ears—the eyes to see its worth;
ısenger—the gem of song which brougl
ȝ Sita back to Rama's breast;

सामान्तरसाच ।वाक्य। इत्युक्त।
तरानन्तचिन्तनरसास्वादानन्दप्रवणतय
रसां प्राप्तिहेतुम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या
तं मेघसंदेशप्रतिद्वंद्वि हंससंदेशाख्यं वि
प्सिताविघ्नपरिसमाप्तये प्रचयगमनायच
त्मनां । जपतां जुह्वतांचैव विनिपातोन
प्राप्तंमङ्गळं 'आशीर्नमस्क्रियावस्तु नि
ण्ड वचनप्रामाण्येन श्रीरामभद्रस्य मारु
तमाग ोत्सुकतया प्रस्रवणापरपर्याये मा
त्मकं 'मङ्गळादीनिमङ्गळमध्यानि मङ्ग
ादिमहाभाष्यकारवचनेनादौ निबध्नन्
न ।

ानं अघंदुरितादि यस्य तथोक्ते अ
गतः अवतीर्णः मानुषस्यमनुष्यस्य :
रयन् (अत्रस्वस्थेत्यादिः लोकमितिशेषः

र्थः प्रत्यायाते (लङ्कायांसीतांदृष्ट्वा) प्रत्यागतेसति निश्चितः
र्थः (सीतानयनं प्रतिसैन्योद्योजनादिरूपः कर्तव्यः) विषयः
अतएव कामः अभिलाषः (सीताविषयः) सोऽतिशयितो-
र्मी (अतिशायनेमत्वर्थीयइनिः) अतएव सः प्रसिद्धः श्रीराम-
) कल्पस्य (दैवयुग सहस्रात्मकस्य) ब्रह्मदिनस्य आकारः
आकारोयस्याः तां अतिदीर्घामित्यर्थः निशां (हनूमदागमना
रात्रिं (कर्म) आ विभातात् प्रभातात् आविभातं प्रभातावधिकं
र्थः (आङ्मर्यादायाम्) कथमपि महताप्रयत्नेन विषेहे विरं
मान् ॥
स्सिद्धं जगतामाद्यंकारणं देवो जयतीत्यादाविव विशेषण
ोद्रष्टव्यः। तत्रहि स्वतस्सिद्धमिति आद्यकारणस्य विशेषणम्
णमिति च देव इत्यस्य विशेषणम् । तथाच स्वतस्सिद्धंयत्
कारणं तद्रूपोयोदेवः स जयतीति वाक्यार्थः । तद्वत् प्रकृतं
तः मानुषत्वं मानयन्यः श्रीमान्देवः तद्रूपः स इति ।
मद्रामायणानुरोधेन । तत्रहि 'आत्मानं मानुषमन्
श्यात्मजं । योहं यस्ययतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतुमे' इ
ग ब्रह्माणंप्रत्युक्ते ब्रह्मणा 'भवान्नारायणोदेवः श्रीमा
प्रभुः' इत्युक्तं । तत्र भवानिति रामभद्रमुद्दिश्य नारायणोदे
नारायणत्वादिकं विहितम् ॥ एवमुत्तरत्रापि वर्णनेषु श्रीमः
धित्वं द्रष्टव्यम् । विस्तरभयान्नो दाहरिष्यत इति बोध्यम् ॥ यः
त्र नादिपूर्तिः नवाशेषपूर्तिः तथाचमानुषत्वं मानयन्ननघेवं
योजना । मानयन्पूजयन्नित्यर्थः । रावणवधोपायिकत्वात् मा

त्वं बहुमन्यमान इतियावत् । अत्ररावणस्य मानुषादन्यैरवध्य
वंशे मनुष्यत्वेनावतीर्णः यः श्रीमान्नारायणः तदात्मकः श्रीमान
हनूमति प्रत्यायाते विदितसीतावृत्तान्तः कर्तव्यंनिश्चित्य विरह
त्तिं महताप्रयत्नेन सोढवानितिभावः ॥

अत्र अनघ इत्यनेन वंशस्य भगवदवतारार्हत्वं व्यञ्जितं ।
इत्यनेन महाकुलीनत्वंनाम नायकगुण उक्तः । श्रीमानित्यने
सहहृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया । रक्षकस्सर्वसिद्धान्ते वे
गीयते' इत्युक्तदिशा श्रीविशिष्ट एवसर्वं करोतीति व्यञ्जितम्।
यथा जगत्सृष्ट्यादिकंलीलातथा सीताविश्लेषदीनत्वादिकमपीति
किंच श्रीमानित्यनेन सीताविवाहादिकं देव इत्यनेन तयासह
कंचव्यज्यते। अतएवसीताविवाहादेः श्लोके अनुक्तिरितिध्येय
तनयेत्यनेनसीतायाः श्रीरामभद्र तुल्याभिजनत्वं व्यञ्जितम् ।
त्यनेनहनूमतः पवनतुल्यवेगत्वादिकं व्यञ्जितम् ॥

अत्र अनघइति वंशविशेषणस्य भगवदवतारार्हत्वाभि
परिकरालङ्कारः । अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे इति
देवइति विशेषणस्य सीताविश्लेषदीनत्वादेः लीलामात्रत्वाभि
सोऽपिपरिकरालङ्कारः । निश्चितार्थत्वस्यकामित्वंप्रतिहेतुत्वात
लिङ्गम् । समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षण
कल्पाकारत्वंप्रति कामित्वस्यहेतुत्वादन्यत्काव्यलिङ्गम्।कल्पाव
दीर्घत्वादिधर्मस्य इवादिवाचकस्य उपमानभूताकारशब्दस्य
धर्मवाचकोपमानलुप्ता उपमा ॥

अथव्याकरणम् ॥ अनघइत्यत्र 'नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहि

ऽयः इत्यनेन अस्त्यर्थस्य विद्यमानशब्दस्य लोपः ॥ मानय
प्रयोजनायां मन ज्ञानइति दैवादिकात् हेतुमरिणच्चिणिच
फलस्य परगामित्वात् परस्मैपदेशतरि सन्ब्राह्मणइत्यादाविव
नाधिकरण्यं बोध्यम् । एवमेव समुन्नयन् भूतिमनार्यसंग
धोपि समं महात्मभिरिति भारविः॥ द्वितीययोजनायान्तु मान
नस्मात् चौरादिकात् णिचि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति
ाद्धातोः लटः शत्रादेशः । वसन्नधीत इत्यादाविव हेतुत्वक
ामान् कामीत्यत्र 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने
ववक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥' इत्युक्तं बोध्यम् ॥ स इत्यस्य
त्वात् न यत्पदापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे 'प्रकान्तप्रसिद्धा
यस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते' इति॥कल्पाकारामित्यत्र
ान पूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्च उत्तरपदलोपश्च' इति वार्तिकम्
उपमानं पूर्वपदं यस्य समासस्य तस्यशद्वान्तरेण बहुव्रीहि
वयवस्य उत्तरपदस्य लोपश्चेति । उपमानशद्वेन मुख्योपमानस्य
आश्रयः कल्पोलक्ष्यते निशांविषेहे इत्यत्र निशायाः विरहदुःख
हनकर्मत्वं बोध्यम् 'सहस्रकतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचनं
न मासानां विरहदुःखप्रचुरत्वादेव कर्मत्वम्।एवमेव 'केदानसनि
हावतंस हंसावलीवलयिनो जलसन्निवेशाः । किंचातक
। सवज्रपातां पौरन्दरीं विषहते नववारिधाराम्' इत्यादय
॥ अथकोशः ॥ दुःखेनोऽयसनेष्वघमिति रत्नमाला ॥ अर्थ
ये व्यवहारे प्रयोजने इति रत्नमाला ॥ स्मराभिलाषयोः का
ाला ॥ कल्पस्तुप्रलयेन्याये शास्त्रे ब्रह्मदिने विधौ इति रत्नमाल

दैवे युगसहस्रेद्वे ब्राह्मः कल्पौतुतौनृणामित्यमरश्च ॥ आकार इ
रितिमेदिनी। ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम्। कथमादि
पत्तगौरवबाढयोः इत्युत्पलमाला ॥ व्युष्टं विभातं प्रत्यूष मिति
अत्रदेवः श्रीमानित्युक्तया श्रीमन्नारायणावतारस्य रामस्यन
लोकोत्तरनायकतया पूर्वत्वलेनापिकस्यचिद्धंसस्यसंदिष्टत्वेन व
शात् शरदिहंसानां मानससरस्तः दक्षिणदेशगमन प्रसि
द्धन्देशादस्यहंससंदेशकाव्यस्य अतिशयोबोध्यः ॥ अत्र नग
र्यादीनां लेशतस्तत्रतत्रवर्णनात् यत् किंचिन्न्यूनतायामपि म
बोध्यम् । तदुक्तम् नगरार्णवशैलर्तु चन्द्रार्कोदय वर्णनै रित्या
काव्यमिदं प्रोक्तं मुनिभिः काव्यवेदिभिः। यत्किंचिद्वर्णनन्यून
महद्भिदुरिति ॥ अंशतः कल्पितत्वात् सङ्कीर्णमितिवृत्तम् । मेघ
कल्पितस्यापि ग्रहणात् प्रख्याततिवृत्ताभावेपिनदोषः ॥ अत्र
लम्भः श्रृङ्गारो रसः । रतिस्थायिभावकोरसः श्रृङ्गारः ।
संभोगोविप्रलम्भश्चेति । तत्रसंयुक्तयोः संभोगः वियुक्तयोः
इत्युच्यते । सच पूर्वराग मान प्रवास करुणात्मना चतुर्धा
संक्षेपः ॥ तत्राप्युन्मादावस्था प्रधानभूतेति ध्येयम् ॥ अत्र
प्रायशः वाच्यातिशायित्वात् उत्तमकाव्यत्वम् । श्लोकेषु पद
प्रसिद्धार्थत्वात् प्रसादोनामगुणः । पाठकालेपि वाक्येषु प्र
प्रतीतेर्माधुर्यंच। अत्रवृत्तिः मध्यमकैशिकी तस्याः सर्वरससाधार
आदौ मगणप्रयोगात् गणशुद्धिः मोभूमिस्त्रिगुरुः श्रियंवितनुत
आदौ वकारोपादानाद्वर्णशुद्धिश्च वकारस्तु वागारोग्यायुषांखनि
तस्य सानुस्वारस्योपादाना दमृतबीजमितिविशेषोपि ॥ * आ

काल्ये सेनां कपिकुलपते स्तूर्णमुद्योजयिष्य
न्दूरीभावाज्जनकदुहितु र्दूयमानान्तरात्मा ।
क्रीडाखेलं कमलसरसि क्वापि कालोपयातं
राकाचन्द्रद्युतिसहचरं राजहंसं ददर्श ॥ ॥

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् मन्दाक्रान्ता जलधिषडगै र्म्भौनतौ
देतिलक्षणात् ॥

प्र निश्चितार्थविलम्बाभावं सन्देशोपोद्घातञ्च वदन् 'इयंचनलिनरि
ङ्कजमण्डिता' इति श्रीमद्रामायणोक्ते कमलसरसि प्रभाते क्री
ं ददर्शेत्याह काल्यइति । अत्रापि स इतिकर्तृवाचकं पदं वर्त
ामभद्रः काल्ये प्रत्यूषे (अस्यददर्शेत्यनेनान्वयः) कपीनां प्लवग
ा सजातीयजन्तुसमुदायरूपस्य पत्युः ईश्वरस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः
ां तूर्णं शीघ्रं उद्योजयिष्यन्सन् (प्रस्थाने) उद्योगवतींकरि
ानकस्यतन्नामकस्यराज्ञः दुहितुः पुत्र्याः सीतायाइत्यर्थः दूरीभा
ादूरवर्तित्वात् दूयमानः परितपन् अन्तरात्मा मनः यस्य
ान् क्वापि कस्मिंश्चित् कमलानां पद्मानां सरसि क
शरत्काल इत्यर्थः उपयातं (मानसात्) उपागतं क्री
ा खेलं इतस्ततश्चरन्तं मन्दगमनमित्यर्थः राकायां पूर्णचन्द्रा
न्द्रः इन्दुः तस्य द्युतेः कान्तेः चन्द्रिकाया इत्यर्थः सहचरं
वलमित्यर्थः हंसानांराजा राजहंसः तं हंसविशेषं ददर्श आलुलं
काचन्द्रद्युतिसहचरमित्यत्र धावल्यस्य समानधर्मस्या नुपाद
ुप्ता साच धर्मिव्यवधानेन सादृश्य प्रतिपादक सहचरपदोपाद
ां । यद्यपिराकाचन्द्र सहचरमित्येव सुवचं तथापि नैर्मल्य

तास्मिन्सीतागतिमनुगते तद्दुकूलाङ्कमूर्तौ
तन्मञ्जीरप्रतिमनिनदे न्यस्तनिष्पन्ददृष्टिः ।
वीरश्चेतोविलयमगमत्तन्मयात्मा मुहूर्तं
शङ्के तीव्रं भवति समये शासनं मीनकेतोः ॥

नाय द्युतिपर्यन्तानुधावनम् नचस्त्रीलिङ्गद्युति शब्दोपाद
लिङ्गत्वमुपमादोष इति भ्रमितव्यम् । नैर्मल्यातिशय द्यो
चन्द्रद्युतीति स्त्रीलिङ्गनिर्देश प्रियार्थकसहचरशब्दोपादान हे
भिरूपमिथुनप्रतीति जनकत्वेनच अनुद्वेजकत्वात् प्रत्युत शो
हेतुत्वाच्च । अतएवोक्तम् 'नभिन्नलिङ्गवचने नचन्यूनाधिको
यादूषणाय यत्रोद्वेगोनधीमताम्' इति ॥ * ॥ उद्योजयिष्यन्ति
र्द्युजेरर्यन्तात् लृटः सद्वेतिशतृप्रत्ययः । अदूरायाः दूरायाः
या भावः दूरीभावः कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरिच्विः अभूतत
त्कव्यमिति च्विप्रत्ययः ॥ खेलतीतिखेलः खेलृचलने । राजदन्त
ति हंसशब्दस्य परनिपातः॥*॥प्रत्यूषोहर्मुखंकाल्यमित्यमरः ॥
सी उषः । काल्यं इतिहेमचन्द्रः॥जन्तुभिः।सजातीयैःकुलमित्य
रविप्रकृष्टकमिति विशेष्यनिघ्नमरः ॥ आत्मायत्नधृतिस्वान्त स
त्मसु । जीवबुद्धिशरीरेष्विति रत्नमालया आत्मशब्दस्यैव मनः प
ः शब्दः शरीरव्यावृत्तिपरो बोध्यः । प्रत्यर्पितन्यासइवान्तर
रात्माहिमेशुद्धः इत्यादिप्रयोगश्च॥राकानव रजोनार्यां पूर्णचन्द्र
ते रत्नमाला ॥ राजहंसास्तुतेचंचु चरणै र्लोहितैस्सिताःइत्यमरः
थ हंसदर्शनानन्तरं यद्वृत्तं तदाह तस्मिन्निति । सीतायाः जान
गमनं अनुगते अनुसृतवति तदनुसारिगताविव्यर्थः (कर्त

ाया: दुकूलस्य क्षौमस्य यःअङ्कः चिह्नं चिह्नभूतं हंसरूप
(अभितस्त्वत्प्रियारूप चिह्नं। चारुवासोवसानामितिवक्ष्यमाण
इवमूर्तिः देहः यस्य तस्मिन् तस्याः सीतायाः मञ्जीर
प्रतिमा उपमानं यस्य तादृशः निनदः शब्दः यस्य तस्मिन्निति
ेतो बहुव्रीहिः तस्मिन् राजहंसे निवृत्तः स्पन्दः किञ्चित्
याः सानिष्पन्दा न्यस्ता निक्षिप्ता निष्पन्दा निश्चला दृष्टि
तथोक्तः अतएव वीरः शूरः रामभद्रः मुहूर्तं घटिकाद्व
। (कालाध्वनोरिति अत्यन्तसंयोगविवक्षया द्वितीया) तन्मय
आत्मा बुद्धिः यस्य तथा भूतस्सन् प्रत्ययान्तरासंवलि
ाकारनिरन्तरसीतास्मृतिप्रत्ययसन्तानस्सन्नित्यर्थः चेतस
लयंवृत्तिशून्यत्वं अगमत् प्राप्तवान् ॥ कथमीदृशो वीरस्या
। शङ्केमन्ये समये कालविशेषे मीनः मत्स्यः केतुः ध्वजः यस
स्येत्यर्थः शासनं आज्ञा तीव्रंदारुणं भवति । शङ्के इत्येत
इतिवत् वाक्योपन्यासे अव्ययम् ॥ अत्रहंसगमनादीनां सी
श्यत्वेन तद्दर्शनमात्रेण सीतां निरन्तरं स्मरन् शून्यान्तः कर
ाव:अत्रन्यस्तेत्यनेन दृष्टेःन्यसनोक्त्या सीतासौसादृश्यंव्यज्यते
मनुक्त्वा मीनकेतोरित्युक्त्या तस्यसर्वत्र जयशीलतया प्रा
यज्यते ॥ अत्रहंसस्य गमनमूर्तिनिनदानांप्रसिद्धोपमाना
दिकंप्रति उपमेयत्वकथनात् प्रतीपालङ्कारस्त्वयम्। प्रतीपमुपमा
प्रकल्पनमितिलक्षणात्॥ सीतागत्यनुगतत्वादि विशेषणात्वय
न्ददृष्टित्वं प्रति तस्यच तन्मयात्मत्वंप्रतितस्यापिचेतोविल
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गत्वयम् । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलि

मुदाहृतमितिलक्षणात् ॥ 'भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रम
गच्छतएवास्तं नियतिः केनलङ्घ्यते॥' इत्यत्रेव विश्वव्या
वीरश्चेतोविलयमगमदिति विशेष समर्थनादर्थान्तरन्यासः
त्यनेन तन्मयत्वंनाम प्रवासविप्रलम्भस्यावस्था उक्ता ।
तत्प्रकाशोहि वाह्याभ्यन्तरतस्तथेति ॥ चेतोविलयमगमदि
नामावस्योक्ता। तदुक्तं मूर्च्छात्वाभ्यन्तरेऽवृत्तिः बाह्येन्द्रियनि
आभ्यन्तरे अन्तःकरणे अवृत्तिः वृत्यभावः शून्यान्तः करण
तन्मञ्जीरेत्यत्र मञ्जीरपदं मञ्जीरनिनदपरं बोध्यम् । क
तुल्यक्रिय इत्यत्र कर्मपदस्य कर्मस्यक्रियापरत्ववत् ॥ नि
नाद्रियन्ते। तथाचवामनः निष्पन्द इतिषत्वं चिन्त्यं लक्षणाद
शास्त्रादर्शनादित्यर्थः। यदिषत्वसहितपाठः बहुभिरादृतत्वात्
वामनकालात् प्रागपि तथापाठदर्शनादितिमन्यते तदासु
गणत्वेन निर्वाहः कार्यः। अतएव तत्वटीकायामाचार्यैः स्थेमः
नावसरे अभिहितं 'ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये ।
दीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः ॥ नानाव्याकरणाभिज्ञ बहुविद्व
शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकां स्तान्नमन्महे' इति । संख्य
बोपदेव गोस्वामिनाप्युक्तम् । 'कृत्तद्धितसमासाना मभिधानं
लक्षणन्त्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम्' ॥ इति ॥ मीन
'अर्चासुपूजनार्थासु चित्रकर्म ध्वजेषुच । इवेप्रतिकृतौलोपः
दिषु' इत्युक्तेः मीनशब्दात् प्रतिकृतौ कनोलोपः॥ अङ्को रूपक
रेखाजिभूषणे। रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थानेङ्कः पापदुःखयोः।प्र
बिंबं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चापुंसि प्र

लब्धाश्वासः कथमपि तदा लक्ष्मणस्याग्रजन्मा
संदेशेन प्रणयमहता मैथिलीं जीवयिष्यन् ।
चक्रे तस्मै सरसिजदलैस्सोपचारां सपर्यां
कान्ताश्लेषादधिकसुभगः कामिनां दूतलाभः ॥ ॥४॥

तु। शासनंराजदत्तोर्व्यालिखाज्ञाशास्त्रशान्तिक्षितिकोशरः (३)
श्वासं लब्ध्वा उत्पन्नानर्थप्रतीकाराद्वरं तदुत्पत्ति प्रतिबन्धएवेति
ासेः प्रागेव प्रियायाः प्राणधारणोपायं करिष्यन् तदर्थंराज
निल्याह लब्धेति । तदा तस्मिन्काले मूर्छाकालइत्यर्थः लक्ष्म
: अग्रेपूर्वं जन्मजननं यस्यस रामभद्रः कथमपिमहताप्रयत्नेन
आश्वासः चित्तसमाधानं येन तादृशस्सन् प्रणयेन प्रेम्णा
तेन (प्रेमपूर्वन्तु वाङ्मात्रमपिता बहुमन्वते इत्युक्ते रितिभावः)
र्ताप्रेषणेन मैथिलीं मैथिलस्यापत्यंस्त्रियं सीतामित्यर्थः
प्राणयिष्यन् (अस्यचक्रे इत्यतेनान्वयः) अतएव तस्मैराज
जस्यदलैः पर्णैः (तेषां हंसाभीष्टत्वादितिभावः) उपचारणे
ण सहवर्ततइति तथोक्तातां सपर्यापूजां चक्रेविदधे ॥
लेट् । किमर्थं दूतत्वाभिमतस्य सोपचारापूजा तत्राह कान्ते
ाहि कामिनां कामातिशयवतां दूतस्य सन्देशहरस्यलाभः
याः कमनीयायाः आश्लेषात् आलिङ्गनात् अधिकसुभगः
धिकसुभगः भवतीतिशेषः ॥ अत्रलक्ष्मणस्याग्रजन्मेत्यस्य
क्ष्मणाश्वासितत्वाद्याभिप्रायकत्वात् परिकरालङ्कारः । साभि
भवेत् परिकराङ्कुरः इतिलक्षणात् ॥ हंससपर्याकरणरूप
मान्येनसमर्थनादर्थान्तरन्यासश्च उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्

कृत्वा तस्मिन्बहुमतिमसौ भूयसीमाञ्जनेयात्
गाढोन्मादः प्रणयपदवीं प्राप वार्तानभिज्ञे ।
विश्लेषेण क्षुभितमनसां मेघशैलद्रुमादौ
याच्ञादैन्यं भवति किमुत क्वापिसंवेदनार्हे ॥

सामान्यविशेषयोरिति लक्षणात् ॥ किंच सपर्याकरणेनानुभ व्यज्यमानं तिर्यग्विषयतया अनौचित्येन प्रवृत्तं रामभद्रगतं हं भावाभासं प्रति सन्देशप्रवृत्त्यादिभिरनुभावैः तदाक्षिप्तैर परिपोषितस्य विप्रलम्भ श्रृङ्गारस्य अङ्गतया रसवदलङ्कारो रसस्या पराङ्गत्वे रसवदलङ्कारः । तदुक्तं रसभाव तदाभास निबन्धनाः । चत्वारोरसवत् प्रेयः ऊर्जस्विच समाहितमिति

अग्रजन्मेत्यत्र सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकात् बहुव्रीहिस्सिद्धः । अतएव वामनः "अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिक द्युत्तरपदइति ॥ सोपचारामित्यत्र तेनसहेति तुल्ययोगे इत्यने वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः ॥ अधिकसुभग इत्यत्र निगुणवचनेष्विल्यनेन गमकेन समासे अधिकमिति सुभगर बोध्यम् । अतएव काशिका विस्पष्टादयोह्यत्र प्रवृत्ति निमित्तर नद्रव्यस्य इति । महाकविरित्यादयोप्येवमेव निर्वाह्याः ॥ अः ज्येष्ठभ्रातरि ब्रह्मणि स्मृत इतिविश्वः ॥ प्रणयस्स्यात् परिच प्रेमयाच्ञयोरिति रत्नमाला॥प्रमदामानिनीकान्ता इतिस्त्रीविशे

अथ राजहंसं याचितुमपि प्रवृत्त इत्याह कृत्वेति ॥ अ गाढः दृढः उन्मादः चित्तविभ्रमः यस्यतथोक्तस्सन् वार्तायाः अनभिज्ञे अज्ञे तस्मिन् राजहंसे अञ्जनायाः आपत्यंपुमान्

न् तस्मात् भूयसीं अतिशयेन बह्वीं आञ्जनेयेया बहुमतिः तदो
मित्यर्थः बहुमतिं बहुमानं कृत्वाविधाय प्रणयस्ययाच्ञायाः
प्राप अवाप याचितुं प्रवृत्तइत्यर्थः॥ उक्तमर्थं समर्थयति विश्लो
षेण (प्रियायाः) विरहेण क्षुभितं चलितं (कर्तरिक्तः) मनः
षां जनानामित्यर्थः मेघः अभ्रं शैलः पर्वतः द्रुमः वृक्षः ते अ
अर्थस्य तस्मिन् (जातावेकवचनं) संवेदन गन्धशून्येपीति
ावअर्थनैव दैन्यं दीनतायाच्ञारूपं दैन्यमित्यर्थः(नतुयाच्ञया
। संवेदनस्य सुखदुःखानुभवस्यं अर्हे योग्ये क्वापि कस्मि
इत्यर्थः किमुत याच्ञादैन्यं भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥
नादानां अचेतनेष्वपियाच्ञादैन्यदर्शनेन चेतने तद्दर्शनं
ाभावः॥ याच्ञारूपं दैन्यमित्येवयुक्तं प्रणयपदवीमित्यस्य विशे
त् । अतएव मेघसन्देशे गुह्यकस्तं ययाचेइत्युक्तस्य वि
र्थाहि प्रकृतिकृपणा इत्यनेन समर्थनं कृतं तस्माद्दैन्य विशे
ति बोध्यम्॥

ढगाढोन्मादइत्यस्य याच्ञाप्रवृत्तिप्रति हेतुतयाकाव्यलिङ्गम्
पदवी प्राप्तिरूपस्य विशेषस्य कैमुत्यगर्भेण सामान्येन सम
र्था पत्तिगर्भितः अर्थान्तरन्यासः। कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः का
ेध्यत इति तल्लक्षणम् अर्थान्तरन्यासलक्षणन्तूक्तम्॥ गाढो
न मन्मथावस्थासु उन्मादावस्थोक्ता । उन्मादस्तुल्यवृत्तित्वं
ष्वपीतिलक्षणात् । यद्वा वियोगजः उन्मादाख्यः संचा
ः । तदप्युक्तं । वियोगजेतुचेष्टाः स्युः धावनं परिदेवनम् । अ
ं शयनंसहसोत्थितिः । अचेतनैस्सहालापो निर्णिमित्तस्मित

वेदोदन्वद्विभजनविदो वंशजं विश्वमूर्ते
राहुस्सिद्धाः कमलवसते रौपवाह्यं भवन्तम् ।
लब्धं येन प्रगुणगतिना तत्प्रियायास्सकाशात्
तत्सावर्ण्यं श्रवणरसनास्वादयोग्या सुधाच ॥ ।

उन्मादस्यैव रसास्वाद क्रमनिमित्तत्वेन अवस्थात्वम् । रसा
रत्वेन संचारित्वंच बोध्यम् । यद्यपिनित्यव्यङ्ग्यस्य रसादेः
तायां आस्वादायोगात् दुष्टत्वम् तदुक्तं काव्यप्रकाशे
सस्थायिभावानां शब्दवाच्यतेति । तथापि अनुभावमुखेन
नोचितं तत्रनदोषः । प्रकृते तिर्यगालापादि मात्रेण उन्मा
तिर्यगालापादेः अत्यन्ताज्ञानादिसाधारणतया झटित्युन्माद
ादिति तथानकृतम् । अतएव औत्सुक्येन कृतत्वरासह भुवा
ाह्रिया इत्यादयो महाकवि प्रयोगास्संगच्छन्ते । तत्रहित्वरानु
साधारणतया व्यावर्तनानुभावस्य कोपसाधारणतयाच औत्सु
झटिति प्रतीयेयातामिति तयोः स्वशब्देनोपादानम् । ए
स्थादपरिगणय न्नित्यत्रापीत्यलमविवेकेन ॥ वार्ता नाभिज्ञ इ
'प्रागप्येवं परिणतगुणां नैषधेवीक्ष्यवार्ताम्' इति वक्ष्यमा
भिज्ञत्वोक्तेः विरोधइव दृश्यते तथापि अत्रकवेरुक्तथा नलस
पस्य प्राकृत हंसस्य विषयत्वेनचनविरोधः । रामभद्रस्यतु उन्म
तस्यैव हंसस्य विश्वमूर्तिवंशजत्वं ब्रह्मौपवाह्यत्वं, नलसंदिष्ट
नं सङ्गच्छतइति बोध्यम् ॥ प्रणयः प्रश्रयेप्रेम्णि याच्ञा वि
मेदिनी ॥ संवेदोवेदना ननेत्यमरः ॥ (
परं 'इत्थं हृद्यै जनकतनयाम्' इत्यन्तैः श्लोकैः राजहंसं

ःय उक्तिप्रकारः आचार्यैं र्निबद्ध इति बोध्यम् ॥ अयदूत्यं अभ
तु रामभद्रः राजहंसं प्रशंसति वेदेति। हेहंस सिद्धाः योगिन
विद इतिभावः देवयोनिविशेषावा वेदः श्रुतिः उदन्वान् समु
दन्वान् तस्यविभजनं विभागं वेत्तीति तद्वित् (क्विप्) तादृशः
र्वे मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य हंसावतारस्य नारायणस्येत्यर्थः वं
जातः वंशजः तं भवन्तं त्वां कमलं पद्मं वसतिः वेश्म यस
ज्ञाः औपवाह्यं राजवाह्यं वाहनमितियावत् आहुः ब्रुवन्ति
शिनष्टि। प्रकृष्टः उत्कृष्टः गुणः मान्द्यादिः यस्याः तादृश
ऋज्वीवागतिः गमनं यस्य तेन पक्षे प्रकृष्टाः गुणाः ग्रहण
याः तादृशी गतिः बुद्धिः यस्य तादृशेन येनत्वया, तस्य ब्रह्मण
दयितायाः सरस्वत्या इत्यर्थः आचार्याया इति व्यज्यते सकाशा
प्रकाशेन सहवर्ततइति सकाशः समीपदेशः तस्मात् सन्नि
समानः सदृशः वर्णः रूपं धावल्यमित्यर्थः यस्य तस्यभाव
तस्याः सरस्वत्याः सावर्ण्यं तत्सावर्ण्यं तत्तुल्यवर्णत्व मित्यर्थ
त्वमेव रसनाजिह्वा तस्याः आस्वादयोग्या पानार्हा सुधाअमृतं
श्चेत्यर्थः लब्धंप्राप्तम् ॥ तत्सावर्ण्यं मित्यनेन सर्वविद्यापारः
सरस्वतीसादृश्यं सुधाचेत्यनेन मधुरवाक्त्वंच व्यज्यते। अने
कर्षे परिवर्तितव्यं विद्याधिकाश्चापि निषेवणीयाः। सवर्णत
सन्निकर्षात् नीलः खगोमेरुमिवाश्रयन्वै' ॥ इति महाभारतवच
॥ अनेनच श्लोकेन राजहंसस्य महाभिज्ञ सर्वोपकारक कुलो
ोपसेवित्वं सदाचार्य प्रसादेन सर्वविद्यापारंगतत्वं मधुरवचनत्व
प्रकृते दौत्योपयुक्तं विवक्षितं वेदितव्यं ॥

अत्र भगवत्संकल्पेन जातो ब्रह्मा जातमात्रएव अन्यत्किंचिद
की सभयः अप्रतिपत्तिमूढः हिरण्मयं ब्रह्मनामानं यदृच्छया
नहंसमपश्यत् तदाभगवद्रूपस्सहंसः ओमित्युक्त्वा अन्तर्हितः
ारुडपुराणोक्ता हंसावतारकथा अनुसंधेया । भगवतस्सर्व शरि
ार्यामिब्राह्मणं जगत्सर्वंशरीरन्ते इत्यादिकञ्चप्रमाणं बोध्यम् ॥
ादस्य समुद्रसादृश्योक्त्या अनन्तत्वं व्यंजितम् । वेदोदन्वद्विभज
ेन असाधारण वेदविभजनोक्त्या दुष्करनीरक्षीर विभागं व्यंज
ातोहंसरूपत्वं व्यञ्जितम् । वेदोदन्वदित्यत्र धर्मवाचकलुप्तोपमा
द्विभजनविदइति हंसविशेषणस्य हंसावताराभिप्रायकतया प
मूर्तेरिति विशेष्यस्य सर्वजगत्कारणत्व सर्वशास्त्रप्रवर्तकत्व सर्व
नप्रायकतया परिकराङ्कुरः उत्तरार्धे सरस्वतीहंसयोःगुरुशिष्यव्य
रोपात् समासोक्तिः। श्रवणे रसनात्वरूपणाद्रूपकम् । तच्चविषयभू
ार्यं विषयिवाचकेन सुधापदेन उपादान निबन्धन रूपकातिशय
ेतमिति अङ्गाङ्गिभावसंकरः। प्रगुणगतिनेतिपदार्थस्य श्लेषाभि
देनाध्यवसितस्य सरस्वतीसकाशलब्ध तत्सदृशत्वादिकंप्रति हे
ालिङ्गंच । अत्रवक्तव्यस्यबहुत्वेन विस्तरभयाद्विरम्यते।अतएवोर
्चितैः यादवाभ्युदय व्याख्यायां 'इत्थंविचिन्त्यास्सर्वत्रभावास
दे । कवितार्किक सिंहस्य काव्येषु ललितेष्वपि' इति ॥
त्यत्र उपमितं व्याघ्रादिभि स्सामान्याप्रयोगे इत्युपमितसमासः।
। सप्तम्यां जनेर्ड इति भूतार्थवृत्ते र्जनेर्डप्रत्ययः । लब्धमित्
लब्धाचेति विग्रहे नपुंसकम नपुंसकेन एकवच्चास्यान्यतरस्या
कैकशेषैकवद्भावौ ॥ सिद्धोनाव्यासादौ भेदेयोगस्य देवयोनेश्

ध्ये केचिद्वयमिह सखे केवलं मानुषाणां
रक्तोत्कर्षो महति भुवने व्योमगानां पतिस्त्वं ।
याने दूत्यं तदपि भवतस्संश्रितत्राणहेतो
श्वस्रष्टा विधिरपि यतस्सारथित्वेन तस्थौ ॥ ॥७॥

मेदिनी ॥ विश्वात्वतिविषायांस्त्रीजगातिस्यान्नपुंसकम् । नना
देव प्रभेदे ष्वखिले त्रिष्विति मेदिनी ॥ राजवाह्यस्त्वौपवाह्य
धानेष्वमरः ॥ प्रगुणागतिनेत्यत्र ग्रहणं धारणंचैव स्मरणं
। ऊहोपोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानंचधीगुणाः इत्युक्ता बुद्धेर्गुणा
गतिस्तु गमने मार्गे दशायां बुद्ध्युपाययोरिति रत्नमाला ।
समनो रित्यमरः । ऋजावजिह्मप्रगुणा वित्यमरः ॥ (६)
त्रेनयं प्रकाशयन् तत्रापिदूत्यं युक्तमित्याह मध्येइति । हेसखे
वयं केवलंमानुषाणां मनुष्याणामेवेत्यर्थः नतुमनुष्येष्ववोत्कृ
नुष्येभ्य उत्कृष्टानां मध्ये मनुष्येष्वित्यर्थः केचित् अन्यतमा
इतिशेषः वयामितिसंबन्ध्यपेक्षया बहुवचनम् वयमित्यनेन
धारण्यं व्यंजितम् ॥ खन्तुव्योम्निगगने गच्छन्तीतिव्यो
मानां पक्षिणामितितत्वं पतिः ईश्वरः असीतिशेषः । वयं
ष्याः त्वन्तुदेवानामप्युत्कृष्टः इतिभावः अतएव महतिवि
लोकेव्यक्तः स्फुटः उत्कर्षः अतिशयः यस्यतादृशः असि।
पे तव सर्वोत्कृष्टत्वेपीत्यर्थः संश्रितानां आश्रितानां शरणाग
: नतुकेवलं सखीनामितिभावः त्राणं रक्षणमेव हेतुः कारणं
त्राणार्थमित्यर्थः भवतः तव दूतस्यकर्म दूत्यं स्थानेयुक्तम्
स्वामिनाप्याचारितमित्याह विश्वेति । यतः यस्मात् कार

गात् विश्वस्यजगतः स्रष्टानिर्माता विधिःब्रह्मापि सारथित्वे
(स्वापेक्षया अपकृष्टस्य पुत्रस्य शिवस्यापीतिभावः) तस्थौ
तिष्ठतेः कर्तरि लिट् ॥ विश्वस्रष्टेत्यत्र 'कल्पादावात्मनस्तुल्यं
यतस्ततः । प्रादुरासीत्प्रभोरङ्के कुमारोनीलरोहितः" इति
वचनं "हसन्निवाब्रवीद्देवः सारथिःकोभविष्यति । तमब्रुवन्देव
वान् सन्नियोक्ष्यते । सभविष्यतिदेवेश सारथिस्तेनसंशयः ॥
त्पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरोह्ययः । तंसारथिंकुरुध्वंमे स्वयंसंचिन्त्य
इत्युपक्रम्य "ततस्सभगवान्देवो लोकस्रष्टापितामहः । सा
तोदेवैः ईशानस्यमहात्मनः ॥" इतिमहाभारतवचनानिच प्र
बोध्यम् ॥

अत्र व्यक्तोत्कर्षत्वरूपवाक्यार्थं प्रतिव्योमगानां पतिरिति व
हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग भेदः । विश्वस्रष्टेति विशेषणस्य
स्रष्टृत्वाभि प्रायकतया परिकरः । सखे इत्यस्य
रिवतोवापि सख्युर्नित्य सखागतिः इत्युक्तरीत्यादूत्याङ्गी
कत्वाभिप्रायकतया परिकाङ्कुरः ॥ केवलमितिमान्ताव्ययम् ।
केवलमिति त्रिलिङ्गन्त्वेककृत्स्नयोरिति अमरकोशे इतिकरण
नपुंसकत्वे निर्णीते केवलं क्लीबे इत्येववक्तुमुचितम् ॥ अतएव
मित्यनेन विशेषण विशेष्यभावोपि । अन्यथाविभक्तिभेदेन
वेशेष्यभावो दुर्घटः ॥ व्योमगेत्यत्र अन्तात्यन्ताध्वेत्यत्र अन्यत्रा
ति वक्तव्यात् व्योमशब्दे गमेर्डः । त्राणहेतोरित्यत्र षष्ठीहे
तिषष्ठी ॥ दूत्यं तद्भाव कर्मणोरित्यमरः । दूत्यं दौत्यं तथैव
धिश्च ॥

च्छामात्राज्जगदपरधा संविधातुं क्षमाणा
मैक्ष्वाकूणां प्रकृतिमहतामीदृशीं प्रेक्ष्यवेलाम् ।
क्ष्यालक्ष्ये जलधिपयसा लब्धसंस्थां त्रिकूटे
ङ्कां गन्तुं तव समुचितं राक्षसीं राजधानीम् ॥ ॥८॥

ामपीक्ष्वाकूणां कालविशेषेणप्राप्तां दुर्दशामपनेतुं तवावसर
ति । इच्छैव इच्छामात्रम् तस्माद्धेतोः नतुमहतः प्रयत्नात्
नतुयंकंचित् प्रदेशं अपरधाप्रकारान्तरेण संविधातुं सम्य
णां शक्तानां अतएव प्रकृत्या स्वभावेनैव महतां पूज्यानां
त्यादाविव अवधारणागर्भः समासः) इक्ष्वाकोः अपत्यानि
ाकवः तेषां इयमिव पश्यतीति ईदृशी पश्यति ज्ञानविषयो
तां वेलां समयं (कालस्यबलीयस्त्वा दितिभावः) प्रेक्ष्य प्रक
नत्वापाततः श्रुत्वा (अस्यचगन्तु मित्यनेनान्वयः) जलधेः
यसाजलेन लक्ष्यश्चासावलक्ष्यश्च तथोक्ते (अत्रविशेषणयोरपि
ाधान्य विवक्षया विशेषणं विशेष्येणेति समासः) समुद्रजलस्य
ङ्गनिमज्जनोन्मज्जनदन्तुरतया तरङ्गनिमज्जनदशायां दृश्ये
शाया मदृश्यइत्यर्थः (अनेन जलदुर्गमध्यस्थत्वं लङ्कायास्सू
ाणिकूटानियस्यसः त्रिकूटः तन्नामापर्वत विशेषः तस्मिन्
विशेष इत्यर्थः (अनेन गिरिदुर्गमध्यस्थत्वं सूचितम्) लब्धा
स्थितिः यया तथोक्तांलङ्कां तन्नाम्नीं रक्षसामियं राक्षसीतां
न्ते अस्यामिति राजधानीतां गन्तुं यातुं तवजलचरतया पक्षि
जलप्रवेशाकाशगमनाभ्यां गन्तुं समर्थस्येतिभावः समुचितं
लङ्कांप्रतिगमनं समुचितमित्यर्थः। इक्ष्वाकूणां ईदृश समयप्रेक्ष

णानन्तरमेव अविलंबेन लङ्कांप्रतिगमनं 'स्वतएवसतां परा
येन समर्थस्य तवैव अर्हम् । स्मारयेत्वां नशिक्षये इतिवत्
मदीय मितिभावः ॥ इक्ष्वाकूणामित्यत्रयद्यपि 'सदेव
पन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम् इतिवदतः संहृत्यां
विक्रमेण महायशाः । शक्तस्स पुरुषव्याघ्रः स्त्रष्टुं पुनरपि
प्रशंसितस्यस्वस्यैव तादृशं सामर्थ्यं नतुपूर्वेषां तथापि कार्य
णगुण पूर्वकत्वेन तेषामपि तादृशं सामर्थ्य मस्तीति ज्ञापयितुं
परिहर्तुंच तथोक्तिरितिध्येयम् । वेलां प्रेक्ष्येत्यत्र कालस्य
कवीरस्य स्वस्यवचसा परिभवोद्घाटनानौचित्याभिप्रायेण ॥

इक्ष्वाकूणामित्यत्र तद्राजस्य बहुषुतेनवैास्त्रियामिति बहु
शीमित्यत्र त्यदादिष्वित्यादिना अज्ञानार्थकाद्दृशेः कञ् ॥ श
शब्दस्य मृत्युपरत्वेन अमङ्गलातङ्कदायित्वात् अश्लीलत्वं त
परिगृहीतत्वेन योनिलिङ्गादिशब्दवन्नाश्लीलत्वम् । अतएव व
संवीतं संवृतम् इति संवीतं आच्छादित मित्यर्थः । उदा
तस्याहिलोकेन नदोषान्वेषणं क्षमम् । शिवलिङ्गस्य संस्थाने
त्वभावना' इति ॥ लङ्कां गन्तुंतवसमुचितामित्यत्र यद्यपि श
अर्थग्रहणं अस्तिनैव संबध्यत इति व्याख्यातं तथापि अर्ह
चितशब्द उपपदेतुमुन् बोध्यः उपनमृमयाचितांहितं परिहर्तुं
सांप्रतम्' इति श्रीहर्षप्रयोगात् 'नयुक्तं भगवत्या अस्मान्
इति कालिदास प्रयोगाच्च तस्य साधुत्वं बोध्यम् ॥ प्रयोगश
ङ्कुशाः खलुकवयः । ईदृशमेव विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयंछेत्
मित्यत्रापि समाधानं बोध्यम् ॥ युक्ते क्षमंशक्तेहितेत्रिष्वित्यमर

स्थानैर्दिव्यैरुपचितगुणां चन्दनारण्यरम्यां
मुक्तासूतिं मलयमरुतां मातरं दक्षिणाशाम् ।
अस्मत्प्रीत्यै जनकतनयाजीवितार्थं च गच्छ
न्नेकं रक्षः पदमिति सखे दोषलेशं सहेथाः ॥ ॥६॥

वेला कालमर्यादयोरपीत्यमरः।संस्थास्थितौव्यवस्थायांसमाप्त्यां
ष्वंति रत्नमाला ॥ (८)

गन्तव्यान्दिशं गमनस्य प्रयोजनं गुणाधिक्येन दोषलेशस्य सोढ
: स्थानैरिति। हेसखे दिविभवानि दिव्यानितैः भगवदभिव्यक्ति
। उत्कृष्टैरित्यर्थः स्थानैःअवकाशैः वेङ्कटाद्रिप्रभृतिभिः क्षेत्रैरि
पचिताः वर्द्धिताः गुणाः पावनत्वसमृद्धत्वादयः यस्यां तथाभूतां
ं गन्धसारवृक्षाणां अरण्यैः वनैः रम्यां रमणीयां मलयादे:
देतिभावः (एतेन विश्रान्तिस्थानत्वं व्यञ्जितम्) मुक्तानां
नां सूतिं प्रसवस्थानं ताम्रपर्णी सत्वादितिभावः (अनेनदर्श
समृद्धिरुक्ता) मलयस्य तन्नामक पर्वतस्य तत्सम्बन्धिनामित्यर्थ
ारुतानां मातरं उत्पत्तिस्थानं (अनेनश्रमापनोदकवस्तुमत्वंव्य
क्षिणां अवाचीं उदाराश्च (तेनसर्वानुकूलत्वं व्यञ्जितम्) आश
स्माकं आश्रितानामित्यर्थः प्रीत्यै हर्षाय प्रीतिं संपादयितु
जनकस्य वैदेहस्य तनयायाः पुत्र्याः सीताया इत्यर्थः जीवित
तार्थं प्राणनार्थं यथा तथाच गच्छन्व्रजन् रक्षसां राक्षसान
नामिति स्थानस्वरूपमित्यर्थः एकं दोषस्य दिशोदोषस्य लेशं कण
ं दोषं सहेथाः क्षमेथाः ॥ षहमर्षणे प्रार्थनायां कर्तरिलिङ्।
मच सोढव्याः दोषास्सत्फललिप्सुभिः । किंपुनर्लेशमात्रास्

वाचालानामिव जडधियां सत्कवौ दूरयाते
कैलासाय त्वयि गतवति चीव्रतामाश्रितानाम् ।
सम्मोदस्ते पथि परिगणैश्चन्द्रकैरुज्झितानां
मेघापाये विपिनशिखिनां वीक्ष्य वाचंयमत्वं ॥

नाक्लेशाल्लभ्यते फलम् ॥ इत्युक्तरीत्या फलाधिक्ये दोषलेश भावः ॥ दिव्यैरित्यत्र यत्राभिव्यक्तिमापन्नः भगवान्भूत भाव देशस्सविज्ञेयः नात्रकार्याविचारणा ॥ यत्रयत्रचद्रेवेशो रमते तत्तद्दिव्यमधिष्ठान मितिविद्भिस्सनातन मित्यादिकंबोध्यम् । मित्यत्र यत्रैकमपिवाक्षेत्रं हरेरभिमतंभवेत् । सर्वास्तत्रभवि शासमृद्धय इत्युक्तथा अनेक क्षेत्रवत्वे किमुवक्तव्य मितिभाव तत्र भगवत्सेवया तत्रापि श्रेय इतिव्यज्यते । अस्मत्प्रीत्यै इ तरक्षणफलं सूचितम् । जीवितार्थमित्यत्र उज्जीवयति यत्नेन गतां सतीम् । तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहंशक्तो नराधिपेत्युक्त न्यमृत्युजीवनस्यैव फलाधिक्ये जनकतनयोज्जीवने कैमुत्येन मितिभावः ॥ सखइत्यनेन दोषबाहुल्यस्यापि सोढव्यत्वं सूचि उपचितगुणत्वादीनां विशेषणानां दोषलेशसहनं प्रतिहेतुत्व लिङ्गम् अस्मत्प्रीत्यै इत्यत्र क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणिस्थ चतुर्थी । जीवितार्थमित्यत्र जीवयतेर्भावेक्तः अर्थेन नित्यसम लिङ्गताचेति वक्तव्यमिति विशेष्यलिङ्गत्वम् । अवकाशे स्थि त्यमरः ॥ दक्षिणस्सरळेयाम्य दिक्स्थे छन्दानुवर्तिनि । अ यन्तुदेयभेदे दिशिस्त्रियामिति रत्नमाला.

अथ प्रयाणोपक्रमेहर्षो मार्गे सर्वत्रसौख्यदः इत्युक्त्या

ोदो भविष्यतीत्याह वाचालानामिति । हंसखे सन्प्रशस्तः
ता महाकविरित्यर्थः तस्मिन्दूरं विप्रकृष्टदेशं यातेगतेसति
ःबुद्धिः येषांते वाचालाः जल्पाकाः कुत्सितबहुभा
त् तेषामिव सन्प्रशस्तः केजले विद्यमानः विः पक्षी तस्मि
ाय तन्नामकपर्वताय कैलासमित्यर्थः (गत्यर्थकर्मणीत्यादि
ातत्रातिसति मानसनिवासाय यातेसतीत्यर्थः क्षीबतां मत्ततां
ालवशात् अन्यत्र महाकवेर्दूरयातत्वात्) आश्रितानां अतएव
वेकृतं नदतां मेघानां अभ्राणां अपाये अपगमेसति शरदी
नींत्वथ्यागतेसतीतिभावः (मेघापायादितिपाठे मेघापगमा
कैः मेचकैः उज्झितानां त्यक्तानां विपिनेवने विद्यमानाः
ुराः तेषां वाचंयमत्वं वाङ्नियमवत्वं निष्कूजत्वमितियावत्
क्ष्यदृष्ट्वा तेत्र संमोदः अतिशयितोहर्षः परिणमेत् परिणतो
भवेदित्यर्थः॥ परिपूर्वान्नमतेः सम्भावनायां कर्तरिलिङ् । अत्र
ा वीक्षणस्य समानकर्तृकत्वात् पूर्वकालत्वाच्चल्यप् । अतएव
भारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैवदर्पः इति भट्टनारायणः ।
पक्रम इत्यमरश्च । इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्यभैमी
श्च । अतएव तद्व्याख्याने अत्रप्रेक्ष्यमतिरिति मननक्रियापे
ाकर्तृकत्वात् पूर्वकालत्वाच्च प्रेक्ष्य इति क्त्वानिर्देशोपपत्तिः
व तत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् प्राधान्यन्त्व प्रयोजकमिति
ध इति मल्लिनाथसूरिः । अत्र उपमानादीनां चतुर्णामुपादा
ना । सत्कवाविति उपमानपदस्यापि कविसंरम्भेण त्वयीत्यपे
णत्ववत् वाचालानामित्युपमानपदस्यापि विपिनशिखिविशेष

आरक्तानां नवमधु शनै रापिबन् पद्मिनीनां
कालोन्निद्रे कुवलयवने घूर्णमानस्सलीलम् ।
खिन्नो दानैर्विपिनकरिणां सौम्य सेविष्यते त्वा
मामोदानामहमहमिकामादिशन्गन्धवाहः ॥

णलंबोध्यम् वाचालानामित्यत्र आलजाटचौ बहुभाषिणि :
वक्तव्यमिति आलच् ॥ कंशिरोम्बुनोः इति विविष्किरपतत्रयः इ
स्याज्जल्पाकस्तुवाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् इति मत्तेशौरः
इति चामरः.

अथ राजहंसस्य तवपथि राजोपचारास्संभविष्यन्तीति
गन्धवाह सेवामाह आरक्तानामिति हेसौम्य अनुग्र (अनेनसे
तीक्ष्णादुद्विजतेलोकइत्युक्तेः) गन्धंवहतीति गन्धवाहः मारुत
वांश्चेतिव्यज्यते) आरक्तानां ईषद्रक्तानाम् पक्षे अनुरागव
मदरागवतीनां वेतिव्यज्यते पद्मानि आसुसन्तीति पद्मिन्यः
तासां कमलसरसीनामित्यर्थः पद्मिन्याख्य स्त्रीविशेषाणामि
तत्सम्बन्धि ताभिरर्पितंच नवं नूतनं मधुमकरन्दं आसवंच शनैः
तथा आपिबन् आचूषयन्सन् । माधुर्यातिशयास्वादायमन्दं पि
(मारुतेहि वातिद्रवद्रव्यं शनैश्शुष्यतीतिभावः मधुपायिनोपि
पिबन्तीति प्रसिद्धिः) काले रात्रिसमये उन्निद्रे विकसिते कुव
लानां वनेसङ्गत इत्यर्थः लीलया सहवर्तत इतिसलीलं
घूर्णमानः परिभ्रमन् सन् (अनेन मधुपाननिमित्तमदाघूर्णितत्वं
एवं अह्निरात्रौच जलाशयप्रान्तगामिनोहंसस्य मारुतसेवाप्र
वनेषु गच्छतोपि तमाहखिन्नइति विपिनकरिणां वनगजानां

पर्याप्तं ते पवनचलितैरंगरागं परागैः
स्थाने कुर्युस्समसमुदयाद्बन्धवो बन्धुजीवाः ।
येनान्वेष्यस्य चलतनया पादलाक्षानुषक्तं
चूडाचन्द्रं पुरविजयिनः स्वर्णदीफेनपूर्णम् ॥ ॥१२

न्नः स्वेदयुक्तस्सन् (पद्मेमद्यपाननिमित्तः स्वेदः सूचितः) अतए
णां परिमळविशेषाणां अहमहमिकां अन्योन्यमुत्कर्षप्रकाश
[आज्ञापयन् आमोदान् प्रेरयन्सन्नित्यर्थः त्वां सेविष्यते भां
ल्यसौरभ्यमान्द्यगुणसमृद्धमारुतः तवमार्गे वास्यतीति शुभनि
म् । मधुनो नवत्वविशेषणेन रुच्यातिशयो मादकत्वातिशय
। आमोदाना मितिबहुवचनेन पद्मकुवलयतत्तन्मधुगज दाना
गोगन्धा विवक्षिताः अत्र प्रस्तुते मारुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने अ
प्रेमार्पित मधुपानमत्त दक्षिण नायकप्रतीते स्समासोक्तिः
ना मद्दमद्दमिकादेशं प्रति आपिबन् घूर्णमानः स्विन्नः इतिवि
हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् ॥ गन्धोगन्धक आमोदे लेशे सम्ब
सएवद्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसिचस्मृतः इतिकोशः । पद्मिनी स्त्री
[सरस्यामम्बुजेपिचेतिविश्वः मधुमाध्वीकमद्ययोरित्यमरः । म
मरः । विमर्दोत्थे परिमळो गन्धेजनमनोहरे । आमोदस्सो
मरः । अतिनिर्हारी अतिदूरव्यापीत्यर्थः । अहमहमितिश
ाति अहमहमिकाक्रिया । अहमहमिकातुसास्यात् परस्परं यो
ः इत्यमरः. (१

बन्धुजीवद्वारापि मारुतस्त्वां सेविष्यत इत्याह पर्याप्तमिति
तुल्यात् समुदयात् उन्मेषात् तुल्यकालोन्मिषितत्वादित्यर्थः

योः शारदत्वादितिभावः बन्यवः स्वजनभूताः बन्धुजीवाः
बन्धुर्जीवः येषांते इति व्युत्पत्या बन्धुष्वतिमात्र प्रीतिमन्त इ
पवनेन मारुतेन चलितैः नुन्नैः परागैः पुष्परजोभिः तेतत्र
पूर्णां रज्यते अनेनेतिरागः अनुलेपनद्रव्यं अङ्गानां रागः तं
येयुः स्थानेयुक्तं - बन्धुत्वात् बन्धुजीवत्वाच्चेतिभावः । अङ्गर
नष्टि येन अङ्गरागेण अचलस्य हिमवत इत्यर्थः तनयायाः पुत्र
पादयोः चरणयोः लाक्षया अलक्तकरसेनेत्यर्थः अनुषक्तं स
मित्यर्थः अनेन शिवस्य पार्वतीपादपतनं व्यज्यते पुराविज
ञेतुः शिवस्येत्यर्थः अनेन तस्यमहान् उत्कर्षः सूचितः स्वर
स्थितायाः) गङ्गायाः फेनेन बुद्बुदाकार जलपरिणामविशेषे
पूर्णमण्डलीकृत मित्यर्थः चूडा शेखरभूतः यश्चन्द्रः तं बाल
अन्वेष्यसि अनुकरिष्यसि । अनुपूर्वकादिणः सादृश्यार्थकात
कर्तरिलृट् तस्य सादृश्यार्थकत्वंच तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छील
तस्यवानुकरोतीति शब्दास्साधर्म्यवाचकाः॥' इति दण्डिव
अन्विष्यसीतिपाठे अन्विष्यसि अनुसरिष्यसि तत्सदृशो भ
अनुपूर्वकात् गत्यर्थकात् दैवादिकादिष्यतेः वर्तमानसामी
प्येति कर्तरिलट् । अत्र बन्धु बन्धुजीवशब्दयोः अङ्गरागा
प्रायकत्वात् परिकर परिकराङ्कुरौ चूडाचन्द्रमन्वेष्यसीत्यत्र
तोपमेतिकेचित् तथाचदण्डी । सर्वपद्मप्रभासारः समाहृ
त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुरिति ॥ उपमान
अभूतोपमेतिभावः ॥ बन्धुस्वस्वजनास्समाइति युक्तेद्वेसा
चामरः । यद्यपिडिण्डीरोऽब्धिकफःफेन इत्यमरकोशेन फे

सूक्ष्माकारै दिनकरकरैः कल्पितान्तश्शलाकाः
शारोपान्ता श्शतमखधनु श्शेषचित्रांशुकेन ।
ऊढाःपश्चा दुचितगतिना वायुनाराजहंस
च्छत्रायेरन्नभासि भवतश्शारदा वारिवाहाः ॥ ॥१

तथापि तत्तुल्यत्वात् अन्यत्रापि प्रयुज्यते. (१
मारुतप्रेरितानां शारदमेघानां सेवाप्रकारमाह सूक्ष्मेति । हे
नेन छत्रोपचाराहर्त्वंद्योतितम्) शरदिभवा : शारदाः (अ
द्योतितम्) वारीणि वहन्तीति वारिवाहाः (अनेनतापप
तितन्) सूक्ष्मः तनुः आकारः आकृतिः येषां तथोक्तैः
रः दिनस्यकरः दिनकरः सूर्यः तस्य करैः किरणैः कल्पि
ः अन्तश्शलाकाः अंशुकधारणाय अन्तः कल्पनीयशला
क्तः (शलाकाछत्रकाष्ठी) अनेन शलाकानां भास्वरत्वं
तमखधनुषः इन्द्रचापस्य तन्नामकस्य कान्तिविशेषस्येत्यर्थः श
चित्रांशुकं नानावर्णवस्त्रंतेन (अत्र शेषशब्दः शरदिशैथिल
नसूचकः) शारः कर्बुरवर्णः कृष्णरक्तसितरूप इतियावत् उपा
गः येषां तथोक्ताः । पश्चात् पृष्ठतः उचिता योग्या गतिः ग
क्तेन त्वद्गत्यनुरूपगतिनेत्यर्थः वायुनामारुतेन ऊढाः धृत
भासि अन्तरिक्षे भवतः तव छत्रायेरन् छत्राणीवाचरेयुः ।
करादेः शलाकादित्वेन रूपणात् रूपकालङ्कारः दिनकर
ः वैय्यधिकरण्येपि नद्याशेखरिणे दृशातिलकिन इत्यादा
छत्रायेरन्नित्यत्र उपमा साचरूपकोत्थापितेतिसङ्करः॥ छत्र
र्थे कर्तुः क्यङ्सलोपश्चेति क्यङिसम्भावनायां कर्तरिलिङ्॥

द्रक्ष्यस्येवं प्रियसखसुखं लङ्घिताध्वासखीं ते
सीताक्षेत्रे जनकनृपते रुत्थितांसीरकृष्टे ।
गोपायन्ती तनुमपिनिजां या कथंचिन्मदर्थं
भूमौलोके वहतिमहती मेकपत्नीसमाख्याम् ॥

स्स्याच्छबळेवाच्य लिङ्ग इतिमेदिनी । कृष्णरक्तसितश्शार
न्तोच.

अथ गमनस्य अवान्तरप्रयोजनमाह द्रक्ष्यसीति । प्रियश्चा
तस्यसम्बुद्धिः हेप्रियसख प्रियमित्र अनेन अच्छलं मित्रभावेन
वलोकनमित्युक्त्या परदारावलोकनार्हत्वं सूचितं त्वं एवं उक्तप्र
अक्लेशं यथातथा लंघितः यापितः अध्वामार्गः येनतथोक्तस
सखीं वयस्यां सीरेण हलेन कृष्टेकर्षणं प्रापिते जनक इतिनृ
चेत्रे यज्ञियक्षेत्रे उत्थितां आविर्भूतां अनेन अयोनिजत्वं उ
तन्नाम्नीं (सीतालाङ्गलपद्धतिः तज्जातत्वात् तस्यास्तन्नामत्वं) द्र
लोकिष्यसे । गंगापतिव्रताचेतिद्वयं परमपावनं । यदेतत्तनुतेश्रे
स्मरणादिभिः इत्युक्त्या श्रेयस्करं तव तद्दर्शनं भविष्यतीत्यभि
स्तांविशिनष्टि । या सीतानिजां स्वकीयां तनुं मूर्तिमपि अपि
ज्यरक्षे दात्मानमात्मनेत्युक्त्या स्वार्थमेव अवश्य रक्षणीयाम
मह्यं इदं मदर्थं मत्प्रीत्यर्थं यथा तथा नतुस्वार्थंकथञ्चित् म
नगोपायन्तीरक्षन्तीसती भूमौलोके भूलोके महतीं पूज्यां ए
स्यास्सा एकपत्नी पतिव्रतासेतिसमाख्यां कीर्तिं (सम्यक् आख
समाख्या) वहति धारयतीत्यर्थः। वहतियः परितः कनकस्यर
युवराजएव वहति श्रीवीररुद्रो धुरमित्यादाविव अत्रापिवहतिरे

प्रक्षीणां त्वद्विरहसमये जातहर्षामिदानीं
प्रत्यायास्य न्ननुनयशनैः पद्मिनींस्वादुवाचा।
सातेतन्त्री स्वनसुभगया स्यादितीहाभ्यनुज्ञाम्
मन्येकुर्या न्मधुकरगिरा मैथिलीसौहृदेन ॥

अत्र परस्मैपदेन तत्फलस्यापि भर्तृगामित्वं सूचितं वासोङ्गरा
रमपिवास्वकं भर्त्रर्थं धारयेद्यातु सास्त्रीज्ञेया पतिव्रतेत्युक्तं
ाः पुष्कलमितिभावः अत्र उत्थितामिति विशेषणस्य उत्तरा
ेप विशेषणस्यच तद्दर्शनं श्रेयस्कर मित्यभिप्रायकतया परि
सखेत्यत्र राजाहस्सखिभ्य इतिसमासान्तष्टच् । गोपायन्तीत्य
त्वोः क्रियाया इतिवहनाक्रियां प्रतिहेतौ वर्तमानाद्धातोः ल
ातश्चेतिङीप् नित्यंसपत्न्यादिष्विति पतिशब्दस्यनुकि ऋन्नेभ्यः
ालांगलपद्धतिर्वैदेहीस्वर्गंगास्वितिमेदिनी । क्षेत्रं भार्याङ्गके
हयोनिषु इति रत्नमाला । यशःकीर्तिस्समाख्याचेत्यमरः.

एतावता संक्षेपेण हंसस्य दक्षिणदिग्गमने आतिशयं तत्र स
क्त्वा इष्टंहिविदुषांलोके समासव्यासधारण मित्युक्तरीत्या
स्तरेण वक्ष्यन् पूर्वोक्ते कमलसरसिस्थितायाः पद्मिन्याः राज
नुकूलदांपत्यमभिप्रयन् तयाऽभ्यनुज्ञातो गच्छेत्याह प्रक्षी
ं प्रियस्यतव विरहः वियोगः तस्यसमये काले वर्षास्वित्यर्थ
त्वेंण क्षयं प्राप्तां इदानीं सांप्रतं शरदि त्वय्यागतेसतीतिभा
पन्नः हर्षः प्रमदः यस्याः तथाभूतां । एतेन आर्तार्तेमुदितेहृ
लेनाकृशा। मृतेम्रियेतयानारी सास्त्रीज्ञेया पतिव्रतेत्युक्त पातिव्र
नुपेक्ष्यत्वं द्योतितं पद्मिनीहिवर्षासुक्षीयते शरदिवर्धत इ

नीं कमलिनीं स्त्रीविशेषञ्च प्रत्यायास्यन् प्रत्यागमिष्यन् सन्
ागमिष्यामीति निवेदयन्नित्यर्थः स्वादुथामधुरयावाचा गिराशं
सहसा तथासत्युद्वेगो भवेदितिभावः अनुनयसान्त्वय सा उ
नीं तन्त्र्याः वीणातन्त्र्याः स्वनःध्वनिरिव सुभगया मधुरया
नोतीतिकरः मधुनः करः मधुकरः तस्य भ्रमरस्य गिरावा
णां पद्मिनीसंबन्धित्वेन तेषांगीः पद्मिनीगीरेवेतिभावः अनेन
ो माधुर्यंव्यज्यते स्यादिति एवमेवभवत्विति तेतव कर्मणिष
स्मिन्कार्ये अभ्यनुज्ञां आभिमुख्येन अनुमतिं नत्वौदासीन्येन
या अप्यौत्सुक्यं सूचितं तत्रहेतुमाह मैथिल्यां सीतायां सौहृदे
पयेत्यर्थः कुर्यात् विरचयेत् मन्ये संभावये । वाक्यार्थः कम
यां लिङ् । नात्र अनुज्ञांकुर्यान्नवेति संशयितव्यं किन्तुमैथिल
र्यादेव अन्यत्रतु नकुर्यादेवेतिभावः 'तवहेतोर्विशालाक्षि नहि
यमिति' सीतांप्रति सरमोक्तिप्रकारेण सतीनां प्राणत्यागेनापि
पकार प्रवृत्तिस्वाभाव्यादितिभावः ॥ प्रत्यायास्यन्नित्यत्र ऌ
तृप्रत्ययः सौहृदेनेत्यत्र शोभनं हृदयंयस्यास्सा सुहृदयाकारुणि
नेत्र सुहृदितिनिपातनात् तस्याः भावः सौहृदं हायनान्त
गेति सुहृदयशब्दादणि तद्धितेष्वचामादेरितिवृद्धौ हृदयस्य हृ
ाहृदादेशः हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिस्तु ल
ोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति न्यायेन मित्रे निपातितस्य सुहृच्छ
ोध्यं अत्र प्रक्षीणां जातहर्षामिति विशेषणयोः अनुनयं प्रा
ाव्यलिङ्गं । पद्मिनीति विशेष्यस्य सौकुमार्यातिशयेन विरह
वाभिप्रायकत्वात् परिकराङ्कुरः । अयमपि पद्मिनीशब्द श्लेषम्

सार्धंकान्तैश्शबरसुदृशा मद्रिकुञ्जेषुरागा
दासीनानां क्षणमसमये दृश्यचन्द्रोदयश्रीः ।
उड्डीयेथा स्सरसिजवना द्दक्षिणाशानुसारी
पश्यन्दूरा त्प्रबलगरुतां पक्षिणांदत्तवर्त्मा ॥ ॥१६॥

ापित इतिसंकरः । तन्त्रीस्वनसुभगयेत्यत्रोपमा । अत्र रामभद्र
अनाहार्यसंभावनाया एव आचार्यैर्विवक्षिततया नोत्प्रेक्षावकाश
ा. (१५)

अस्मात् सरसिजवनादुत्पतेरित्याह सार्धमिति । कान्तैः प्रियैःसार्ध
ीणां गिरीणां कुञ्जेषु लता गृहेषु रागात् प्रियसंगबुद्धेः संभोगा
शेषादितियावत् रागस्तत्संगबुद्धिस्यादित्युक्तेः आसीनानां उप
ां शोभनेदृशौ यासांताः अनेन सौन्दर्यं व्यज्यते अंग प्रत्यंग
संन्निवेशोयथोचितः सुस्निग्धसन्धिबन्धस्यात् तत्सौन्दर्यमिति
लक्षणात् शबर्यश्चता स्सुदृशश्च तासां म्लेच्छजाति विशेषस्त्रीणा
कर्तरिषष्ठी असमये अकाले चन्द्रोदयानर्हकाल इत्यर्थः क्षण
नमित्यर्थः दृश्या दर्शनयोग्या चन्द्रोदयस्य इन्दूदयस्य उद्यच्च
ाः श्रीः शोभायस्मिन् तथाभूतस्सन् हंसगमनावस्याकालिव
धः क्षणदृष्यत्वं बोध्यं शबरसुदृशामित्यस्य दृश्येति समासैकदेश
ाय प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत्कारकादपि । वृत्तशब्दैव
तस्यान्वय इष्यत इत्युक्त्याकारकस्यान्वयेदोषाभावात् अनुस
नुसारी दक्षिणाशां दक्षिणादिशं अनुसारी तथाभूतः दूरात् दृ
वनोयं पश्यन् मार्गं विलोकयन् प्रकृष्टं बलं शक्तिः येषां तादृशा
त्त्वाः येषां तादृशानां पक्षिणां भेरुण्डादीनां पतत्रिणां द

वितीर्णं वर्त्ममार्गः येनतथाभूतश्चसन् आत्मनः स्वस्त्ययनार्थं । विधातार्थंचेतिभावः सरसिजवनात् अस्मात्कमलवनात् उ आकाशमुत्पतेरित्यर्थः षष्ठस्तुपन्थ्या हंसानां वैनतेयगतिः परेत्यु डेतर पक्ष्यपेक्षया हंसस्य ऊर्ध्वगामितया तत्पर्यन्तोत्पतना प्रबलपक्षिणां मार्गंददत्सन् उत्पतेरितिभावः अत्रहंसे चन्द्रोदयां पात्तिदर्शनाभेदः पदार्थवृत्तिमध्ये केवदन्त्यन्यां निदर्शनामिां अत्र कान्तैः शबरसुदृशामित्युक्त्या आलंबनविभावस्य आलंब दीनपनविभावस्यच अद्रिकुञ्जेषु दृश्यचन्द्रोदय श्रीरितिच उ वस्य सार्धमासीनानामित्यनुभावस्य तदाक्षिप्तानां संचारिण संभोग शृंगारो व्यज्यते तदुक्तं अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं दर्शनस्पर्शनादीनि ससंभोग उदाहृत इति केचिदिमंरसाभा एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ् म्लेच्छगतोपिवा । योषितो बहुसक्ति स्त्रिधामतइति, रसएवायमिति विद्याधरः तदुक्तं विभावादि प्रतिप्रयोजकः नविभावादिज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येवरसइां म्लेच्छगतोपिकैमुत्येनास्तिरस इतिबोध्यं निकुञ्जकुञ्जौवाक्लीबे हितोदर इत्यमरः भेदाः किरातशबरपुळिन्दा म्लेच्छजात स्थौल्यसामर्थ्ययोश्शक्तौ बलं नाकाकसीरिणोः, गरुत्पत्तच्छद शबरशब्दात् जातिलक्षणङीषि पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंव: चन्द्रोदय श्रीरित्यत्रनेयङुवङ् स्यानावस्त्रीति नदीसंज्ञानिषे क्षणामित्यत्र अत्यन्तसंयोगेद्वितीया, अनुसारीत्यत्र आवश्यव निरिति अवश्यं भावविशिष्टे कर्तरिणिनिः, दूरादित्यत्र दूरा द्वितीयाचेति चकारात्पञ्चमी, उड्डीयेयाः डीङ् विहायसागतं

अङ्गीकुर्व न्नमृतरुचिरा मुत्पतिष्णोस्सलीलं
छायामन्त स्तवमणिमयो माल्यवानेषशैलः ।
शोभांवक्ष्य त्यधिकललितां शोभमानामतीन्दो
र्देवस्यादे रुपजनयतो मानसादिन्दुबिम्बम् ॥ ॥१७॥

कर्तरिलिङ्. (१६)

ात्संबन्धान्माल्यवतः अपूर्वाशोभासंभविष्यतीत्याह, अङ्गीकुर्व
णेःप्रकृतोस्मिन्मणिमयः (प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमित्युच्यते) रत्न
र्थः मणिरत्न इन्द्रनीलः वक्ष्यमाण निदर्शनानुगुणयात् मणिम
प्रतिबिंबग्रहणार्हत्वार्थमितिबोध्यं । माल्यवान् तन्नाम्नाप्रसिद्धः
न्नतरः शैलः अद्रिः लीलयासहवर्ततइति सलीलं यथा तथा
ः साधूत्पतनकारिणः इन्दुमतिक्रान्तः अतीन्दुः तथाभूतस्य
ाव: अतीन्दो इतिक्वचित् संबुध्यन्तः पाठः तव अमृतं सुधेव
नोहरा तद्वदवदातेत्यर्थः तां छायां प्रतिबिंबं अन्तः मध्ये
स्वीकुर्वन् सन् मानसात् मनसः आत्मीयादितिभावः इन्दु
मण्डलं उपजनयतः सृजतः चन्द्रमामनसो जातइतिश्रुतेः अत्र
ा चन्द्रस्य बहिर्निर्गमोन्मुखत्वावस्यासूच्यते आदेः जगत्कारण
नारायणस्य अधिकंललितारमणीयातां विस्पष्टपटुवत्समासः
ामनेन आमूललोलादिषुवृत्तिर्विस्पष्टपटुवन्मयूरव्यंसकादित्वा
ोभमानां दीप्यमानां शोभां श्रियं वक्ष्यति धारयिष्यति। अत्र
ते विशेषणस्य छायाग्रहणयोग्यत्वाभिप्रायकतया परिकरः
ारां अतीन्दोरिति विशेषणयोः चन्द्रसादृश्याभिप्रायकतय
ः । अनेन शोभां वक्ष्यतीति माल्यवति देवशोभावर्णनरूपाि

मार्गौसम्यङ् ममहनुमता वर्णितौद्वौतयोस्ते
सह्यासन्नो ष्यनघसुभगः पश्चिमोनित्यवर्षः ।
प्राचीनेतु प्रतिजनपदं संहतावद्भुतानां
मग्नादृष्टिः कथमपिसखे मत्कृतेतेनिवार्या ॥ ॥१

त्याप्यत इतिसंकर इतिसंक्षेपः मणिमय इत्यत्र तत्प्रकृतवचने नयट्। उत्पतिष्णोरित्यत्र अलंकृञित्यादिना तत्साधुकारिणिइष्णु दोरित्यत्र अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेतिवार्तिकेनसमासः। वहतेर्भविष्यति कर्तरिल्लट्। उत्पतिष्णुस्तूत्पतितेत्यमरः छाया कान्तिः प्रतिबिंबमनातप इत्यमरः मध्येन्त रन्तरेणान्तरेन्तरा न्द्रः. (

थ अनुकूलं पन्थानमुपदिशति - मार्गाविति, प्रशस्ताहनुः अ हनुमान् प्रशंसायां मतुप् मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुस्तस्य तदाक्ष हरिशार्दूलो भविता हनुमानिति । इतीन्द्रोक्तत्वात्प्राशस्त्यं । तेनाद्वौ मार्गौ पन्थानौ प्राचीन प्रतीचीनावित्यर्थः सम्यक् यथा तथा मम मांप्रतीत्यर्थः वर्णितौ कथितौ मम हनुमते ना । तदामदीयेनेत्यर्थः तयोर्मार्गयोर्मध्ये ते तव अविद्यमानं यस्मिन् तथा भूतश्चासौ शोभनाः भगाः भजनीयवस्तूनि य भूतश्चेति खञ्जकुब्जादिवत्समासः त्वदपेक्षया अनघसुभगइ द्रवः पश्चिमः प्रतीचीनोमार्गः (कर्ता) सह्यस्य तन्नामकस्य पर्व न्नोपि सन्निकृष्टोपि माल्यवत्कुटुंबिनस्तत्र सह्योहि निकटवर्तीति सन्नइति मार्गस्यपरिचायकं विशेषणं) नित्यं अनवरतं वर्षं म् तादृशः भवतीतिशेषः सह्यस्य नित्यवर्षत्वेन तदासन्नो मा

भाव: सह्यासन्नोमार्ग: तत्रनिकटवर्त्यपि अनवसुभगोपि नित्य भीरो: तव त्याज्यएवेतिभाव:। ते सह्यं समतिक्रम्य मलयंच आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्वनमित्युक्त्या पश्चिममार्गस्य बोध्यं, यद्वापश्चिम: ते ।वसुभगोपि सह्यासन्न: अतएव भवतीतियोजना । ऋ .।तंसुभगइतिपाठे पश्चिम: सह्यासन्नोपि प्रतएव ते अनतिसुभगो भवतीतियोजना अतिसुभगोन भव भग: अयमेवपाठ: सुन्दर:। अथपरिशेषात् प्राचीनएवगन्तव्य: तो गमनप्रतिबन्धो मत्कृते त्वया कथमपि परिहरणीयइत्याह त्रीनेतु प्राग्दिग्भवे मार्गेतु तुशब्द: गमनप्रतिबन्धकसद्भावरूपं बोधयति ईदृशदोषाभावएव पश्चिमस्य अनवत्वमितिबोध्यं छ:पाठ: द्वौमार्गावित्युपक्रमानुगुणयात् प्राचीनेष्वितिपाठे तद त्क्षेप:। जनानांपदं जनपद: ग्रामसमुदाय: जनपदे जनपदे प्रति :सायामव्ययीभाव: अद्भुतानां चित्रवस्तूनां संहतौ बृन्दे मग्नाम दृढलग्नेत्यर्थ: ते तवदृष्टि: लोचनं ममकृते मदर्थे कथमपि न निवार्या निवारणीया यद्वा ते निवार्येतियोजना । कर्तरि नित्यवर्षइति विशेषणस्य त्याज्यत्वाभिप्रायकत्वात् परिकर:। गइतिपाठे अनतिसुभगत्वं प्रति नित्यवर्ष इत्यस्य विशेषणग । काव्यलिंग। उत्तरार्धे सखायं प्रतित्वयासत्वरं गन्तव्यमित्याज्ञा ते तस्यैव भंग्यन्तरेणाकथनात् पर्यायोक्तं। पर्यायोक्तंतुगम्यस्य तराश्रयमितिलक्षणात् ॥ पश्चिमइत्यत्र अग्रादि पश्चाडडिम ग्रेडिमच्। नाड्यप जनोपपदानि वृणाङ्गपदानी त्यनुशासनात् दस्यपुंस्त्वं ॥ हनुर्हनूस्तनुश्चैवमितिकोश: । प्राचीनं प्राग्भव

श्रुत्वाशब्दं श्रवणमधुरं तावकंपामरीणां
प्रत्यासन्ना त्सपदिभवना त्सादरंनिर्गतानाम् ।
अभ्रूभंगे प्यधिकसुभगै र्निश्चिताङ्गःकटाक्षैः
देशानेता न्वनगिरिनदी संविभक्तान्व्यतीयाः ॥

न्त्रिष्विल्यमरः । स्त्रियान्तुसंहतिर्बृन्दमित्यमरः । अर्थेक्तेच
ष्यर्थेऽव्ययसंज्ञिताविति नैघण्टुकाः.

अथ निकटवर्तिनां देशानां लंघनमर्थयते, श्रुत्वेति
श्रोत्रयोः मधुरं प्रियं तवायं तावकः त्वदीयः तं शब्दं निना
कराणं प्रत्यासन्नात् तवसमीपस्थात् भवनात् गृहात् सपदि
रेण सहवर्ततइतिसादरं यथातथा निर्गतानां निःसृतानां
व्यक्तिदिदृक्षयेतिभावः पामरीणां प्राकृतस्त्रीणां भ्रुवोः भंगः
अभावः अभ्रूभंगः तस्मिन्नपि भ्रूविकाराभावेसत्यपीत्यर्थः अ
मनोज्ञैः विस्पष्टपटुवत्समासः अनेन प्रकृत्यैव निरतिशयसौ
कटाक्षैः अपाङ्गदर्शनैः निश्चितानि निचितानि व्याप्तानीत्य
अवयवाः यस्यतथोक्तस्सन् अत्र अङ्गानां एकैकस्य
त्वोक्त्या दर्शनीयतमत्वं व्यञ्जितं वस्तुतस्तु निश्चितानि चरण
श्चरक्ता अन्यच्छ्वेतमितिरीत्या निर्णीतानीत्यर्थः अङ्गानि अ
तथोक्तस्सन्नित्यर्थः (नत्वङ्गीहंसोनिश्चितः तासांपामरत्वेन हं
त्वादितिभावः) वनानिच गिरयश्च नद्यश्च वनगिरिनद्यइतीत
ताभिः वनगिरिनदीविशेषैरित्यर्थः तेन जातिरप्राणिनामिति
द्वैकवद्भावस्य नावकाशः अन्तादिवच्चेतिसूत्रभाष्ये क्षीरोद
प्रयोगोऽत्रप्रमाणं बोध्यं । संविभक्तान् सम्यक्विभक्तान्

इक्षुच्छाये किसलयमयं तल्पमातस्थुषीणां
तल्लापैस्तै र्मुदितमनसां शालिसंरक्षिकाणाम् ।
कर्णाटान्ध्र व्यतिकरवशात् कर्बुरेगीतिभेदे
मुह्यन्तीनां मदनकलुषं मौग्ध्यमास्वादयेथाः ॥ ॥२०॥

ा केचिन्नयेति सम्पर्ग्विभक्तानित्यर्थः एतान् समीपवर्तिनः
ायान् व्यतीयाः व्यतीत्यगच्छेः नात्रकिंचिद्दर्शनीयमस्तीति
प्रत्र श्रवणमधुरमितिविशेषणस्य सादरनिर्गमहेतुत्वात् काव्य
भङ्गरूपकारणाभावेपि अधिकसुभगत्वरूप कार्यवर्णनाद्विभा
ावनाविनापिस्यात्कारणं कार्यजन्मचेदितिलक्षणात् । पाम
ावस्यवर्णनात् स्वभावोक्तिश्च । अत्र सादरनिर्गमन निरन्तर
नादिभिरनुभावैः औत्सुक्यादिभिस्संचारिभिश्च हंसनिनादाङ्ग
विस्मयस्य परिपोषादद्भुतरसोव्यज्यत इतिसंक्षेपः ॥ तावक
ादिमित्यणि तवकममकावेकवचन इतितवकादेशः । पामरीणा
ग्पल्यादेराकृतिगणत्वात्ङीष् । अभ्रूभंगइत्यत्र रक्षोहागमलघ्व
प्रयोजनमिति भाष्यप्रयोगात् अस्य अव्ययीभावेन, विकल्पः।
यत्र व्यतिपूर्वाकादिणः प्रार्थनायां कर्तरिलिङ् ॥ सद्यस्सपदि
मरः । विवर्णः पामरोनीचः प्राकृतश्चपृथग्जनइत्यमरः । कटा
र्शनेइत्यमरः । भरितं निचितं व्याप्तमितिहेमचन्द्रः । निमग्न
ब्दयोरिव निचितनिश्चितशब्दयोः एकार्थकत्वंबोध्यं । परन्तु
ब्दस्य निचितशब्दपर्यायतया प्रयोगान्तरमन्वेषणीयम्॥ (१९
कर्णाटान्ध्रदेशसंभेदसीम्नि शालिगोपीनां मौग्ध्यविशेषमनुभ
ाक्षिपति। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायं तस्मिन्, किसलयाः पल्लवा

एव किसलयमयं तल्पंशय्यां आतस्थुषीणां आस्थितवतीनां
मितियावत् तैः अनिर्वचनीयैः सल्लापैः मिथोभाषणैः मुदितं ।
यासां तथोक्तानां कर्णाटानां अन्ध्राणांच निवासो जनपदः
अन्ध्राः तेषां कर्णाटान्ध्रदेशयोरित्यर्थः व्यतिकरस्य संपर्क
अधीनत्वाद्धेतोः कर्बुरे शबळे नानाजातीयइत्यर्थः मधुदुग्धा
वत् विलक्षणास्वादइतिभावः गीतीनां गानानां भेदे विशेषे
मोहं प्राप्नुवतीनां वेद्यान्तरशून्यमास्वादमश्नुवतीनामित्यर्थः
व्रीहीणां संरक्षिकाः पालिकाः स्त्रियः तासां मदनेन मन
आविलं अयथाभूतमित्यर्थः मौग्ध्यं मुग्धावस्थामित्यर्थः उदयद्
लज्जाविजितमन्मथेति मुग्धायालक्षणंबोध्यं, आस्वादयेथाः अ
पनवशात् मन्मथातिरेकेण व्रीडामान्द्ये तासां मुग्धावस्थापि
विलक्षणास्वादा भवतीतिभावः अत्र कर्बुर इति विशेषणस्य मे
काव्यलिङ्गं इक्षुच्छाय किसलयतल्प सल्लाप गीतिभेदादिभि
तदाक्षिप्तैरन्यैश्च शालिगोपीगतायारतेः परिपोषात् शृङ्गारः
संक्षेपः। इक्षुच्छाय इत्यत्र छाया बाहुल्य इति क्लीबत्वं किसलय
चिन्मयमित्यादाविव स्वार्थिकोमयट्. आतस्थुषीणामित्यत्र अ
स्थाधातोः भूतसामान्येलिटः क्वसुश्चेति क्वसुः उगितश्चेति ङीप्
छान्दसत्वेपि मूलवता कविप्रयोग बाहुल्येन भाषायामपि साधुत्व
किंच उपसर्गेण धात्वर्थो बालादन्यः प्रतीयते इत्युक्तया अ
भूधातोरिव अस्यापि अर्थान्तरपरतया सकर्मकत्वं कर्णाटान्ध्रेत
क्तवद्व्यक्ति वचन इत्यणोलुपि प्रकृतिवल्लिङ्ग वचने। शालिसं
संपूर्वाद्रक्षतेः कर्तरिण्वुलि टापि प्रत्यय स्थात् इतीत्वम् शेषषष्ठ्य

णोर्वासा दवनिवहना द्बद्धरत्नैश्शिरोभिः
स्साक्षा दयमिति जनैस्सम्यगुन्नीयमानः ।
र्युक्तो लघुभिरचिरान्मुक्त निर्मोककल्पैः
भावी तदनु नयने रञ्जयन्नञ्जनाद्रिः ॥ ॥२१॥

दे: णिजन्तात् कर्तरिप्रार्थनायां लिङ् । तल्पं शय्याट्टदारेषु भाषणंभियः इतिच अमरः त्रिष्वधीने वशो वाञ्छा प्रभुत्वा ति रत्नमाला कलुषं त्वाविले पाप इति मेदिनी॥ (२०) द्रिः तवनयनपदवीं अधिरोक्ष्यति इत्याह विष्णोरिति । स्वादानन्तरं तद्देशातिवर्तनानन्तरमित्यर्थः, विष्णोः नारा त् अवस्थानात् अवनेः भूमेः वहनात् धारणात् बद्धानि रत्नानि मणयः येषु तैः शिरोभिः शिखरैः उत्तमाङ्गैश्च नैः लोकैः कुशलैरित्यर्थः, अयंदृश्यमानोगिरिः साक्षात् अनन्तः स इति सम्यक् सोपपत्तिकम् यथातथा उन्नीयमानः विष्णुवासादि हेतूनामत्रापि सत्वादितिभावः अतएव लघुभिः ववमुपयातैः अनेन धवलत्वं सूचितं अचिरात् तदानमेिव : ये निर्मोकाः ईषदसमाप्तास्ते अचिरान्मुक्त निर्मोककल्पानि तिपाठे अचिरं उन्मुक्तानित्यक्तानीत्यर्थःतैः अभ्रैः मेघैः युक्तः नाद्रिः वेङ्कटगिरिः नयने तवलोचने रञ्जयन् प्रीणयन्सन् [भावीभविता ॥ अत्र विष्णुवासादिभिः गिरेः शेषत्वानुमा नालंकारः । तदुत्थापिताचाभ्रेषु निर्मोक तादात्म्योत्प्रेक्षेति भावसङ्करः । इवादेरिव कल्पबादेरपिकिंचित् संभावनापरत्वम् देश्याद्याः स्पर्धिप्रतिभटादयः निभवद्वादयश्चापिकिंचित्

तत्रारूढै र्महतिमनुजैः स्वर्गिभिश्चावतीर्णै
संखोन्मेषा द्व्यपगतमिथ स्तारतम्यादिभेदैः ।
साधारण्या त्फलपरिणते स्संवशोबध्यमानां
शक्त्याकामं मधुविजयिन स्त्वंचकुर्यास्सपर्याम् ॥

संभावना पराइत्युक्तं द्रष्टव्यम् । नयनरञ्जनं प्रतिपूर्ववाक्यार्थ
काव्यलिङ्गं ॥ निर्मोककल्पैः इत्यत्र ईषदसमाप्तौ कल्पप् ॥ स
तुल्ययोरित्यमरः । शेषोनन्तोहरिश्शेषं त्रिष्वन्यदुपयुक्ततः । इ
समौकञ्चुक निर्मोकाविति (सर्पप्रकरणे) अमरः ॥ शेषस्य
अवनिवहनकथा वराहपुराणे. पृथिवी । मांसमुद्धृत्यपाताळात्
शोभिते । रत्नपीठइवोत्तुङ्गे सरत्ने अनन्तमूर्धनि । कृत्वामांसुरि
श्चापिन्यवेशयः । मद्धारणात्तमान् पुण्यान् त्वन्मयान्पुरुषोत्तम
तत्रैव पश्चाद्वराहोक्तौ महेन्द्रो मलयस्सह्यः सिंहाद्रिरपिरैवतः ।
नोनाम शैलस्स्वर्णमयोमहान् । एते शैलवरास्सर्वेत्वदाधाराव
न्तेनप्रतिपादिता । अत्र सिंहाद्रिर्वेङ्कटाद्रिरेव अतएव अग्रे
नाम वासुदेवालयोमहानिति भूम्याधारेषु गिरिषु वर्ण्यते वेङ्क
त्वमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे शेषस्य उक्तौयथाशेषे मदङ्केत्वं वैकुण्ठे
शैलाकारेच्चमद्देहे नित्यमत्रवसप्रभो इत्यादिना । वेङ्कटगिरेः
त्त्यत्वे हेतुः ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्मणोक्तः । अञ्जनेत्वंहिशेषाद
सुदारुणं । पुत्रंसूतवतीयस्मात् लोकत्रयहितायवै । प्रसि
अञ्जनेतवनामतइति ॥

अथ असंसेव्यहरिसाक्षात् दिव्यक्षेत्रातिवर्तनमित्युक्तं
परिहर्तुं त्वयापि तत्र भगवतस्सेवाकार्येत्याह. तत्रेति, म

ास्यचबध्यमाना मित्यनेनान्वयः । आरूढैः आरोहणं कृत
र्यान्तमितिशेषः) मनुजैः मानवैः अवतीर्णैः अवरोहणं
र्गिभिः देवैश्च सत्वस्य सत्वगुणस्य उन्मेषात् रजस्तमसो
उद्रेकात् हेतोः शुद्धसत्वमयोह्येषसाक्षाच्छेषात्मकोगिरिरि
हिम्नेतिभावः मिथः अन्योन्यं यत् तारतम्यं न्यूनाधिकभावः
यस्य तादृशोयोभेदः विलक्षणत्वं सः व्यपगतः विशेषेण
षां तथाभूतैस्सद्भिः आदिपदेन देवमनुष्यत्वादेर्ग्रहणं, मिथ
: स्वरूपसत्वेपि सत्वोन्मेषमहिम्ना तद्बुद्धिर्विगळितेतिभावः।
दिष्टानां परिणतेः परिपाकस्य साधारण्यात् तुल्यत्वात् संघशः
ाः बध्यमानां क्रियमाणामित्यर्थः मधुविजयिनः मधुरिपोः
सपर्यां पूजां त्वं चत्वमपि शक्त्याबलेन यथाशक्तीत्यर्थः
यथातथा कुर्याः विरचयेः । शक्त्यावञ्चितोमाभूरितिभावः
ावत्सपर्याकरणे ब्रह्मादीनामप्यक्षमतयायथा शक्तिकरणे कोम
ाचलयोर्विशेषइति न्यायेन तव अन्येषाञ्चसाम्यमेवेतिभावः॥
न्मेषेण सुराणां नराणांच विशेषानुपलंभवर्णनात् सामा
। सामान्यं यदि सादृश्या द्विशेषोनोपलभ्यत इतिलक्षणात् ।
रसामान्येन हंसस्यापि सपर्याकणरूपे प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्य
मेषात् साधारण्यात् इत्यादिविशेषणसाम्येन श्रीवैकुण्ठे नित्य
ाणेषु परमपुरुष कैङ्कर्येषु अर्वाचीन मुक्तस्यापि अन्वयरूपा
न्तप्रतीतेः समासोक्तिः । विशेषणानां साम्येनयत्प्रस्तुतव
स्तुतस्य गम्यत्वं सासमासोक्तिरिष्यत इतिलक्षणात् तथा अ‌ञ
रविभूत्युपमाऽप्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः॥ आरूढैरवर्त

स्तोकोन्मग्न स्फुरितपुळिनां त्वन्निवासेच्छयेव
द्रक्ष्यस्याराः त्कनकमुखरां दक्षिणामञ्जनाद्रेः ।
आसन्नानां वनविटपिनां वीचिहस्तैःप्रसूना
न्यर्चाहेतो रुपहरतिया नूनमर्धेन्दुमौळेः ॥

गैरित्यत्र गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरिक्तः तारतम्येत्यत्र
भावः तारतम्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् तरतमशब्दौ नित्यसमा
धिकार्थे रूढौ सुबन्तौ नतुप्रत्ययौ तथात्वे स्वातन्त्र्येण प्रयोगा
संघशइत्यत्र संघशब्दस्य बहुयकत्वं अङ्गीकृत्य बहुल्पर्यादिति
कर्तृकारकाच्छस् प्रत्ययः कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं
मित्यमरः.

अथाञ्जनाद्रेः दक्षिणतः कनकमुखराख्यान्नदीं द्रक्ष्यसीत्याः
त्वन्निवासे (विश्रमाय) स्थितौ इच्छयास्पृहयेव स्तोकं उन्मग्नं
प्राप्नुवत् (आदिकर्मणिक्तः) अतएव स्फुरितं विशदतया प्रव
पुळिनं तोयोत्थितद्वीपं यस्यास्तां दर्शयन्तिशरन्नद्यः पुळिनानि
रित्युक्तरीत्या व्यज्यमान पुळिनामित्यर्थः अञ्जनाद्रेः वेङ्क
आरात् समीपे दक्षिणां दक्षिणदिशि स्थितां सरळांच क
सुवर्णमुखराख्यां नदीं कनकैः भूषणैः मुखरां शब्द
द्रक्ष्यसि विलोकिष्यसे । तामेवविशिनष्टि । यासुवर्णमुखः
न्नानां निकटवर्तिनां वनविटपिनां अरण्यवृक्षाणां नत्वन्यदीय
वन्नत्व विशेषणेन स्वपोषितत्वं द्योतयता स्वप्रयत्नकृतत्वं व्यज्यते
कुसुमानि (कर्म) अर्धश्चासाविन्दुश्च अर्धेन्दुः बालचन्द्रः मौ
कूटे यस्य तस्य अर्धेन्दुः मौळिः शेखरोयस्येतिवा शिवस्य ।

त्वहेतुस्तस्य (हेतुरिहफलं) यद्वा अर्धेन्दुमौळेः (कर्तुः) वेङ्क
हितोरित्यर्थः वीचयस्तरङ्गा एव हस्ताः तैः उपहरंति नूनं,
अर्पयतीवेत्यर्थः यथा शुश्रूषमाणाशिष्यागुरोः एवमितिभावः
पुळिनत्वं प्रति अहेतोः इच्छायाः हेतुत्वेन संभावनात् हेतू
ोचिहस्तैरितिरूपकोत्थापिता कुसुमोपहारोत्प्रेक्षाच्च । किंच
वृत्तान्ते वर्ण्यमाने तत्सारूप्येण श्लिष्टविशेषणसाम्येन चाप्र
रागातिशयविगळित नीवीबन्धदर दृश्यमानस्फुरितजघनायाः
: रसिकायाः पुष्पापचय व्यग्रहस्तायाः कस्याश्चिद्वृत्तान्तस्य
ासोक्तिश्च । स्तोकोन्मग्न स्फुरितपुळिनां त्वन्निवासेच्छयेत्यत्र
प्रणयवचनं विभ्रमोहि प्रियेष्वितिन्यायेन प्रथममेव विभ्रमस्य
आदौवाच्यः स्त्रियारागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैरित्युक्तः रागस्य
व्यज्यते॥ अर्धेन्दुमौळेरित्यत्र अग्रहस्तादिव त्समानाधिकरण
तत्र इन्द्रादिस्समुदायशब्दोऽवयवे वर्तते । प्रथमव्युत्पत्तौ गङ्गा
गत्वात् सप्तम्याः परनिपातः। चूडाशब्दश्शेखरपर्यायोपिदृश्यते।
विशुद्धसिद्धतटिनी चूडालचूडापद इत्यादिप्रयोगात् । अर्चा
षष्ठीहेतुप्रयोग इतिषष्ठी । उपहरतीत्यत्र पातुत्वप्रथमंपवस्याति
देवत् कालसामान्ये लट् । तोयोत्थितं तत् पुळिनमिति । आर
ारिति । भित्तंशकलखण्डेवा पुंस्यर्धइति । चूडाकिरीटं केश
ळयस्त्रय इतिचामरः ॥ शिवकर्मकार्चायां स्कान्दे सुवर्णमुर
र्गने अत्रास्तिभगवानीशः ख्यातोऽगस्त्येशसंज्ञया । स्थापितो
ना लोकानन्दविधायिना । स्नात्वातस्यां महानद्यां तल्लिंगं पू
दशानां अश्वमेधानां फलं संप्राप्नुवन्तित इत्युक्तं शिवकर्तृ

निर्विश्यैनां निभृतमनभि व्यक्तमंजुप्रणादो
मन्दाधूतः पुलिनपवनै र्वंजुलामोदगर्भैः ।
अव्यासंग स्सपदिपदवीं संश्रयान्यैरलंध्यो
बन्दीकुर्यु स्तटवसतयो माभवन्तंकिराताः॥

वेङ्कटेशकर्मकार्चायां वामनपुराणे वेङ्कटाचलमाहात्म्ये अगस्त
शेषाद्रेर्दक्षिणतस्त पस्यता शंकरेण परावरपतिर्देवो विश्वयोनिज
मयाचान्यैश्च विश्वात्माध्येयो नारायणोहरिः । नान्योध्येयः पु
पूज्योवानचविद्यते । तमृतेजगतांनाथं सर्वव्यापिनमीश्वरं । नारा
अस्मिन् वसत्येषसनातनः । नारायणोजगद्योनिः भगवान्पुरुषे
अस्मिन्यस्तंमनोयस्मात् मयासर्वेश्वरेहरौ । तस्मात्समागतं त्व
भाषेनचान्यथेत्युक्तंचप्रमाणम्.

अथ श्रमापनोदाय तत्रकिञ्चिद्विश्रम्य गच्छेरित्याह । निर्वि
एनाम्. सुवर्णमुखराम् । अनभिव्यक्तः अस्फुटः मञ्जुः मनोहरः
कृष्टशब्दः अनुरागजश्शब्दविशेषश्च यस्य तथाभूतस्सन् ।
नेश्चलम् यथा तथा गूढश्चेतिव्यज्यते । निर्विश्य उपभुज्य तत
पर्थः । वञ्जुळानां विकाराः वञ्जुळाः वानीरकुसुमानि तेषां
रव्यापको गन्धविशेषः सः गर्भेयेषांतैः । अनेन सौरभ्यमुक्त
ानां तोयोत्थितद्वीपानां पवनैः वातैः अनेन शैत्यं सूचितम्
यातथा आधूतः वीजितस्सन् अनेन पवनस्य मान्द्यं सूचितम् ।
सुरत श्रमस्सन्निितिचव्यज्यते । अविद्यमानः व्यासङ्गः अस्य
स्यतथोक्तस्सन् । अन्यैः तत्रत्यैर्जनैः अलङ्घ्यः अपरिभा
दवीं सरणिं सपदि तत्क्षणमेव संश्रय आश्रय । अलङ्घ्यामि

तुण्डीराख्यं तदनुमहितं मण्डलंवीक्षमाणः
तेलंयायाः क्षपितदुरितं तत्रसत्यव्रताख्यं ।
ात्यैरोषा त्सलिलवपुषो यत्रवाग्देवतायाः
:सेतुर्जज्ञे सकलजगता मेकसेतुस्सदेवः ॥ ॥२५॥

हंसानामित्युक्तरीत्यादवीयस्त्वेन दुष्प्रापामित्यर्थः । सपदि फलमाह । तटं कनकमुखरातीरम् वसतिः वासस्थानंयेषान्ते ज्ञेच्छजाति विशेषाः । भवन्तं त्वां मा बन्दीकुर्युः प्रग्रहंमाकु वेतु कुर्युरितिभावः ॥ अत्र हंसवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विविक्तदे कीयासंभोगस्य शीतसुरभिमन्दानिलापनीतखेदस्य ईदृशन्या ाुतदनुबन्धि जनावस्कन्दनभीत्या त्वरितमपसर्पतोधूर्तस्य वृत्ता र इतिसमासोक्तिः ॥ वञ्जुळेत्यत्र वैकारिकस्याणोलुपि लुपि ्वचने इति प्रकृतिलिङ्गवचनत्वम् । संपूर्वकात् श्रिञ र्थनायांलोट् । माबन्दीकुर्युरित्यत्र अबन्दीं बन्दीं सम्पद्यमान ाकुर्युः । मास्तुमाकुर्वित्यादाविवायं निषेधेमाशब्दः नातोलुङ् शब्दस्यादनुरागजइति । निभृतविनीतप्रश्रितास्समाइति । निं स्म्यादिति । प्रग्रहोपग्रहौबन्द्यामितिचामरः. (२४

ुण्डीरमण्डले सत्यव्रतक्षेत्रङ्गच्छेरित्याह । तुण्डीरेति ॥ तद ाणानन्तरं महितं पूज्यमानं तेन सार्वकालिकं पूज्यत्वं फलितम् याख्यायस्य तन्मण्डलं देशंवीक्षमाणः पश्यन्सन् तत्र मण्ड ारस्तं दुरितं पापं येन तथोक्तम् । अतएवोक्तं हस्तिगिरिमाहात्म् ुतन्नामक्षेत्रं पापप्रणाशनमिति । सत्यव्रतमिति आख्यानामयः . सत्यफलाविसंवादिव्रतं शास्त्रीयनियमः यस्मिन्तदित्यन्वः

र्यसंज्ञा । "यानिवृतानितत्रैव कृतानित्रिगुणान्यपि । तानिसत्य तिसत्यव्रतंस्मृतम् ॥ इतिहस्तिगिरिमाहात्म्योक्तेः । चेत्तं (ाक्त्या) पुण्यं स्थानं यायाः गच्छेः याप्रापणे प्रार्थनायां ापणमिहगतिः तदेवविशिनष्टि । यत्क्षेत्रे सकलानां निखिला वनानां एकः अद्वितीयः सेतुः आळिः असङ्करकारकइत्यर्थ विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति ' श्रुतेः सः प्रसिद्धः देवः सर्वभूतेषुगूढः ' इत्यादिषु श्रुतः नारायणः पत्यौ भर्तरिचित् षात् चित्तविकारविशेषात् स्त्रीपुंसयोरन्योन्य विषयश्चित्त रूपो विकारो रोषः सचप्रकृते पुरुषगोचरोऽवज्ञाहेतुकः । तद् नगदितस्त्रीणां रोषः पुरुषगोचरः । सपत्नीहेतुराद्यस्स्यादन्यस इति॥ सलिलं जलं वपुः शरीरं यस्यास्तस्याः नदीरूपायाइ ारां देवता अधिष्ठात्री तस्यास्सरस्वत्याः सेतुः आळिः जज्ञे ानीप्रादुर्भावे कर्तरिलिट् ॥ अत्रेयं हस्तिगिरिमाहात्म्योक्त धेया ॥ पुराकिलकृतयुगे विष्णुं साक्षात्कर्तुकामः तस्मिन् आत्मीयं मनः पश्यन् तच्छुद्धये सत्यव्रतक्षेत्रे अश्वमेधेन यक्ष्य ामिष्यतां सर्वेषां आवासाय विश्वकर्मणा काञ्चीन्नामनगरीं हस्तिशैलञ्च उत्तरवेदिं कारयित्वा केनापिनिमित्तेन पूर्वमेव ह वतीनदीं अध्यासीनां सरस्वतीं देवीं उपेक्ष्य तदंशभूतया स दीक्षितः अर्हणे नियुक्तैः द्विजोत्तमैः सादरं विशेषतः क्रियम नावनां दृष्ट्वासाभ्यसूयैरसुरैः अश्वमेधभंगाय तैस्तैरुपायैः को ात् महानदीरूपमास्थाय महतावेगेन सर्वं संक्षोभयन्तीं यज्ञ प्रवहन्तीं सरस्वतीं दृष्ट्वा भयविह्वलैः पौरजानपदैः विज्ञापिते

नारत्नै रुपचितगुणां नित्यसंगीतनादां
मेर्द्रक्ष्य स्युचितविभवं भूषणांतत्रकांचीम् ।
स्यांनित्यं निहितनयनो हस्तिशैलाधिवासी
न्द्वातीत स्सखलुपुरुषो दृश्यतेसत्यकामः ॥ ॥२६॥

याविष्टैः अभ्यर्थितो यजमानो ब्रह्मा भगवन्तं तुष्टाव । तदा
मानः प्रसन्नो भगवान् यज्ञवाटस्य पश्चिमे शेषपर्यङ्के शयानः
। ततस्सरस्वती सेतुभूतेन भगवतानिरुद्धतया गन्तुमशक्ता
भूत्वा बहुधा विप्रकीर्णा भगवतः पार्श्वद्वयेन सागरंप्रययौ ।
मत्या मुनिभिस्तुता सरस्वती दक्षिणतो वेगवतीनामकस्रोतो
विर्भूता पूर्वप्रार्थितं सर्वनदीश्रैष्ठ्यञ्च प्राप्य यज्ञशालामुपागम्य
रणीबभूवेति ॥ अत्र वर्णनीयस्य सत्यवृतक्षेत्रस्य सेतुभवन
न्देवचरितमङ्गतया वर्णित मित्युदात्तालङ्कारः । उदात्तमृद्धेश्च
श्चान्योपलक्षणमिति लक्षणात् ॥ उपलक्षणं, अङ्गं । अत्रद्वि
बोध्यम् । महितमित्यत्र मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमानेक्तः। सेतु
नोति बध्नाति जलमिति सेतुः षिञ्बन्धने मण्डलं परिधौकोष्ठे
राजस्त्रिवतिमेदिनी । क्षेत्रं भार्याङ्गकेदारपुण्यभूगृहयो र्निष्वित
। सेतुराळौ स्त्रियां पुमानित्यमरः॥ (२५

सत्यवृतक्षेत्रे काञ्चीन्नामनगरीं द्रक्ष्यसीत्याह । नानेति । नान
: रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनितैः उपचिताः अभिवर्द्धिता गुणा रामण
ध्यादयो यस्यास्तां अन्यत्र नानारत्नै रनेकमणिभिः उपचित
खचितइतियावत् गुणास्सौवर्णदामयस्यास्ताम् । नित्यः सार्वव
ाङ्गीतस्य नृत्तङ्गीतञ्च वाद्यञ्च त्रयं सङ्गीतमुच्यतइत्युक्तस्य तै

परपर्यायस्य नाम्नस्य नादोयस्याम् । अन्यत्र नित्यस्सन्त
षयसङ्गः विषयास्वाद इतियावत्. अतिशयितस्सोस्यास्ती
(अतिशायनेमतुप्) तेन इतः प्राप्तः आदरेणानुभूत इ
ध्वनिः यस्याः । यद्वानित्यः अनवरतः सङ्गीतः सम्यग्गी
त इतियावत् नादोयस्याः तथाभूताम् । भूमेः भुवः उचि
ः ऐश्वर्यं यस्य तथाभूतं भूषणं परिष्कारं भूमेस्तादृश य
र्थः । भूमिर्हिरत्नगर्भा वसुमतीतिचप्रसिद्धा. काञ्चीतु नान
त्यस्याः भूम्युचित विभवभूषणा भूतलं बोध्यम् । कस्याश्चित्तर
ज्यते. काञ्चीन्तन्नाम्नीं नगरीं तदुक्तं हस्तिगिरिमाहात्म्ये क
म तेन तत्राञ्चितोहरिः।अतःकाञ्चीतिविख्याता पुरीपुण्यवि
त्नमेखलां द्रक्ष्यसि आलोकिष्यसे तामेवविशिनष्टि यस्यामिति
द्वन्द्वातीतः।अशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू सुकृतदु
द्वन्द्वम् । एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणिच द्वन्द्वानीतिकौषीत
शब्देन निर्देशात् । काम्यन्तइतिकामाः कल्याणगुणाः सत्य
ः यस्यतादृशः । पुरेशरीरे शेतइतिपुरुषः पुरसंज्ञे शरीरेरि
पुरुषोहरिः। शकारस्यषकारोयं व्यत्यासेन प्रयुज्यतइतिनिरु
उकार व्यत्ययोप्युपलक्षितः । अनेन सर्वशरीरकत्वमुक्तं । स
ः नारायणइत्यर्थः भगवानितिशब्दोयं तथापुरुषइत्यापि
वर्तेते वासुदेवेसनातन इतिस्मरणात् । प्रसिद्धिश्चास्य विश्वे
ः पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यादौद्रष्टव्या । द्वन्द्वातीतइत्यनेन नि
षत्वं सत्यकाम इत्यनेन कल्याणगुणाकरत्वं पुरुषइत्यनेन
तद्गतदोषास्पृष्टत्वञ्चसूचितम् । हस्तीतिशैलो हस्तिशैलः

याभूतस्सन् तदुक्तं । दिङ्नागैरर्चितस्तस्मिन् पुरानारायणःप्र
तगिरिर्नामख्यातिरासीन्महागिरेरिति । तेनगिरेरपि हस्तिसंज्ञ
अत एव हस्तीश सर्ववचसामवसानसीमेति पूर्वाचार्यप्रयोगः
शैल इतिवा यस्यां पुर्यां नित्यंसर्वदानिहिते न्यस्ते नयने नेत्रे ये
असन् तां नित्यं कटाक्षविषयीकुर्वन्सन्नित्यर्थः दृश्यते खलु अ
खलु जनैरितिशेषः अर्चारूपेणेतिभावः दृशेः कर्मणिलट् ॥ वे
तीरे पुण्यकोट्यां हरिस्स्वयम् । वरदस्सर्वभूतानामद्यापि पवि
गादि प्रसिद्धिः खल्वित्यनेनद्योतिता । अन्यत्र हस्तिनां गजानां । इ
स्याप्युपलक्षणं संबन्धीयः शैलः तमधिवसतीतितादृशः महाशै
र्ः अनेन विविक्तदेश सेवित्वमुक्तम् । द्वन्द्वं शीतोष्णादिरू
अनेन शीतोष्णादिसहत्वं उक्तं द्वन्द्वातीतोविमत्सर इतिस्मरणात
ब्रह्मकामयतइति सत्यकामः परब्रह्मप्राप्तीच्छुः ततोन्यत्र वितृष्णइ
सः उपासकतया प्रसिद्धः पुरुषः अधिकारीचेतनः यस्यां मे
त्यं सदासंभवकालइत्यर्थः निहितनयनः निक्षिप्तचक्षुः अने
अन्यत्र आकृष्टुमशक्यत्वं द्योतितम् दृश्यते जनैरितिशेषः। सवे
श्यत्सु त्यक्तलज्जाभयः लोकवेदविरोधमप्य विगणय्य मेखलामे
भावः ॥ अनेन लोकोत्तरो मेखलायाहारिभावोव्यज्यते ॥ य
क्षे भूमेः भूदेव्याइत्यर्थः तदानित्यः अनवरतः सङ्गीतः सम्यग्गीत
गाइत्येवार्थः । उत्तरार्धेपि हस्तिशैलाधिवासी द्वन्द्वातीतः सःपुरु
ख्यः यस्यां भूदेव्या मेखलायां नित्यं निहितनयनः अतएवसत्
ृतः कामः अभिलाषः यस्य तथाभूतस्सन् दृश्यते खल्वित्यर्
ृताप्रस्तुतयोर्नगरी मेखलयोर्योगपद्येन वर्णनात्प्रकृताप्रकृतगोच

तामासीदन्प्रणमनगरीं भक्तिनम्रेणमूर्ध्ना
जातामादौ कृतयुगमुखे धातुरिच्छावशेन ।
यद्वीथीनां करिगिरिपते र्वाहवेगावधूतान्
धन्यान्रेणू त्रिदशपतयो धारयन्त्युत्तमांगैः ॥

श्लेषः । नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रय इतिल नानारत्नैरुपचितगुणा मित्यादावभङ्गः नित्यसङ्गीतनादामित इतिसंक्षेपः । किञ्च नानारत्नैरित्यादिना समृद्धिमद्वस्तुवर्ण मित्यादिना श्लाघ्यचरितस्यान्याङ्गतया वर्णनाच्चोदात्तद्वयं लक्ष भूमेरुच्चितविभवमित्यत्रसापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः तदुक्तं हवाक्येन समानार्थकताभवेत् । असौ समासोगमकस्सापेक्ष इति । द्वन्द्वातीतइत्यत्र द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमण य गाभि व्यक्तिष्वितिसूत्रेण अभिव्यक्तौ निपातितो द्वन्द्वश न्तसहचरिततया लोकविज्ञातत्वमभिव्यक्तिः । सत्यं का शीलिकामीत्यादिना अणोपवादोणप्रत्ययः ॥ नानानेकोभ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीति. तौर्यत्रिकं नृत्तगीतवाद्यं नाटयमिदंत्रयं सम्यग्गीतेतुसङ्गीतं न्यायारम्भेप्रसिद्धके । तूर्याणान्त्रितये र्णवः । काञ्चीस्यान्मेखलादाम्निप्रभेदे नगरस्य चेत्युभयत्रापि

अथ तान्नगरीं प्रणमेरित्याह । तामिति । आदौ पुराकृत तस्यमुखे प्रारंभे धातुः चतुर्मुखस्य इच्छायास्सङ्कल्पस्य वशेन जातामुत्पन्नां । यद्यपि विश्वकर्मणा काञ्चीनिर्मितेति दृश्यते रिच्छायाएवतत्रापि प्रयोजकत्वान्नदोषः अनेन महनीयत्व अतिशयोव्यज्यते । तां पूर्वोक्तां नगरीं काञ्चीं आसीदन्

तन्नोभवन्नितियावत् भक्तिः प्रीतिविशेषः (महनीयविषये प्रीति
च्यते) तयानम्रेण प्रह्वेण नतु नमितेन मूर्ध्ना शिरसा नवाङ्मा
मनोमात्रेणेतिभावः। प्रणम प्रणामं कुरुाणमुप्रह्वत्वे कर्तरिलोट्।
ामान्तरायोगात् मूर्ध्नेत्युक्तम्। अन्यथा विष्णोरायतनं दृष्ट्वा
मेत्तुयः। तस्यवृश्चन्तिमूर्धानं शतधायमकिङ्कराः इत्युक्तन्यायेन
पादितिभावः। प्रणामेहेतुमाह, यदिति तिस्रः उत्पत्तिस्थिति
दशाः वयोवस्थाः येषान्ते त्रिदशाः रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविं
म्। इत्युक्त्या. सदापञ्चविंशतिवार्षिका नतुबाल्यादिमन्तइत्यर्थः
चतुर्मुखाद्याः नकेवलं त्रिदशाः किन्तु तत्पतयोपि सर्वइतिभावः
तेः हस्तिशैलनाथस्य वरदराजस्य वाहः वाहनं गरुत्मानित्यर्थः
अवधूतान् कम्पितान् विकीर्णानित्यर्थः अतएवधन्यान् पुण्य
: काञ्च्याः वीथ्यः पदव्यः रथ्याइतियावत् तासां रेणून्
माङ्गैः शिरोभिः नतुयैः कैश्चिदङ्गैः धारयन्ति वहन्ति। धृञ्
यस्माद्धोवादिकात्स्वार्थेणिच् तद्वीथीरेणूनामपीदृशमहनीयत्वे
यत्वं किमुवक्तव्यमितिभावः॥ * अत्र प्रणमेति वाक्यार्थं प्रति
त्यार्थस्य हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम्। धन्यत्वं प्रति वाहवेगावधूत
ाङ्गधारणं प्रतिधन्यत्वस्य च हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वयम्॥ त्रिदश
वशेष्यस्य सर्वोत्कृष्टा अपिधारयन्तीत्यभिप्रायकतया परिकरा
त्तमाङ्गैरित्यत्रापि उत्कृष्टै रङ्गै रित्यभिप्रायकतया परिकराङ्कुर
। * आसीदन्नित्यत्र आङ् पूर्वकात्सदेश्शतारिपाघ्राध्मेत्यादिना
। * मुखंप्रधाने प्रारम्भइतिधन्यं पुण्यवति त्रिष्विति. वीथीपङ्क्तौ
पकान्तरवर्त्मनोरितिचभेदिनी. त्रिष्वधीनेवशोवाञ्छा प्रभुत्वा

मन्दाधूता त्तदनुमहितो निस्सृतश्चूतषण्डात्
पार्श्वेतस्याः पशुपतिशिर श्चन्द्रनीहारवाही ।
दूरात्प्राप्तं प्रियसखमिव त्वामुपैष्यत्यवश्यं
कम्पापाथः कमलवनिका कामुकोगन्धवाहः ॥

नाइति. वाहोनायानेश्वे वृषभेपिचेतिच्चरत्नमाला उत्तमाङ्ग
ग्रमरः ॥

कम्पामारुतस्त्वां परिचरिष्यतीत्याह ॥ मन्देति ॥ तदनु
न्तरं तस्याः काञ्च्याः पार्श्वे पश्चभागे मन्दम् शनैर्धूया
: समन्तात्कम्पितात् चूतानां आम्रवृक्षाणां षण्डात् व
कदम्बे षण्डमस्त्रियामित्यमरः) निस्सृतः निर्गतः। अनेन
। पशुपतेः एकाम्रेश्वरस्य शिरसिशीर्षे यश्चन्द्रः तस्य
ः तं वहतीति तथाभूतः । ताच्छील्ये णिनिः तुहिन
हारात् चन्द्रकिरणेषु तुहिनमस्तीति चन्द्रनीहारेत्युक्तिः ।
ग्रतम् । कम्पायाः तन्नामकस्य स्रोतो भेदस्य पाथसि अ
वनिका पद्मवनी तस्याः कामुकः कामयिता तत्सम्बन्धि
स्य पाथस्सम्बन्धित्वोक्त्या कमलानां अम्लानत्व सौरभा
ध्यते अनेन मारुतस्य सौरभ्यं द्योतितं अत एव महित
धं वहतीति गन्धवाहः मारुतः दूरात् दूरदेशात् प्राप्तं
शिष्यादरणीयत्वं द्योतितं प्रियश्चासौसखाच प्रियसखः
त्प्राप्तं भवन्तम् अवश्यं नियतं उपैष्यति तव समीपम्
कमलवनिका कामुकेत्यनेन कमलवनिकाया उत्तमनारि
गृहस्यत्वश्चव्यज्यते ॥ अत्र मारुते वर्ण्यमाने तत्सा

ार्णस्तोमै रिवपरिणता सप्तभेदैर्महौघैः
ान्यामध्ये नगरमभित स्सेविताद्देवताभिः ।
वच्छस्वादु प्रसरसुभगा स्वामिनीवःकवीनां
ेगासंज्ञां वहतिमहतीं वल्लभापद्मयोनेः ॥ ॥२६॥

ितिथिसत्कारप्रवणस्य कस्यचिद्गृहस्थस्य वृत्तान्तः प्रतीयत
ि्तः ॥ प्रियसखमिवेत्यत्रोपमा ॥ (२८)
युष्मत्स्वामिनी नदीरूपेण प्रवहतीत्याह । वर्णेति ॥ मान्या
र्भिरितिभावः कवीनां कवयितॄणाम् जलचरपक्षिणाञ्च । वः
मेनी ईश्वरी वाग्देवतात्वादितिभावः पद्मयोनेः कमलसम्भवस्य
ता वल्लभा सरस्वतीत्यर्थः (कर्त्री) वर्णानां अकारादीनां
ैरिव सप्तसप्तसङ्ख्यावन्तः भेदाः प्रकाराः येषान्तैः । महान्त
प्रवाहाश्च तैः वर्णस्तोमानां सप्तभेदा अकारादिः क च ट त प
श्च । महौघानान्तु शुक्तिका कनकासृप्रा कम्पा पेयाचमञ्जुला।
सप्तैताः कीर्तितास्सप्त नामभिरित्युक्ताः । परिणता परिणामं
तरं प्राप्तेति यावत् नगरस्यमध्ये मध्ये नगरं अभितः उभ
येपीत्यर्थः देवताभिः अर्चारूपाभिः परदेवताभिः अर्चापेक्षं
वेता आश्रिता । वेगवत्युत्तरे तीरे पुण्यकोट्यां हरिस्स्वयमिति ।
भागं वेगवत्याश्च दक्षिणं । कामादधिवसञ्जीयात् कश्चिद
ति चोक्तरीत्या पार्श्वद्वयेपि भगवदर्चाभिस्सेवितेतिभावः ।
लिः स्वादुः मधुरश्च यः प्रसरः प्रवाहस्तेन सुभगामनोहराच
म् पूज्याम् वेगा वेगवतीतिसंज्ञां नाम वहति धारयति ॥ वर्ण
त्रोपमा । मध्येनगरमित्यत्र पारेमध्यइत्यव्ययीभावः । अभित

तीर्थेपुंसां शमितकलुषे तत्रसारस्वताख्ये
स्नात्वासार्धं मुनिभिरनघैस्सम्यगुल्लासितांगः ।
विश्वंचित्ते विगतरजसि व्यञ्जयन्तीमशेषं
वक्ष्यस्यंत र्बहिरपिपरां शुद्धिमक्षेपणीयाम् ॥

इत्यत्र पर्यभिभ्याश्चेत्युभयार्थेतसिल् ॥ भेदोद्वैधे विशेषेस्यादुप
णाइतिमेदिनी । ओघःप्रवाहो निवहइतिकोशः ॥

अथ तत्र अन्तर्बहिश्चशुध्यर्थं स्नायाइत्याह । तीर्थइति ॥
पुंसां पुरुषाणां जीवानामित्यर्थः अस्य कलुषेणान्वयः श
कलुषं वृजिनं येन तथोक्ते सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ।
सारस्वतं तदिति आख्या नाम यस्य तथोक्ते तीर्थे ऋषि
सत्यव्रताख्येस्मिन् क्षेत्रे सकृदपित्वयि । स्नायात्ससर्वपापेभ्यो
संशयः । इत्युक्तामुनिभिस्तुष्टावसिष्ठाद्यैस्सरस्वती । नदीमध्या
शालामुपागमदित्युक्ते वेगवतीतीर्थइत्यर्थः अनघैः निर्दोषैः
शीलैर्महद्भिः (मननंनामोपासनालम्बनस्य पुनः पुनः संशी
सार्कं स्नात्वा आप्लुत्य अनेन सद्भिरेवसहासीत सद्भिः कु
सद्भिर्विवादं मैत्रीञ्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेदिति शास्त्रार्थ
ग्यथा तथा उल्लासितानि उल्लासं प्रापितानि अङ्गानि अ
तादृशस्त्वम् । यद्वा मुनिभिरिति मध्यमणिन्यायेनोत्तर त्राप्य
मुनिभिः उल्लासितानि सादरपरिमार्जनेन शोधितानि प्रहर्ष
त्यर्थः अतएव विगतंरजः रजोगुणः यस्मात्तथोक्ते नीरजस्त
धिक इतियावत् । संभाषादर्शनंस्पर्शः स्मरणं कीर्तनंनतिः
किलैतानि साधूनामितिशुश्रुम । इत्युक्त्वा तेषां स्पर्शस्य प

तस्यास्तीरे सरसिजभुव स्सौम्यवैतानवेदिः
दिव्यंकुर्व न्द्रमिडविषयं दृश्यतेहस्तिशैलः ।
यस्योपान्ते कृतवसतयो यापयित्वाशरीरं
वर्तिष्यन्ते वितमसिपदे वासुदेवस्यधन्याः ॥ ॥३१॥

वृत्ते मनसि अशेषं कृत्स्नं विश्वं प्रपञ्चं व्यञ्जयन्तीं प्रकाशयन्तीं यते ज्ञानमित्युक्तेः । परां उत्कृष्टां अक्षेपणीयां केनाप्यनिवार : नैर्मल्यं अन्तः अन्तःकरणे बहिः बाह्येषु करणकळेबरेष्वपि रयिष्यसि । वहतेर्लृट् । तीर्थस्नानमुनिकरस्पर्शाभ्यां निर्मला भविष्यतीतिभावः ॥ * अत्र शमितकलुष इतिविशेषणस्य भिप्रायकतया परिकरः ॥ * निपानागमयोस्तीर्थं ऋषिजुष्ट ऽमरः॥ (३०)

स्यास्तीरे हस्तिशैलोदृश्यतइत्याह । तस्याइति ॥ हे सौम्यम । वेगवत्यास्तीरे उत्तरतटइत्यर्थः सरसिजातं सरसिजं तस्मा त्पद्यत इतिसरसिजभूः तस्य ब्रह्मणः वितानस्य यज्ञस्येयं चसावेदिश्च नागाद्रि परिसन्तक्ष्य निम्नोन्नतविवर्जितम् । तच्चक्रुः । चकारोत्तरवेदिकामित्युक्ते ब्रह्मवितानोत्तरवेदिभूतइत्यर्थः करिगिरिः द्रमिडइतिविषयो देशस्तं दिविभवो दिव्यः तं ाभिव्यक्तिमापन्न इत्याद्युक्त्या स्वस्यदिव्यत्वेन स्वाश्रयं द्रमिड याकुर्वन्नित्यर्थः दृश्यते विलोक्यते तमेव विशिनष्टि । यस्य ःय उपान्ते अन्तिकप्रदेशे कृतारचिता वसतिः वासः यैस्ते न्याः पुण्यवन्तः भगवत्प्राप्तिहेतुभूतसुकृतवन्तइत्यर्थःशरीरं वपुःय ापयित्वा इदञ्चकर्मकृतशरीरविषयं मुक्तावपि सशरीरत्वस्

संचिन्वाना तरुणतुलसी दामभिस्त्वामभिख्यां
तस्यांवेद्या मनुविदधती श्यामलंहव्यवाहम् ।
भोगैश्वर्यं प्रियसहचरैः कापिलक्ष्मीकटाक्षै
भूयश्श्यामा भुवनजननी देवतासन्निधत्ते ॥

त्वादितिध्येयम् । विगतं तमसः मूलप्रकृतेरिति वितमस्तस्मि
ितइत्यर्थः वसत्यसौसर्वत्र वसत्यस्मिन् सर्वमितिवा वासुः सर्व
तञ्च वसत्यत्रेतिवैयतः । ततस्सवासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्त्यत
नात् । वासुश्चासौदेवश्च वासुदेवः तस्य नारायणस्य पदे स्थाने
त्यर्थः वर्तिष्यन्ते स्थास्यन्ति अत्र वासकरणापेक्षया भवि
तु श्रीरामभद्र कथनापेक्षया । तेन केषांचित् पूर्व
ासुदेवपदवर्तने नदोषः । दृष्टा मामुपेत्यतुकौन्तेय पु
ाद्यतइत्याद्युक्त्या न पुनरावर्तिष्यन्तइतिद्योतितम् यद्यपि भगव
स्य उपायोपकारकत्वं दिव्यदेशान्तरवाससाधारणम् । तथापि
रात्रंवा सप्तरात्रमथापिवा । निवसेद्यस्स सहसामुच्यते सर्वकिल्
ह्माणं प्रति भगवता वरदेन वरस्यदत्ततया अत्र अतिशय
स्योपान्त इत्यादिकमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ * अत्र धन्यत्वं प्रा
त्तित्वस्य वासुदेवपदवर्तनं प्रति धन्यत्वस्यच हेतुत्वात्काव्यलिङ्
सप्तसिजेत्यत्र सप्तम्याअनेर्डइतिडः तत्पुरुषेकृतिबहुळमित्यलुक्
त्र पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः । दिव्यमित्यत्र द्युप्रागपागुदक्
चेति भवार्थेयत्प्रत्ययः । वितमसीत्यत्र निरादयः क्रान्ताद्यर्थे प
मासः॥ *सौम्योज्ञेनात्रिष्वनुग्रे मनोज्ञे सोमदैवतइति वसतिस्स्य
सिपामिव्याञ्च निकेतनइतिचमेदिनी क्रतु विस्तारयोरस्त्री वितान

दःपरिष्कृताभूमिरिति. देशविषयौ तूपवर्तनमिति सुकृतीपुराय
चामरः. (३१)
मन् हस्ति शैले कापि परदेवता सन्निधत्ते इत्याह । सञ्चि
याम् पूर्वोक्तायाम् वेद्याम् उत्तरवेद्याम् तरुणायाः यौवन
स्याः दामभिः मालाभिः (तुलस्या स्तारुण्योक्तया श्याम
ा) स्वाम् स्वकीयाम् स्वाभाविकीमित्यर्थः अभिख्यां शोभां
भामित्यर्थः सञ्चिन्वाना सञ्चितांकुर्वती उपचिन्वतीत्यर्थः
ामळम् नीलम् हव्यं वहतीति हव्यवाहः तं अग्निम् अनु
नुकुर्वती । इदञ्च तुरग सवन वेद्यां श्यामळो हव्यवाह इति
यनुरोधेन । शीतळमिति पाठे शीतल अनुष्णमित्यर्थः अनेन
ापि सर्वेषामाप्यायकत्वात् प्रसिद्धाग्निवैलक्षण्यम् द्योतितं ।
ावजन्य रसश्च ऐश्वर्यम् जगन्नियन्तृत्वञ्च तयोः अर्थाद्भगवत्स
दशयोः) सप्तमी । प्रियाश्चते सहचराश्च प्रियसहचराः तैः
ां ऐश्वर्यावस्थायाञ्च भगवतः प्रियसहचरैरित्यर्थः सहचराः
ाया इतियावत् केचिदप्रियास्सन्त एव सहकारिणो भवन्ति
प्रियेति । केचित्प्रियाअप्यसहकारिणो भवन्ति तद्व्यावृत्तये
लक्ष्मीकटाक्षास्तु भगवतः सर्वास्वप्यवस्थासु प्रियतमास्सन्त
रिणोभवन्तीति भावः । अनेन श्रियैसमस्तचिदचिद्विधान
। अङ्गीकारिभिरालोकैः सार्थयन्त्यै कृतोञ्जलिरित्याद्युक्तमनु
णाः श्रीदेव्याः कटाक्षैः अपाङ्गदर्शनैः भूयः अतिशयेनबहु
श्यामा श्यामला भुवनानां लोकानां जननी जनयित्री कापि
ोचरा देवता परदेवता संनिधत्ते सान्निध्यं कुरुते । अत

लक्ष्मीविद्यु ल्ललितवपुषं तत्त्वकारुण्यपूर्णां
माभैषीस्त्वं मरकतशिला मेचकं वीक्ष्यमेवं ।
शुद्धैर्नित्यं परिचितपद स्त्वादृशैर्देवहंसै
र्हंसीभूत स्सखलुभवता मन्ववायाग्रजन्मा ॥

[भु]वनजननीत्यादिना परत्वं वेद्यांसन्निधत्त इत्यनेन सौलभ्यः
म् ॥ अत्र श्यामळ हव्यवाहत्वेन संभावनायामभिसन्धावुत्प्रेक्ष
ऽहव्यवाहस्य उपमानत्वाभिसन्धौ प्राचाम्मतेन अभूतोपमा
न तु हव्यवाहस्य श्यामळत्वासंबन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरू
त्युत्थापिता उपमेति ॥ अनुविदधतीति तु उपमोत्प्रेक्षयोस
ीतळमिति पाठेप्येवं ॥ किञ्च स्वतस्सिद्धस्य श्यामहिम्नः
क्ष्मीकटाक्षै रुत्कर्षवर्णनादनुगुणालङ्कारः प्राक् सिद्ध स्वगु
गुणः परसन्निधेरितिलक्षणात्॥ सञ्चिन्वानेत्यत्र संपूर्वाच्चिनो
ानच् । अनुविदधतीत्यत्र अनुविपूर्वकाद्धातेः कर्तरिशता ।
ुशब्दादीय्सुनि बहोर्लोपो भूच बहोरिती कारलोपे भूइत्य
भिख्यानामशोभयोरिति विष्टपं भुवनञ्जगदितिचामरः.

अथ मेघसदृशं भगवन्तम् वीक्ष्यमाभैषीरिति सहेतुकमाह
त्र उत्तरवेद्यां लक्ष्मीरिव विद्युत् तटित् तया ललितम् रु
ग्रहो यस्य तथोक्तम् अनेन पुरुषं कृष्णपिङ्गलमित्याद्युक्तम्
स्य कृष्णपिङ्गलत्वं एतन्मूलकमिति ज्ञापितं पिङ्गलाम् हेममा
क्ष्म्याः पिङ्गलत्वश्रुतेः । करुणैव कारुण्यं तेन पूर्णां पूरितं अत्र
ाद्युत्त्वरूपणेन कारुण्येऽनुक्तमप्यप्लवरूपणं गम्यते । मरतका
तं सेवमेचकं श्यामलं । यद्यपि मरतकं हरितमित्येव प्रसिद्धि

नणिरिति व्यवहारश्च तथापि गुणवत्तरस्य मरतकस्य रत्नवित्स
ालिम भूयस्त्वमवलम्ब्य मेचकत्वोक्तिः । अत एव घासश्याम
ाणीन् । शुकाङ्ग नीलोपल निर्मितानामित्यादयः प्रयोगाः ।
ारं भगवन्तमित्यर्थः वीक्ष्यदृष्ट्वा माभैषीः मालसीः । तत्र हेतुः
ेति स पूर्वोक्तो मेघः शुद्धैः धवळैः अन्यत्र अक्लेशैः अत एव ह
न्ति ज्ञानविषयीभवन्तीतिखादृशास्तथोक्तैः उभयेषामपि शुद्ध
वः । देवानां हंसैः देवसम्बन्धिभिर्मराळैरित्यर्थः अन्यत्र हंस
ः श्रेष्ठाः देवानां हंसास्तैः नात्र निर्धारणे षष्ठी निर्धारणस्य त
र्यमाणस्यच योग एव तत्प्रसरात् किन्तु शेषे । नातो न नि
निषेधावकाशः । देवा हंसा इवेत्युपमित समासो वा देवश्रेष्ठा इ
त्तरपदेव्याघ्र पुङ्गवर्षभ कुञ्जराः । सिंह शार्दूल नागाद्याः पुं
चरा इत्युक्ते नागाद्या इत्याद्यपदेन हंसपदस्यापि गृहीतुमुचित
नित्यसूरिभिरित्यर्थः नित्यम् सदा परिचितं परिशीलितम् पदं
ो यस्य अन्यत्र परिचिते सेतिते पदे पादौ यस्य तथोक्तः
ः संपद्यमानो भूतः हंसीभूतः अत एव भवताम् युष्माकं हंस
ः अग्रे पूर्वम् जन्म जननं यस्येति व्यधिकरण बहुव्रीहिः
ा अग्रजन्माखलु कुलकूटस्थः खल्विवत्यर्थः । खल्वित्यनुनये ।
तामनुकूल व्यवसायः कूटस्थतयावतीर्णश्च । नातस्तस्माद्धेतव
ाः ॥ अत्र विषयभूत भगवन्निगरणेन मेघतयाध्यवसानात्
दिनाप्रसिद्धमेघादुत्कर्षस्य वर्णनाच्चाधिकाभेद रूपकातिशये
श्च लक्ष्मीविद्युदित्येकदेश विवर्तिरूपकेण मरतकशिला मेचव
ाच्चोत्थापिता । किञ्च उत्तरार्धवाक्यार्थेन माभैषीरित्यस्य सम

सारास्वादी सवनहविषां स्वामिनस्तेसदेवः
शुद्धंचक्षुः श्रुतिपरिषदां चक्षुषांभागधेयं ।
अङ्गीकुर्या द्विनतममृता सारसंवादिभिस्त्वा
माविर्मोदै रभिमतवर स्थूलक्ष्यैःकटाक्षैः ॥

व्यलिङ्गम् । तच्च शुद्धैरित्यादिश्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायम्
क्त्यनुप्राणितमिति संक्षेपः ॥ कारुण्येत्यत्र चातुर्वर्ण्यादित्वा
पूर्णमित्यत्र कर्मणिक्तः वादान्तेत्यादिना निपातनात्साधुः मा
धातोः कर्तरिलुङ् नमाङ्योग इत्यट्प्रतिषेधः॥ हारभेदे विल
चारुणि त्रिष्विति रत्नमाला । पदं व्यवसितत्राण स्थान लक्ष
ष्विति । निषेध वाक्यालंकारजिज्ञासा नुनये खल्विति चामरः
अथ परीत्यदेवदेवेशं प्रणम्यात्मानमर्पयेत् । इत्युक्तप्रकारे
सदेवः कटाक्षैः अङ्गीकरिष्यतीत्याह । सारेति ॥ ते तव स्वा
चतुर्मुखस्येत्यर्थः सवनस्य यज्ञस्य हविषां (वपादि) होतव्यद्र
स्थिरांशं आस्वादयतीति तादृशः ताच्छील्येणिनिः हविस्स
नित्यसापेक्षत्वात्समासः । अत्र सहस्रादित्यसङ्काशे विमाने
तिष्ठन्तं हविरश्नन्तं ददृशुस्तेदिवौकस इत्युक्ता कथानुसन्धेय
वेदानां याः परिषदोगोष्ठ्यः तासां स्त्रीलिङ्गेन कासाञ्चिद्र
प्रतीयते। शुद्धं निर्दोषं चक्षुः नयनं चक्षुरिन्द्रियभूतइत्यर्थः
त्कर्तृकस्य सर्वविषय साक्षात्कारस्य भगवदधीनत्वात् चक्षुष्ट्वं
कथं श्रुतीनां नित्यत्वे तासां सर्वविषयावगाहस्य भगवदधी
नाशङ्क्यम् । नित्यानामपि भगवन्नित्येच्छाधीनत्वमिति संप्रद
देव मनुष्याणां वेदश्चक्षुस्सनातन मित्युक्तरीत्या सर्वेषां चक्षु

मध्वासक्तं सरसिजमिव स्विन्नमालम्बमानो
देव्याहस्तं तदितरकर न्यस्तलीलारविंदः ।
देवःश्रीमा न्सयदिविहरे त्स्वैरमारामभूमौ
व्यक्तोवाल व्यजनवपुषा वीजयेस्तंत्वमेव ॥

पि चक्षुर्भूतइत्यथः । यथा पितृदेवमनुष्याः प्रमाणान्तरा गोच
विदेन पश्यन्ति प्रत्यक्षेणानुमित्याच्चापस्तूपायेनबुध्यते एनं
न तस्माद्वेदस्य वेदतेत्युक्तेः तथा वेदोपि प्रसन्नेन भगवता प
त्रः ॥ यद्वातासां सर्वविषयावगाहनशक्तिः चक्षुष्ट्वेनाध्यव
तुत्वाद्भगवतस्तत्वेन व्यपदेशः । श्रुतिपरिषदां चक्षुरित्यनेन त
मास्पदत्वं भगवति व्यञ्जयता परमतात्पर्यविषयत्वमुक्तं भवति ।
वेषां) नयनानां भागधेयं भाग्यं भाग्यपरिणामभूतइत्यर्थः
देवो भगवान् विनतं प्रणतं त्वां चतुर्मुखस्यौपवाह्यामितिभावः
न् मोद उन्मेषोयेषुतैः सादरोल्लासैरित्यर्थः अत एवामृतानां
सारैः धारासंपातैः संवदन्ते संवादं कुर्वन्तीतिताद्दशैः (संव
म्) अमृतासारसदृशैरितियावत् । अनेन जगदुज्जीवकत्वभोग्य
ज्यते । अत एवाभिमतानामभीप्सितानां वराणां प्रसादलभ
लक्षैः वदान्यैः । अनेनास्य देवस्य वरदइतिनामसूचितम् ।
पाङ्गदर्शनैः अङ्गीकुर्यात् स्वीकुर्यात् परिजनाविशेषेणेतिभाव
गवतश्चक्षुष्ट्वेन भागधेयत्वेन च रूपणाद्रूपकद्वयम् । अमृतास
रित्यत्रोपमा । सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिन इति सं
गपि उपमावाचकेषुगणनात् । विनतमित्यस्य अङ्गीकारहेतुत्वा
तङ्कश्च । हविर्होतव्यमात्रेच सर्पिष्यपि नपुंसकमितिमेदिनी ।

परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदइति. दैवन्दिष्टं भागधेयं विधिरिति. धारासंपात आसारइति स्युर्वदान्य स्थूलल प्रदे इतिचामरः। देवप्रसादे वरणे जामातरिवरः पुमा

अथ प्रीतिसंहृष्ट सर्वाङ्गस्स्तुत्वाचापिविलोकयन् । नियतात्माययोचितमित्युक्तरीत्या भगवत्प्रसादस्य फल इत्याह मध्विति ॥ सः पूर्वोक्तः श्रीमान् श्रियानित्ययुक्त स्विन्नं स्वेदयुक्तं अनेन सात्विकोद्भेदउक्तः अतएव आसक्तं संबद्धं. आसिक्तमितिपाठे आर्द्रीकृतमित्यर्थ मिवस्थितं देव्याः महादेवीनाम्न्याः श्रीदेव्याः । इत्यादिश्रुत्या लक्ष्म्या महादेवीनामत्वं । हस्तं पा गृह्णन् तस्मादालम्बितात् इतरस्मिन्नन्यस्मिन्करे देव्याह लीलारविन्दं विलासार्थपद्मं येन तथोक्तस्सन् लीलाया घासादिवत्तादर्थ्यषष्ठ्यास्समासः इदं विहारान्तरस्याप्युप उपवनस्य भूमौ प्रदेशे स्वैरं स्वच्छन्दं यथा तथा विहरे च्चेत् तदा त्वमेव वालव्यजनं चामरं तस्यवपुषा रूपे स्सन् तदेवं वीजयेः वीजनेन परिचरेरित्यर्थः। यथा स्वै रविच्छेदोनभवेत्तथा वीजयेरितिभावः। त्वमेवेत्येवकारेण त्तामाभूदिति द्योतितम् यत्रयत्र चरेत्तस्मिन् वने त्व तत्रतत्रचचारोच्चैः पक्षौविस्तार्य पक्षिराडिति हस्तिगिरौ छत्रात्मना गरुडइव वालव्यजनात्मनात्वमपि परिचरेरिति कादाजगतिकुत्सनयोरिति धातोर्णिजन्तात्कर्तरि प्राप्त

*अत्र वालव्यजनवपुषेति अन्यधर्मस्य हंसे आरोप

जातप्रीति र्जनपदमथो मध्यमंलङ्घयित्वा
दूराल्लक्ष्य क्रमुकनिवह श्श्यामलान्याहिचोलान् ।
प्रत्युद्गच्छ न्मकरवलन स्तम्भितैस्सह्यजायाः
स्रोतोभेदै र्विविधगतिभि स्संविभक्तावकाशन् ॥३६॥

सिजमिवेत्यत्रोपमा । * मधुमद्येपुष्परसइत्यमरः. (३५)
ोळदेशं गच्छेरित्याह । जातेति ॥ अथो वरदराजसेवानन्तरं
त्यनेनान्वयः जता उत्पन्नाप्रीतिः प्रमोदो यस्य तथोक्तस्सन्
(ञ्चीचोळदेशयोः) मध्यभवं जनपदं ग्रामसमुदायं लङ्घयित्वा
ात् दूरं । लक्ष्याः दृश्याः । अनेन औन्नत्यं व्यञ्जितं । येक्रमु
ाकृणान्निवहाः समूहाः तैः श्यामळान्कृष्णान् अनेन रमणीयत्व
देकं व्यज्यते । प्रत्युद्गच्छतां (स्रोतसः) प्रतीपमुद्गच्छतां
ात्स्यविशेषाणां वलनेन इतस्ततस्सञ्चारेण स्तंभितैः निरुद्धैः
ाराणामतिस्थूलत्व दीर्घत्वादिकं व्यञ्जितम्) मकरवलयेतिपाठे
नरः । अत एवविविधा बहुमुखा उत्कूलेतियावत् गतिः गमनं
ह्ये तन्नामके पर्वते जाता सह्यजा कावेरी तस्याः स्रोतोभेदैः
भैः संविभक्ताः संविभागं प्रापिताः अवकाशाः प्रदेशाः येषां
(एतेन चोळावकाशानामारामादिसमृद्ध्या रामणीयकं व्यज्यते)
निवासोजनपदश्चोळास्तान्देशविशेषान् याहि प्राप्नुहि । याप्रा
मिहगतिः प्रार्थनायां लोट्॥*अत्र क्रमुकनिवह श्यामळत्वादि
तुवर्णनादुदात्तम् । तच्च प्रत्युद्गच्छदित्याद्युक्ताद्भुतातथ्यवस्तुवर्ण
त्यनुप्राणितमितिसङ्करः । अत्युक्तिरद्भुतातथ्य शौर्यौदार्यादि
ालक्षणात् । लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्रवर्ण्यते । तद

सन्ध्यारागं सुरभिरजनी सम्भवैरङ्गरागैः
केशैर्ज्योत्स्ना कलहितिभिरं पाळिकापीडगर्भैः ।
आबिभ्राणा स्सरसिजदृशो हंसदोलाधिरोहा
दाधास्यंते मदकलगिर स्तेषुनेत्रोत्सवंते ॥

क्तिरितिप्रोक्तं गौडानां मनसोमुदइत्युक्तेश्च ॥ *दूरादित्यत्र दूर
न्यइतिपञ्चमी असत्ववचनोयम् मध्यममित्यत्र मध्यान्मइति भवा
मङ्गळानन्तरारंभ प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथेति वारटातुपूगःक्रमु
द्रेदाश्शिशुमारोद्रशङ्खोमकरादयइति, कवेरकन्याकावेरीसह्यये
रोतिचामरः.

अथ तत्रारामादिषु विहरमाणा ग्रामरमणीर्द्रक्ष्यसीत्याह सन
हंसतेषु चोलेषु सुरभिः सुगन्धिः या रजनी हरिद्रा संभवन्तीति
भि रजन्यास्संभवास्तथोक्तैः अङ्गानां रागैः अनुलेपनद्रव्यैः सन
ं आरुण्यं पालिकाः क्रमुककुसुमानि ता एव आपीडः शेखर
ान्तैः केशैः कबरीभिरित्यर्थः ज्योत्स्नयाचन्द्रिकया कलहः ।
त्स्नाकलहः सोस्यास्तीति तथोक्तम् ज्योत्स्ना मिश्रितमित्यर्थः
श्च आबिभ्राणाः दधानाः मदेन यौवन जनितेन मदिराजनि
त्तविकारविशेषेण । तदुक्तम् । मदिरादिकृतो मोह हर्षव्यतिक
े आदिना यौवनादेर्ग्रहणं । कलाः अव्यक्तमधुराः गिरोवाचोयास
ः । सरसिजे इव दृशौ यासान्तास्तरुण्यइत्यर्थः डोळायाः प्रे
याः अधिरोहात् आरोहणाद्धेतोः । यद्वाडोलाधिरोहं विधायेति
पे पञ्चमी । ते तव नेत्रयोः नयनयोः उत्सवं हर्षजनकव्यापारं
पमित्यर्थः उत्सूते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितइत्युक्तेः । आध

पृथ्वीलीला तिलकसुभगं पश्चिमंभागमेषां
नाम्नावर्षं जलचरनदी मातृकंगाहमानः ।
द्रक्ष्यस्यारा त्परिमिततया मग्नकैलासदृश्यं
श्वेतंशैलं फणिपतिमिव क्ष्मातलादुज्जिहानम् ॥ ॥३

न्तीत्यर्थः । आङ्पूर्वकाद्धातेः कर्तरिल्ट् अनेन तासां रूपयौ
र्योतिता ॥ ज्योत्स्नातिमिर कलहमिति पाठे ज्योत्स्नाच तिमि
कलहं युद्धं कलहवती ज्योत्स्नातिमिरेचेत्यर्थः कृदभिहितो भ
प्रकाशत इतिन्यायात् अस्यचायमर्थः कृता कृदन्तेन अभि
सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थः द्रव्यवत्द्रव्य इव प्रकाशते भा
देति सप्तम्यन्ताद्वतिः । द्रव्यविशेषणतापन्नोऽपि प्रकाशत
ति । अत एव साहचर्य नियमइत्यस्य नियतं साहचर्यमित्यर्
उपमायत्र सादृश्य लक्ष्मी रुल्लस तिद्वयोरित्यत्र लक्ष्मीविशि
णमित्यर्थवर्णनञ्च संगच्छेते । शशंसयः पात्रगुणाद्गुणानां संक्र
त गुणातिरेकां । त्वगमसमये दृश्य चन्द्रोदय श्रीरित्यादिष्व
गाय इति संक्षेपः ॥ अत्र हरिद्राङ्ग रागादिषु सन्ध्यारागत्वादि
स्त्रीष्वरूपितमपि रजनीमुखत्वं गम्यत इति एकदेश विवर्तिरू
रागमित्यादि विशिष्टार्थेन नयनोत्सवाधानस्य समर्थनात्काव
॥ * ज्योत्स्नाकलहेत्यत्र पूर्वसदृशेत्यादिना तृतीयासमासः॥ * ।
काञ्चनीपीता हरिद्रावरवर्णिनीति. शिखास्वापीडशेखराविति,
ास्फुटेकलइतिचामरः, पालिकापूगकुसुमे समूहेऽश्रयङ्कयोरि
यादवः.
ाथ तेषु प्रतीच्यां श्वेताद्रिं द्रक्ष्यसीत्याह । पृथ्वीति ॥ हेज

हंस इवश्च नदीमातृकप्रवेशौत्सुक्यद्योतनाय । पृष्ठ्याः भूमे
स्तिलकमिति तादर्थ्यषष्ठीसमासः लीलार्थंचतत् तिलकं
मपदलोपीवातदिवसुभगं मनोज्ञम् । नाम्ना नामधेयेन व
कमित्यर्थः । नाम्नैव वर्षः नतुवर्षप्राचुर्येणेतिभावः प्रकृत्या
तृतीया । नदी माता पोषयित्रीयस्यतं नद्यृतश्चेतिकप् । ए
पश्चाद्भवं पश्चिमं प्रतीच्यमित्यर्थः । भागं प्रदेशं गाहमानः प्र
परिमिततया स्वल्पतया अस्यदृश्येत्यनेनान्वयः । मग्नः भूम्य
पयांशः यः कैलासः तन्नामापवर्तः स इव दृश्यः दर्शनीयः द
श्वैत्यार्थं तम् । अत एव क्षमातलात् भूमेरधःप्रदेशात् उज्जिह
न्तम् । उत्पूर्वकात् ओहाङ्गताविति धातोः कर्तरिशानच् फ
मिवस्थितं श्वेतं शैलं श्वेताद्रिमित्यर्थः आरात् समीपेद्रक्ष्यसि
ष्यसे॥ * अत्र लीलातिलकसुभगमित्यभूतोपमा । संबन्धातिः
पितोपमावा. एवं मग्नकैलासदृश्यमित्यत्रापि॥ जलचरेति विशे
मातृकप्रवेशोत्सुकत्वाभिप्रायकत्वात् परिकराङ्कुरः । गिरेः क्ष्म
ःफणिपति तादात्म्यसंभावनादुत्प्रेक्षा । यदायमुपमानांशोलो
क्षते । तदोपमैवयेनेव शब्दस्साधर्म्यवाचकः ॥ यदापुनरयंलो
कविकल्पितः । तदोत्प्रेक्षैवयेनेव शब्दस्संभावनापरः ॥ इ
त्येपः, "देशोनद्यंबुवृष्ट्यंबु संपन्नव्रीहिपालितः स्यान्नदीमातृको
श्चयथाक्रममिति । अधस्स्वरूपयोरस्त्रीतलमितिचामरः.

स्फारालोक प्रशमिततम स्सञ्चयंतत्रपुंसां
प्रत्यग्रूपं प्रगुणविभवं प्रार्थनीयंबुधानां ।
नेदीयांसं कुशलनिवहं नन्तुराधास्यतेते
दिव्यंतेजो जलधितनया स्नेहनित्यानुषक्तम् ॥ ॥३६

तत्र पुण्डरीकाक्षोदेवः प्रणमतस्तव कुशलानिकरिष्यतीत्या
। प्रत्यञ्चतीति प्रत्यक् स्वयंप्रकाशमित्यर्थः तादृशं रूपं स्वरू
कम् (यत्स्वस्मैभासते तत्प्रत्यगित्युच्यते) प्रगुणः प्रकृष्टगुणशा
श्वर्यं यस्य तथोक्तम् । यद्वा गुणानां कल्याणगुणानां विभ
सप्रकृष्टोयस्यतथोक्तम् निरतिशयानन्त कल्याणगुणमित्यर्थ
बुधानां तत्त्वविदां प्रार्थनीयं अभ्यर्थनीयम् । जलधेः समुद्र
ा पुत्री (लक्ष्मीः) तस्याः (कर्त्र्याः) स्नेहेन अनुरागेण नि
यथा तथा अनुषक्तं संबद्धम् । जलधितनया स्नेहे नित्यासक्तंव
पुंसां चेतनानां भजमानानामितिभावः (अस्यतमस्यन्वय
विकसितेन आलोकेन कटाक्षेण प्रशमितः निरस्तः तमसां अ
ञ्चयः निवहः येन तथोक्तम् । जायमानंहिपुरुषं यं पश्येन्म
ात्विकस्सतुविज्ञेय स्सवैमोक्षार्थचिन्तकइत्युक्तेः । दिव्यं अप्रा
ोतिः परं ब्रह्मेत्यर्थः । (कर्तृ) नन्तुः प्रणमतः ते तव अस्यकुश
। नेदीयांसं अतिशयेनान्तिकस्थं कुशलानां क्षेमाणां निवहं
र्थः । क्रमेणमुक्तिपर्यन्तमित्यर्थः. आधास्यते विधास्य
रकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारोमुक्तिती
इत्याद्युक्तेरितिभावः । दीपरूपमर्थान्तरपापिविवक्षितम् । तथ
पं स्वप्रकाशरूप तस्य परप्रकाश्यत्वाभावादितिभावः । गुण

नां विभवः समृद्धिः वर्तिकारूपः स प्रकृष्टो यस्यतथोक्तम् । ज
ाया: कस्याश्चित्स्त्रियाः यः स्नेहः तैलं तेन नित्यानुषक्तं सततर
न सामग्रीपौष्कल्यमुक्तम् । अत एव पुंसां चेतनानां (अस्यत
:) स्फारैः पुष्कलैः आलोकैः प्रकाशैः प्रशमितः प्रकर्षेण नि
न्त्येभिरिति तमांसि पुंसां चाक्षुषज्ञाननिरोधित्वादितिभावः
यः निवहः येन तथोक्तम् । बुधानां ज्ञातॄणां प्रार्थनीयं दीपस्य
त्वादितिभावः । दिव्यं रमणीयं तेजः (अर्थात्) दीपरूपं ज्ये
र्तृ) नन्तुः प्रणमतस्तव नेदीयांसं कुशलनिवहं क्षेमस्तोमं आधार
पापहरोनृणां दीपश्रापन्निवारकः । दीपोविधत्ते सुकृतं दीप
यकः । देवानां तुष्टिदोदीपः पितॄणां प्रीतिदायकः । तस्माद्दीपं
गृहस्थैश्शुभमीप्सुभिरितिपौराणिकोक्तेः दीपस्य कुशलनिवहा
बोध्यम् ॥ * अत्र प्रकृताप्रकृतगोचरश्श्लेषः । भगवत्पक्षे तमर
ारकत्वस्य प्रगुणविभवत्वस्यच प्रार्थनीयतां प्रतिहेतुत्वात् क
म् । स्नेह नित्यानुषक्तत्वस्य कुशलनिवहाधानं प्रतिहेतुत्वादन्य
ङ्गम् । नन्तुरितिविशेषणस्य कुशलाधानार्हत्वाभिप्रायकत्वात्परिव
त्ते प्रगुणविभवत्व स्नेहनित्यानुषक्तत्वयोः प्रशमित तमस्सश्च
तुत्वात्काव्यलिङ्गम् । इतिसंक्षेपः ॥ * प्रत्यगित्यत्र ऋत्विग्दधृग्
अञ्चतेःक्विन् । स्फारैत्यत्र स्फायितञ्चीत्यादिनारक्प्रत्ययः । नेदीय
। अन्तिकशब्दादीयसुनि अन्तिकबाढयोरितिनेदादेशः ॥ * गुण
ाब्दादि ज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्वितिरत्नमाला । स्नेहस्स्यात्पुंसितैलादि
सौहृदे इतिमेदिनी । आलोकौ दर्शनोद्योतावित्यमरः. (२

स्निग्धच्छायं तदनुविततं तस्यधामेवनीलं
नीलीरक्षा नियतललितं काननंसंविचीयाः ।
दृष्टेतस्मि न्ननिमिषवधू नित्यनिर्वेशयोग्ये
स्वर्गोद्यान श्रियमपिलघुं मंस्यतेमानसंते ॥　　　　　　॥४०॥

ातिमनोहरं नीलीवनं पश्येरित्याह । स्निग्धेति ॥ तदनुपुण्डरी
ानन्तरं स्निग्धामनोज्ञा छाया अनातपः यस्यतथोक्तम्. विततं
य पुण्डरीकाक्षस्य धामरोचिरिव तद्विग्रहरोचिरिवेत्यर्थः त्विग्र
नीलं श्यामलं अनेन वनस्य आदरणीयत्वं द्योतितम् । नील्या
ाक्षस्याः (कर्त्र्या) रक्षया पालनेन नियतं नियमयुक्तं यथातथा
ोहरम् अत्र नीली नामराक्षसी तद्वनं गोपायतीति कथानुस
तएव श्रीरङ्गमाहात्म्ये. ततउत्तरतः पश्चान्नीलीवनमितिश्रुत
। नीलीरक्षेत्यादिपाठस्यैव प्राचीनकोशेषुदर्शनात् नीलीपुष्प
ातमितिपाठान्तरं कल्पितमितिबोध्यम् । काननं वनं संविचीयाः
वेषीष्टाइत्यर्थः संविपूर्वात् चिञ् चयनेइत्यस्माद्धात्वादिकात् कर्त
लिङ् । तदेवविशिनष्टि । ननिमिषन्तीत्यनिमिषाः देवाः तेषां
ालनाः तासां नित्यं सर्वदा निर्वेशस्य उपभोगस्य योग्ये अर्हे.
गीयकातिशयस्सूचितः । तस्मिन् पूर्वोक्ते कानने दृष्टे अवलो
उपभुक्तेतु किमु वक्तव्यमितिभावः । ते तव स्वर्गोद्यानविहा
र: मानसं चेतः (कर्तृ) स्वर्गस्य नाकस्य उद्यानं आक्रीडः
शोभामपि किमुत भूम्युद्यानश्रियमितिभावः । लघुं अल्पां मंस्यते
ज्ञाने कर्तरिलृट् ॥ * अत्र तस्यधामेव नीलमित्यत्र उपमा ।
श्रयोपि लघुत्वेन ज्ञानं प्रतिविशिष्ट वनदर्शनस्य हेतुत्वात्काव्य

कुर्वन्नाना कुसुमरजसा यत्रचित्रंवितानं
पूगारण्ये मृदुविचलय न्पालिकाचामराणि ।
पादन्यास क्षममवकिरन् क्ष्मातलंपुष्पजालैः
प्रायोवायुः परिजनविधिं पञ्चबाणस्यधत्ते ॥ ।

न् ॥ *लघुमित्यत्र वोतोगुणवचनादिति विकल्पेनङीषभावः॥
दप्रभावा धामानीत्युभयत्राप्यमरः पुमानाक्रीडउद्यानं राज्ञ
नमित्यमरः । त्रिष्विष्टेल्पेलघुरित्यमरः.
वनं वर्णयति । कुर्वन्निति॥ यत्र वने नानाकुसुमानां अने
णां रजसा परागेणेत्यर्थः नानावर्णेनेतिभावः । चित्रं शब
ं उल्लोचं कुर्वन् रचयन् पूगानां क्रमुकवृक्षाणां अरण्ये वने
र्गते पूगारण्यइत्यर्थः पालिकाः क्रमुककुसुमान्येव चामराणि
ने. मृदुमन्दं यथा तथा विचलयन् कम्पयन् (चलकम्पनेज्वल
ां अनेककुसुमानां जालैः निचयैः क्ष्मातलं वनभूप्रदेशं. पा
णोः न्यासस्य विन्यसनस्य क्षमं योग्यं अवकिरन् परिक्षिपन्
कर्कशं नभवति तथाविकिरन्नित्यर्थः । वायुः मन्दानिलः. पञ्च
न्दमशोकञ्च चूतंचनवमल्लिका । नीलोत्पलञ्चेत्युक्तः यस्य
स्येत्यर्थः । परिजनस्य सेवकस्य विधिं कृत्यं प्रायोधत्ते वित
युत्प्रेक्षाव्यञ्जकः। मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादिभिः। उ
ते शब्दौ रिवशब्दोपि तादृशइत्युक्तेः॥ *अत्र प्रायोधत्तइति
त्प्रेक्षा । साच पूर्वोक्त रूपकोत्थापिता । मन्मथे अरूपित
जत्वं गम्यतइति रूपकमेकदेशविवर्ति । पञ्चबाणस्येति विशे
बाणस्थानेपि कुसुमं कृतवानिति पराक्रमातिशयाभिप्रायक

स्रोतोवेगा दथजनपदं सौम्यसीमन्तयन्ती
प्रत्यादेशो विबुधसरित स्स्पन्दतेसह्यकन्या ।
कालेकाले परिणतिवशा त्पर्वभेदावकीर्णैः
पुण्ड्रेक्षूणां पुळिनविशदै र्गद्गदामौक्तिकौघैः ॥ ॥१

ार्याभिप्रायकतया वा परिकराङ्कुरइतिसंक्षेपः॥ * चित्रकिम्मीरक
ठेताश्च कर्बुरइति अस्त्रीवितानमुल्लोचइतिचामरः । क्षमाचो
ायां योग्यशक्तहितेषुतु । त्रिष्वितिरत्नमाला. (
थ श्लोकद्वयेन तत्समीपे प्रवहन्तीं कावेरीं वर्णयति । स्रोत
थ अथ अनन्तरं स्रोतसः प्रवाहस्य वेगात् जवात् जनपदं
ीमन्तयन्ती सीमन्तवन्तं केशवेशवन्तं कुर्वती पार्श्वद्वयस्य श्र
श्यामळत्वादितिभावः विबुधानां देवानां सरितः नद्याःगङ्
: प्रत्यादेशः निराकृतिः निराकृतिहेतुरित्यर्थः गङ्गातउत्कृष्टेति
ाले तत्तत्कालेष्वित्यर्थः परिणतेः परिपाकस्यवशात् अधीन
इतीक्षवः रसालास्तेषां पर्वणां ग्रन्थीनां भेदात् विदळना
र्णैः विक्षिप्तैः पुळिनानि तोयोत्थितसैकतद्वीपानीव विशदैःस्व
ुव मौक्तिकानि तेषां ओघैः बृन्दैः गद्गदा निम्नोन्नता सह्यस्य
र पर्वतस्य कन्या कुमारिका कावेरीत्यर्थः स्यन्दते प्रस्रवति
र्थः स्यन्दूप्रस्रवणे इत्यस्माद्धातोः कर्तरिलट् तां द्रक्ष्यसीति
स्यान्वयानुरोधात्॥ अत्रेदं बोध्यम् मङ्गळानन्तरारंभ प्रश्नका
अथेत्यादि कोशेषु देशकाल साधारण स्यानन्तरशब्दस्यैवो
कालस्येव देशस्याप्यनन्तरस्य अथ शब्दार्थत्वे बाधकादर्शनेन
शब्दस्य देशानन्तर्यपरत्वमेवयुज्यते । अथ स्यन्दत इत्यन्व

म् । परन्तु आचार्याणामीदृशेन प्रयोगेणास्य प्रामाणिकत्वम
र्यप्रयोगान्तरन्त्वन्वेषणीयमिति॥ यद्यपि रत्नशास्त्रे करिदन्ते बल
ाठे पुण्ड्रेक्षुपर्वस्विति मौक्तिकोत्पत्तिमुक्त्वा करिदन्तोद्भवं पीत
ेक्षुसंभवमिति तस्यापि पीतत्वमेवोक्तं । तथापि करिदन्तोद्भवा
ापि श्वैत्यप्रधानत्वाद्वा मौक्तिकं श्वेतं इतिकविसमयवशाद्वा पुळिन
युक्तम् । यद्वा पुळिनेषु तोयोत्थितद्वीपेषु विशदैः व्यक्तैरित्यर्थः
मानैरितियावत् अतएव विशदः पाण्डरे व्यक्तइतिमेदिनी
ळे व्यक्ते शुचौ त्रिषुगुणेतुना इतिरत्नमालाचेतिबोध्यम्॥ * अत्र
ा विबुधसरितइत्यत्र श्रीभगवानुवाच मत्संबन्धेनत्वं तस्याम
ावार्यते । तथापि मत्प्रसादेन गङ्गाया अधिका सीकरगम्य नि
ेष्यामि त्वन्मध्येसरितांवरे । गङ्गाया अधिकाभूया नित्ययोग
त्यादि श्रीरङ्गमाहात्म्यकथानुसन्धेया॥ * अत्रसमृद्धिमद्वस्तुवर्ण
। प्रत्यादेशहेतोः कावेर्याः प्रत्यादेशेनैक्यवर्णनाद्धेत्वलङ्कारश्च
ैक्यं हेतुंकेचित्प्रचक्षतइत्युक्तेः । जनपदं सीमन्तयन्तीत्यनेन
पदस्य भूदेव्युत्तमाङ्गस्थानीयत्व प्रतीतेर्देशान्तरेभ्योस्योत्कर्षः प्र
ासंक्षेपः॥ * सीमन्तयन्तीत्यत्रसीम्नोः अन्तोमध्यभागः सीमन्तः
तिसीमन्तवान् । सीमन्तवच्छब्दात्तत्करोतीतिणिजन्ताच्छतरिङी
। कालेकालइत्यत्र नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायांद्विर्भावः । मै
विनयादित्वात्स्वार्थेठक् क्वचित् स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवच
र्तन्त इतिक्लीबता॥ * सीमन्तमस्त्रियां स्त्रीणांकेशमध्यमुदाहृता
र्णवः । अन्तोस्त्रीनिश्चयेनाशे स्वरूपेप्रान्तिकेन्तरे इतिरत्नमाला ।
र्द त्रिष्वितिविश्वः । स्रोतोम्बुसरणंस्वतइति, रसाल इक्षुस्तद्भेदा

ोत्सङ्गा त्सपदिमरुता सागरंनीयमानां
ालापै र्विहितकुशलां त्वादृशानांद्विजानाम् ।
नस्कन्ना स्सरसकुहळी पत्रपातैर्निशान्ते
ृस्मेरां मधुपरिमलै र्वासयन्तीवपूगाः ॥ ॥४३॥

इति, ग्रन्थिर्नापर्वपरुषीइति, ओघोवृन्देम्भसांरयइति, कवेर सह्ययोनिर्मरुद्वृधेतिचामरः. (४२)

ळोकोक्तं कावेर्यास्सह्यकन्यात्वमेवप्रपञ्चयति ॥ सह्येति ॥ त्सङ्गात् अधित्यकाप्रदेशात् अन्यत्र अङ्कात् । सपदि सद्यः न सागरं समुद्रं नीयमानां प्राप्यमाणां भ्रात्रादिनासजनेन ानामितिचव्यज्यते त्वादृशानां भवादृशानां द्विजानां मङ्गळकरैः आलापैः ध्वनिभिरित्यर्थः विहितं विरचितं नां) क्षेमं यया तथाविधाम् । दर्शनं तार्क्ष्यचक्राङ्क्याग्राट ् । प्रस्थानेशुभदंनृणां विरुतन्तुविशेषतइत्युक्त्या, शुभनि सम्बन्धि पक्षिविरुतैः आहितजनक्षेमामित्यर्थः । अन्यत्र ाणानां आलापैः आभाषणैः विहितं कुशलं यस्यास्तां, नेन कृतक्षेमामित्यर्थः । सरसानि समधूनि कुहळीनां पूग ाणि दळानि सरसेति कुहळीविशेषणंवा, तेषां पातैः पतनैः था स्मेरां विशदामित्यर्थः अन्यत्र स्मयमानाञ्च । यांसह्य पाः रात्रेः अन्ते अवसाने उषसीत्यर्थः । अन्यत्र गृहे स्वेस्वे नस्कन्नाः अशुष्काः आर्द्राइतियावत् प्रेमार्द्राइतिचव्यज्यते। वृक्षाः बन्धुसमूहाइतिचव्यज्यते । मधूनां मकरन्दानां परि विशेषैः परिमळवद्भिर्मधुभिरित्यर्थः कावेर्यानिपातितैरिति

10

तस्मिन्द्रक्ष्य स्यमरमहिळा मौळिगन्धैरवन्ध्या
मातन्वानां व्यपगतरसं मानसेमानसंवः ।
तीर्थैरन्यै रपिपरिगतां शुद्धिहेतोस्समन्ता
च्चन्द्रोल्लास प्रथितयशस स्संपदंपुष्करिण्या:॥

भाव:, परिमळद्रव्यैरितिचव्यज्यते, वासयन्ति सुरभयन्तीवेत्यर्थः कन्यास्यन्दते इतिपूर्वेणान्वयः ॥ * अत्र कावेरीवृत्तान्ते वर्ण्यमाने :सगात् भ्रात्रादिना भर्तारं नीयमानायाः. ब्राह्मणकृतस्वस्त्य स्मयमानायाः नवोढायाः वृत्तान्त प्रतीयतइतिसमासोक्तिः । :याप्यमाना पूगानां वासयितृत्वोत्प्रेक्षा पूगेषु बन्धुव्यवहार सम तमासोक्ति गर्भेवोत्थाप्यतइति तस्याश्चतयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः :योरुत्प्रेक्षा समासोक्त्योरपि समप्राधान्यसङ्करइतिदिक् ॥ * अ :व्ये पापपुण्यसुखादिच इतिकोशात् भद्रशब्दस्यवाच्यलिङ्गता गाइत्यत्रस्कन्दिर्गतिशोषणयोरित्यस्मात्कर्तरिक्तः ॥ * दन्ताविप्र द्विजाइति. स्यादाभाषणमालापइति. पूगःक्रमुकबृन्दयोरिति ासितं त्रिष्वितिचामरः । पालिकाकुहळी चापिपूगस्य कुसुमेस्त्रि ।वरटुकाः। निशान्तं त्रिषुशान्तेस्यात् क्लीबन्तुभवनोषसोरितिमेदिनी

अथ तत्र चन्द्रपुष्करिणीं द्रक्ष्यसीत्याह ॥ तस्मिन्निति॥ तस्मि दे अमराणां देवानां महिळाः ललनाः तासां मौळयः धम्मिल्ला न्धैः सौरभैः अवन्ध्यां अशून्यां गर्भवतीमित्यर्थः तासां तत्र स् तभावः । वः युष्माकं त्वादृशानामित्यर्थः मानसं चेतः (कर्म) ालासपर्वते राममनसानिर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूलतेनेदं मा त्युक्ते तन्नाम्निसरसिव्यपगतः विशेषेण अपयातः रसः अनुराग

व्यपगतेति कर्तरिक्तप्रत्ययेन रसस्स्वयमेव गळतीति०पद्यते।
नां कुर्वाणां शुद्धिः शुचितैव हेतुः हेतुरत्रफलं तस्य षष्ठीहेतुप्र
षष्ठी स्वस्वशुद्ध्यर्थमित्यर्थः। अन्यैः इतरैः तीर्थैः ऋषिजुष्टजलैः
: परितः परिगतां परीतां अष्टतीर्थसमोपेतां अष्टवृक्षोपशोभितां।
वेष्णुना पुण्यां चन्द्रपुष्करणीं शुभामित्युक्तेरितिभावः चन्द्रस्य
उल्लासेन आप्यायनेन राजयक्ष्मनिराकरणादितिभावः प्रथित
यशः कीर्तिः यस्याः तथोक्तायाः पुष्कराणि कमलानि अस्यां
पुष्करिणी जलाशयविशेषः तस्याः चन्द्रपुष्करिण्याइत्यर्थः।
मृद्धिं संपद्युक्तां पुष्करिणीमित्यर्थः द्रक्ष्यसि आलोकिष्यसे।
हंसमनसः मानससरसिवैरस्या संबन्धेपि तत्संबन्धोक्ते रतिशये
समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तश्च ॥ * चन्द्रोल्लासेत्यत्रपुराकिलचन्द्रे
र्त्रीरूपयम्य तासुरोहिण्यामेवासक्ते अन्याः तमिमं चन्द्रव्यति
। निवेदयामासुः तेनापिसप्तविंशतौ भार्यास्वेकस्यामेवतवसक्ति
तत्साम्यमावहेत्युक्तोपि पूर्ववदेवप्रववृते ततोस्य विषमाचारकुपि
ण क्षयार्तो भवेतिशप्तः हतप्रभः कृशगात्रोबभूव ततश्चन्द्रपुष्क
प्य सुमहत्तपस्तेपे स्नात्वाच तत्र विकसद्भिः अम्भोजैःदेवं श्री
पूजयामास ततः प्रसन्नेन तेनानुगृहीतः प्रक्षीणक्षयः परां पुष्टिं
ात्तस्या श्चन्द्रपुष्करिणीतिख्यातिरासीदिति गारुडपुराणीयाकथ
ा ॥ * शृङ्गारादौविषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसइत्यमरः । अथ
चेभ्यां सरोजिन्यां जलाशयइतिमेदिनी. (४६

तीरेतस्या विरचितपदं साधुभिस्सेव्यमानं
श्रद्धायोगा द्विनमिततनु श्शेषपीठंभजेथाः ।
यस्मिन्नस्म त्कुलधनतया सौम्यसाकेतभाजः
स्थानंभाव्यं मुनिभिरुदितं श्रीमतोरङ्गधाम्नः ॥

अथ चन्द्रपुष्करिणीतीरे श्रीरङ्गविमानस्य भाविस्थानभूतं सेवेथाइत्याह । तीरइति॥ हे सौम्यतस्याः चन्द्रपुष्करिण्याः विरचितं कृतं पदं स्थानं येनतथोक्तम् । साधुभिः मुनिभिः आश्रीयमाणम् । तदुक्तं धर्मवर्माणं राजानं प्रतिमुनिभिः । इत्य श्श्रुत्वा निवृत्तास्स्मोवयंनृप । तदाप्रभृतिवासोत्र गृहीतोस्माभिरेव दाशरथीरामः रावणश्चहनिष्यति । निर्भयाश्चभविष्यामो वयंराज रङ्गविमानमादाय राक्षसेन्द्रोविभीषणः । आगमिष्यतिराजेन्द्र भिरीरितमित्यादि॥ शेषपीठमनन्तासनम् । तदप्युक्तं । ददौवि सौप्रियाय प्रियकारिणे । शास्त्रोपदेशपूर्वन्तु विमानंदिव्यलक्षण तच्छिरसागृह्य ययौदेशंस्वकंप्रतिं । स्वौमध्यन्दिनंप्राप्ते कावेर चन्द्रपुष्करिणीतीरेऽनन्तपीठेऽवतारयत् इति॥ श्रद्धायाः आ योगात् संबन्धात् । विनमिता विनम्रिता तनुः मूर्त्तिः येनत अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतश्चयत् । असदित्युच्यते पार्थ नोइहेतिगीतोक्तेः। भजेथाः सेवेथाः । भजतेः कर्तरिलिङ्॥ अ वायस्स्यादितिभावः । अतएवोच्यते । पश्यन्तो भगवद्बिंबं धा च्छद्म् । अकृत्वातत्प्रणामादि येयान्तिपुरुषाधमाः । जात्यन्ध न्ति अङ्गहीनापरिग्रहाइति । शेषपीठमेवविशिनष्टि । यस्मिन् अस्यचस्थानमित्यनेनान्वयः । असमाकं इक्ष्वाकूणां कुलस्य व

सत्वेदिव्ये स्वयमुदयत स्तस्यधाम्नःप्रसङ्गा
न्मन्जूषायां मरकतमिव भ्राजमानंतदन्तः।
चेतोधाव त्युपहितभुजं शेषभोगेशयानं
दीर्घापाङ्गं जलधितनया जीवितंदेवमाद्यम् ॥४६

त्वेनेत्यर्थः अनेन महनीयत्वं व्यज्यते साकेतं अयोध्यां
भूतस्य इदानीं अयोध्यायां वर्तमानस्येत्यर्थः अनेन इक्ष्वाकु
ात्मनोभ्यधिकंतदा। श्रीमद्रङ्गमहद्धामेत्याद्युक्तं ज्ञापितं श्रीम
सतयासमृद्धियुक्तस्येत्यर्थः । रङ्गमितिधामगृहं रङ्गविमान
ाभाव्यं भविष्यत् स्थानं स्थितिः (कर्म) भावेल्युट् मुनिं
(कर्तृभिः) उदितं उक्तं तच्छेषपीठमितिपूर्वेणान्वयः । भा
विशब्दात् चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थेष्यञ्. । अत्र उत्तरा
ेषपीठस्य भजनीयतायाः समर्थनात् काव्यलिङ्गम् । श्रीरङ्
ः शेषपीठाङ्कतयावर्णनादुदात्तश्च ॥ स्यात्साकेतमयोध्या
स्थितौ स्थानमितिचामरः. (४

ीरङ्गविमानप्रसङ्गेन अयोध्यायामिदानीं तदन्तश्शयानं :
मीत्याह। सत्वइति॥ दिव्ये दिविभवे । शुद्धइत्यर्थः - रजस्
इतियावत्. सत्वे सत्वमये नित्यविभूति प्रदेशइत्यर्थः । स्व
तः आविर्भवतः अत्र वर्तमानप्रत्ययोपादानात् विमानस्य
तत्तदवसरेष्वाविर्भावस्सूचितः । इट किट कटीगताावि
ातोश्शता । अनन्तशक्तियुक्तन्तत् विमानंहि स्वयंभवि
यपूर्वोक्तस्य धाम्नः श्रीरङ्गविमानस्य प्रसङ्गात् प्रसक्तेः तद
न्तः अभ्यन्तरे इतिषष्ठीसमासः । पूरणगुणेत्यादौ अव्यय

चोराक्रान्तं तदनुविपिनं चोळपाण्ड्यान्तरस्थं
झिल्लीनाद श्रवणपरुषं शीघ्रमेवत्यतीयाः ।
तीर्णोतस्मि न्प्रकटयसखे शीतलांस्तेनिनादान्
शब्दायन्ते नखलुकवय स्सन्निधौदुर्जनानाम् ॥

षष्ठीसमासनिषेधः कृदव्ययविषयः अत एवतदुपरीत्यादिः ः
च्छते । मञ्जूषायां पेटायां । मरकतं गारुत्मतं रत्नमिव भ्राजम
मानं उपहितः उपधानीकृतः भुजः बाहुः यस्मिन्कर्मणि तद
उपपूर्वकाद्धधातेः कर्मणिक्तः । शेषस्य अनन्तस्य भोगे शरी
शयनं कुर्वाणं निद्राणंवा । दीर्घौ आयतौ अपाङ्गौ नेत्रान्तौ य
जलधेः समुद्रस्य तनयायाः पुत्र्याः लक्ष्म्याः जीवितं प्राणं ः
मित्यर्थः । जलधितनया लक्ष्मीः जीवितं यस्येतिवा तं आद्यं
दिगादित्वाद्यत् देवं वासुदेवमित्यर्थः कावेरीविरजासेयं वैकु
रम् । सवासुदेवोरङ्गेशः प्रत्यक्षंपरमंपदमित्युक्तेः चेतः (
धावति त्वरितं गच्छति । स्मरतीतियावत् । धावुगतावित्यस्मा
अत्र मञ्जूषायां मरकतमिवेत्यत्रोपमा । जलधितनया जीवितमि
देव धावतीति स्मरणस्य भङ्ग्यन्तरेणोक्त्यापर्यायोक्तम् ॥
प्रभावाधामानीति पिटकः पेटकः पेटामञ्जूषाइति उपधान
भोगस्सुखेस्त्र्यादि भृतावहेश्च फणाकाययोरितिचामरः.

अथ चोळपाण्ड्यदेशयोर्मध्यवर्त्यरण्यं मूकीभूयत्वरित
त्याह । चोरेति ॥ हंसखे इदंचकुशलाशंसया । तदनु शेषपं
चोरैः दस्युभिः आक्रान्तं व्याप्तं झिल्लीनां चीरिकाख्य जन्तु
नादैः ध्वनिभिः श्रवणयोः श्रोत्रयोः परुषं निष्ठुरं चोळानां

स्रस्तापीडं प्रचलदलकं व्यक्तताटङ्करत्नं
मुक्ताचूर्णं स्फुरिततिलकं वक्त्रमुत्तानयन्त्यः ।
देशेतस्मि न्कुवलयदृशो जातकौतूहलास्त्वाम्
मालादीर्घै र्मधुरविरुतं मानयिष्यन्त्यपाङ्गैः ॥ ॥४८

ठाः पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः पाण्डोड्यणि
त्र राजवाचकस्यदेशे औपचारिकः प्रयोगः । चोळाश्चपाण्ड
न्तरेमध्येतिष्ठतीति तथाभूतं विपिनं अरण्यं शीघ्रं त्वरितमेव
ाल्पोपि विळम्बोनकार्यइतिद्योतितम् । व्यतीयाः व्यतिव
रलिङ् । तस्मिन् विपिने तीर्णे अतिक्रान्तेसति । शीतळा
दान् ते तव निनादान् शब्दान् प्रकटय प्रकाशय । तथा
 खलानां सन्निधौ सविधे । कवयः उत्तमकाव्यकर्तारः ज
गश्च नशब्दायन्ते शब्दं नकुर्वन्तिखलु । शब्दवैरेत्यादिना क
ङ्॥ * अत्र चोराक्रान्तामित्यादेः शीघ्रव्यतिवर्तनहेतुत्वात्का
। शब्दायन्त इत्यादि सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्या
शब्दवाच्यार्थद्वयश्लेष भित्तिकाभेदा ध्यवसायमूलकातिशयोक
इतिसङ्करः ॥ * भृङ्गारी चीरिकाचीरी झिल्लिकाचसमाः
(४

मधुरनिनादान् प्रकटयन्तं त्वां तत्रत्याः कुवलयदृशः द्रक्ष्यन
त्रस्तेति॥ तस्मिन् पाण्ड्यदेशे कुवलये उत्पलेइव दृशौयासान्त
। जातं उत्पन्नं कौतूहलं कुतुकं यासु तथाभूतास्सत्यः । त्र
: विगळितः आपीडः शेखरः शिखाधृतमाल्यमितिया
कर्माणि तद्यथातथा । प्रचलन्तः व्याकीर्णाः अलकाः चूर्ण

न्तळाः यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा व्यक्तानिप्रकाशंगता
कर्णाभरणविशेषाणां रत्नानिमणयः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
मौक्तिकानां चूर्णः क्षोदः चूर्णमयमितियावत्. स्फुरितं
चितिलकं यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा । स्फुरितमुक्ताचूर्णतिल
त्यर्थः । यद्वास्फुरितः मुक्ताचूर्णः यस्मिन्तत् मुक्ताचूर्ण
तिलकं यस्मिन्कर्मणीत्यर्थः । जातिकालसुखादिभ्यः प
स्फुरितशब्दस्य परनिपातः । सर्वमिदमुत्ताननक्रियाविशे
वदनं उत्तानयन्त्यः उन्नमयन्त्यः । उत्तानशब्दात् तत्क
च्छंतरिङीप् । माला: कुवलयदामानीवदीर्घाः दूरविसर्पिण
कटाक्षवीक्षणैरित्यर्थः मधुरं श्रोत्रसुखं विरुतं ध्वनिः यस्य
मानयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति । मानपूजायां कर्तरिऌट् ।
नृणां श्लाघावापिचतद्विदाम् । तत्र प्रकाशयेद्धीमान् उद
इत्युक्तेः तत्रावश्यं शीतळान्निनादान् प्रकटयेरितिभावः
रित्यनेन सोत्सुकतरङ्गितदृष्टीउक्ते । तदुक्तं भावप्रकाशे.
लोकय भूयो भूयो विलोकनम् । कल्लोलइवयः कान्तिवि
मिति ॥ * अत्र कुवलयदृशइति विशेष्यस्य कटाक्षवीक्ष
माला तुल्यत्वाभिप्रायकतया परिकराङ्कुरः । विशेषणमात्र
ष्यप्रतिपत्तावितिवामनोक्तेः कुवलयदृशइत्यस्यैव विश
मालादीर्घैरित्युपमागर्भविशेषणस्य अपाङ्गानाम्माननोपका
तयापरिकरः मधुरविरुतत्वस्य जातकौतूहलत्वं प्रतितस्य
प्रतिहेतुत्वा त्काव्यलिङ्गद्वयम् स्वभावोक्तिश्चेतिसंक्षेपः ।
पीडशेखरावित्यमरः । ताटंकः कर्णदर्पण इतित्रिकाण्डशे

नित्यावासं वृषभमचलं सुन्दराख्यस्यविष्णोः
प्रत्यासीद न्सपदिविनम द्भागधेयंनतस्स्याः ।
यस्योत्सङ्गे बलिविजयिन स्तस्यमञ्जीरवान्तं
पाथोदिव्यं पशुपतिजटा स्पर्शशून्यंविभाति ॥ ॥४६॥

न्दरबाहोर्भगवतः स्थानभूतं वृषभाद्रिं प्रणमेरित्याह नित्येति॥
ख्यानामयस्य तथोक्तस्य सुन्दरबाहोरेव सुन्दरइतिनामान्तरम्,
त्साङ्कमिश्रैः तं वन्देसुन्दराख्यमिति । वन्देयसुन्दरभुजमितिच॥
ोतीति विष्णुः नारायणः (विषॢव्याप्तौ) तस्य इदञ्च इदं
क्रम इत्यादिश्रुतेः ज्ञापकं तेन गङ्गाप्रभवमञ्जीरत्वं व्यञ्जितम् ।
ैरतः य आवासः स्थानं तं । विनमतां नमस्कुर्वतां भागधेयं
भागरूपेत्यादिना स्वार्थिकोधेयप्रत्ययः वृषभं तन्नामकं अचलं
सीदन् प्राप्नुवन्सन् तस्य प्रत्यासन्नोभवन् सन्नित्यर्थः । सपदि
नतः प्रह्वीभूतः स्याःभवेः । दर्शनादेव भगवद्धामानिप्रणमेन्न
रितिभावः । नमस्कारेहेत्वन्तरमपिदर्शयन् तमेवविशिनष्टि । यस्य
स्य उत्सङ्गे ऊर्ध्वप्रदेशे अस्यविभातीत्यनेनान्वयः । बलिविज
चनिनिग्रहीतुः तस्यविष्णोः त्रिविक्रमस्येत्यर्थः मञ्जीरेण नूपु
विकीर्णमित्यर्थः । नायमश्लीलः। प्रत्युतातिशयेन सुन्दरोपि
ोर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यव
ाहतइत्युक्तेः । दिव्यं दिविभवं पाथः जलं गङ्गारूपमितिभावः
अत्र ऊर्ध्वोत्क्षिप्तस्य त्रिविक्रमचरणस्य ब्रह्मणाऽवनेजनावसे
नेन्नोत्पत्यच्युतं किञ्चित् सलिलं वृषभाचलं गतं नूपुरगङ्गेत्या
ा पौराणिकीकथानुसन्धेया ॥ पशुपतेः शिवस्य जटानां सटान

ईशादस्त्रा ण्यधिगतवतां क्षत्रियाणांप्रभावा
त्कारावास स्मरणचकितै रिसक्तसस्यान्पयोदैः।
पश्यन्यायाः परमलकया स्पर्धमानैरजस्रं
पुण्यावासैः पुरजनपदै र्मण्डितान्पाण्ड्यदेशान्॥ ॥५०॥

बन्धेन । शून्यं विरहितं हीनमित्यपिपाठः विभाति विशेषेण
गाङ्गमपिभात्येव । इदन्तु विशेषेण भातीतिभावः। अयमाशयः
गङ्गामपिहर जटासारइतियेनमज्जन्त्यंभोधौ लवणरसवेशन्तक
ोत्या शिवजटासारत्वेन स्नानाद्यनर्हमिति केषाञ्चिद्वचनीयमपि
ादस्ति अप्राप्यैव शिवशीर्षं वृषभाद्रावतीर्णत्वादिति ॥ अत
ानुसारिभिः आचार्यैः, सवित्रीमुक्तानां सकलजगदेनः प्रशम
भिस्तीर्थै रुपचितरसायामुनमुखैः । दुरुच्छेदानिम्नेतरमपिसम
मां यदृच्छाविक्षेपाद्यतिपति दयादिव्यतटिनीत्यादिक मुक्तमिति
। अत्र विष्णोरितिर्विशेष्यस्य बलिविजयिन इतिविशेषणस्यच
त्वाभिप्रायकतया परिकराङ्कुरपरिकरौ ॥ विनमद्भागधेयमितिख
नित्यावासत्व विनमद्भागधेयत्व विभातत्वानां नमनं प्रतिहेतुत्व
ङ्गम् । दिव्यंपाथस्साक्षान्निपतितमितिवक्तव्ये पशुपतिजटेत्यादि
ग कथनात् पर्यायोक्तम् ॥ श्लाघ्यस्य नूपुरगङ्गाचरितस्यान्याप
ादुदात्तश्चेतिसंक्षेपः ॥ * पादाङ्गदन्तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुं
त्यमरः.

(४६

ुसमृद्धान् पाण्ड्यदेशान् पश्यन् गच्छेरित्याह ईशादिति
भोः अस्त्राणि आग्नेयादीनि अधिगतवतां प्राप्तवतां तपश्चर्यैः
। क्षत्रियाणां राजन्यानां अत्र कस्यचिदेव ईशादधिगतास्त्र

हुवचनं छत्रिन्यायेनेतिबोध्यम् । प्रभावात् तेजोविशेषात् हेतो
त्यनेन अन्वेति । कारायां बन्धनालयेवासस्य स्थितेः स्मरणा
केतैः भीतैः पयोददतीतिपयोदाः तैः मेघैः सिक्तानि सेच
ः सस्यानि येषुतान् अत्र सस्यपदं तद्धेतुवृक्षादिपरंबोध्यम्। वृक्ष
तं सस्यमिति तत्फलस्यैव सस्यत्वानुशासनात् क्षेत्रगतं धान्य
न्ये । यद्वासस्यानामपिसिक्तत्वे कैमुतिकन्यायेन वृक्षादीनामा
क्तत्वं सिध्यतीतिबोध्यम् । अनेन धान्यसमृद्धिरुक्ता. धनस
इपरमिति । अलकया कुबेरनगर्या अजस्रं सन्ततं पयातया
मानैः संघर्षमारचयद्भिः । पुण्यानां यज्ञदानादिसाध्यधर्मा
स्थानभूतैः । यद्वापुण्यानां पुण्यपुरुषाणां ज्ञानानुष्ठानशालि
। पुराणि नगराणिच जनपदाः नीवृतश्चतैः मण्डितान् अन्
ण्डूनां जनपदाना राजानः पाण्ड्याः तेषां देशान् विपर
विलोकयन् यायाः गच्छेः । नतुदर्शनार्थं स्यातव्यमितिभाव
चकितैरित्यस्य सेचनं प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । अलकया
युपमा । स्पर्धतेहयतिद्वेष्टीति स्पर्धतेरपि उपमाबोधकेषु पठि
समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तश्च ॥ * सप्रतापः प्रभावश्चयत्तेजः
इजमित्यमरः॥ स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसीसुकृतंवृषइति अप
ापपुण्यसुखादिकेचेतिचामरः ॥ * ईशादस्त्राणीत्यत्र पुराचेरचे
धीशेषु अवग्रहनिग्रहाय इन्द्रं अभ्यर्थयितुं गतेषु तत्रचेरचोळे
मुन्नत मासनमास्थितयोः स्वार्थं नीचमासनमुपेक्ष्येन्द्रासनमे
पाण्डये साभ्यसूयइन्द्रः प्रार्थितवतोश्चेरचोळयोः जनपदेषु
नादिश्य कोपादप्रार्थितवतः पाण्ड्यस्यनादिदेश । ततः स्व

मुक्ताजालै र्जनितपुळिनां शुक्तिसन्तानमुक्तैः
तारापूर्णां दिवमिवतत स्ताम्रपर्णीं भजेथाः ।
प्रत्यासत्त्या नियतविशदं पीतसिन्धोर्महर्षेः
पानीयन्ते परिणमयिता तत्रमुक्तामयत्वम् ॥

रचोळदेशयोः महतीवृष्टिरासीत् । पाण्ड्यदेशेतु अन
लज्जितः पाण्ड्यः कदाचित् मृगयार्थं मलयं प्राप्य तः
लाद्या न्मेघपतीन् दृष्ट्वा बलाद्गृहीत्वा सद्यः कारायांतां
महेश प्रसादप्राप्तदिव्यास्त्रः पाण्ड्यः युद्धायागतं इन्द्रं
नयामहेशं यथाकालवर्षे प्रतिभुवं कृत्वा मेघान्मुमोच । तव
देशे सुवृष्टि स्सुभिक्षंच्च अभूतामिति हालास्य माहात्म्य कथ

अथ ताम्रपर्णीं सेवेथाइत्याह । मुक्तेति॥ ततः गमन
मुक्तास्फोटानां सन्तानेन सन्तत्या परंपरयेत्यर्थः । मुक्ते
णिक्तः । मुक्तानां मौक्तिकानां जालैः निवहैः जनितां
पुळिनानि तोयोत्थितद्वीपानि यस्यां तथोक्तां । ताम्रपर
संरुद्धास्तोयबिन्दवः । षड्भिर्मासैर्घनीभूताः जायन्ते
इतिरत्नशास्त्र प्रसिध्येदमुक्तम् । अतएव ताराभिः नक्षत्रै
न्ततोऽयाक्षां दिवं गगनमिवस्थितां ताम्रपर्णीजलस्य
त्वादितिभावः । ताम्रपर्णीं तन्नाम्नीं नदीं भजेथाः सेवेथ
णर्यां पीतः आचान्तः सिन्धुः समुद्रः येन तस्य महर्षेः
स्येत्यर्थः । इदानीमुदितस्येतिभावः । उदेतियाम्यां हरि
केविंशतिमेह्यगस्त्यः । ससप्तमेस्तं वृषसंक्रमाच्च प्रयाां
भाणि । इतितस्योदयकालोक्तेः प्रत्यासत्या आसन्नतया

स्यास्स्वैरं सरसिजमुखा स्वादसंप्रीतचेता
शीतीभूत स्तरळलहरी वाहुसंश्लेषणेन ।
ध्यासीनः पुलिनमनिलै र्वीजितश्चन्दनाद्रे
श्रान्तिशान्ति गमयतुभवा न्सागरंलङ्घयिष्यन्॥ ॥५२॥

: निर्मलं विस्पष्टपटुवत्समासः । पानीयं जलं इदञ्च पाना
। ते तवमुक्तेव मुक्तामयः स्वार्थिकोमयट् तस्य भावं मौक्ति
। मुक्तः त्यक्तः आमयः व्याधिः येन तस्य भावं मुक्तामयत्वं
र्थः । परिणामयिता परिणामयिष्यति । परिपूर्वकान्नमतेर्णि
नभविष्यति कर्तरिलुट् । स्वयं मौक्तिकीभवन् ताम्रपर्णा
मात्रेण तवापि मौक्तिकत्वं संपादयिष्यतीति अद्भुतातस्पश
: । अगस्त्योदयेन निर्दोषं ताम्रपर्णीजलं तवारोग्यावहमि
* अत्र तारापूर्णादिवमित्युपमा । मुक्ताजाल जनितपुळिन
तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । अगस्त्यस्यैव भंग्यन्तरेण कथना
। हंसस्य मौक्तिकत्व परिणामासंबन्धेपि तत्संबन्धोक्तेरतिश
नाचमुक्तामयशब्द श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय मूलकातिशयो
तिसंकरः ॥ * सन्तानस्सन्ततौ गोत्रेस्यादपत्ये सुरद्रुमेइतिमे
देवौद्विस्त्रियामभ्रमित्यमरः. (५१)

गरलङ्घनाय ताम्रपर्ण्या श्रान्ति शमयेरित्याह तस्याइति॥
रं समुद्रं लंघयिष्यन् उत्तरिष्यन् सन् तस्याः ताम्रपर्ण्याः स्वैरं
यातथा सरसिजं पद्ममेव मुखं वदनं तस्यास्वादेन चुम्बनेन
ष्टं चेतः हृदयं यस्यतथोक्तस्सन् तरळाः चञ्चलाः लहर्यः महो
ाहवः भुजाः तैः संश्लेषणेन गाढालिङ्गनेन अत्रापि तस्याइत्य

सव्यंतस्याः कियदिवगत श्श्यामताळीतमालां
त्वत्प्रायाणां तरुणवयसां चेतसोनन्दयित्रीम् ।
वेलामब्धे र्विविधलहरी दत्तमुक्ताभिरामां
द्रक्ष्यस्यारात् द्विगुणपुलिनां केतकीनांपरागैः ॥

न्वेति । अशीतः शीतः संपद्यमानोभूतः शीतीभूतः पुळिनं द्वीपं सरसिजेमुखत्वस्य लहरीषु बाहुत्वस्यचरूपणात् पुळि मपि जघनत्वं प्रतीयते अध्यासीनः अधितिष्ठन् अधिशीङ धारस्य कर्मत्वं चन्दनाद्रेः मलयगिरेः अनिलैः मारुतैः वीि जनस्सन् श्रान्तिं श्रमं शान्तिं शमं गमयतु प्रापयतु । शेषे ः च्छन्दयोगे प्रथमपुरुषः । त्वं गमयेरित्यर्थः । गतिबुद्धीत्याि त्र्याश्श्रान्तेः णौकर्मत्वं अत्रवर्णनीये हंसे यदृच्छालब्धोत्स् संभोगासक्तोत्सुक नायकवृत्तान्तः प्रतीयतइतिसमासोक्तिः जमुखेत्यादि रूपकोत्थापितेतिसंकरः । अत्र संभोगशृङ्गार इतिसंक्षेपः ॥ * मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरइत्यमरः । तरङ्ग कलिकामहतित्विह । लहर्युल्लोलकल्लोलावितिहेमचन्द्रः.

अथ किञ्चित्तस्या वामपार्श्वे गत्वासमुद्रस्यवेलां द्रक्ष्यसी मिति ॥ तस्यास्ताम्रपर्ण्याः 'अस्य सव्यमित्यनेनान्वयः' मस्येति कियत् कियदिव किञ्चिदिव किञ्चिदित्यर्थः इव ः कारे । सव्यं वामभागं गतः यातस्सन् श्यामाः श्यामळाः ळवृक्षाश्च तमालाः तापिञ्छवृक्षाश्च ताळी तमालाः यस् विभाषावृक्षमृगेत्यादिना विकल्पेन द्वन्द्वस्यैकवद्भावाभावः । सदृशानि त्वत्प्रायाणीत्यस्वपदविग्रहः प्रायशब्दस्य उत्तरप वाचित्वमस्वपदविग्रहश्च, अतएव स्युरुत्तरपदेत्वमी । निभर

खातत्र क्षणमुभयत श्शैलशृङ्गावतीर्णो
तोभेदै रविगतगुणं चारुविष्फारघोषैः ।
ोकुर्व न्दशमुखपुरीं सौम्यपत्रप्रकृष्टो
ाचापं शरइवसखे वेगतस्त्वंव्यतीयाः ॥ ॥५४॥

ग्य इत्यत्रादिपदेन प्रायादीनामपिग्रहणम् । तेषांतरुणानि
नि वयांसि पक्षिणश्च तेषां । तरुणं वयः बाल्यादि अर्था
षां इतिचव्यज्यते । चेतसः चित्तस्य कर्मणिषष्ठी नन्दयित्रीं
ंधाभिः नानाप्रकाराभिः लहरीभिः माहावीचिभिः दत्ताः
क्ताः मौक्तिकानि ताभिः अभिरामां मनोहरां केतकीनां
परागैः पुष्परजोभिः द्वौगुणौ आवृत्तौ येपान्तानि । अभिवृ
याभूतानि पुळिनानि यस्याइति बहुव्रीहिगर्भितो बहुव्रीहिः
ुद्रस्य दक्षिणपूर्वस्येत्यर्थः वेलां तीरं आरात् समीपे द्रक्ष्यसि
॥ * अत्रप्रस्तुते समुद्रवेलावृत्तान्ते वर्ण्यमाने श्यामताळी
दे विशेषणैः सारूप्येण नीलवेण्या युवजनमनसो नन्द
जनसमर्पित मुक्ताहाराभिरामायाः विपुलजघनायाः वृत्ता
तेसमासोक्तिः । पुळिनानां द्विगुणत्वासंबन्धेपि तत्संबन्धोक्तेः
। समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तश्च ॥ * कियदित्यत्र किमिदं
तुपो वस्यघादेशे आयनेयीतिघस्यइयादेशः॥ * कालस्कन्ध
ापिञ्छोपीत्यमरः । प्रायोवयसिबाहुळ्ये तुल्यानशनमृत्यु
ा । वयः पक्षिणि बाल्यादौ वत्सरे यौवनेपिचेतिरत्नमाला।
ाब्दादि ज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्वितिरत्नमाला । वेलाब्धिती
कालमर्यादयोरपीतिरत्नमाला. (५३)
रेतं समुद्रवेलां व्यतीत्यगच्छेरित्याह स्थित्वेति॥ हेसौम्य

हेमनोज्ञ सखे मित्र । इदञ्च कार्यत्वरोद्दीपनाय समानचित्तवृ त्वमितिदर्शितमित्युक्तेः । तत्र सागरवेलायां क्षणं अल्पकालं नोरितिद्वितीया । स्थित्वा विश्रम्येत्यर्थः शरः बाणइव पत्राभ्य सहजाभ्यामितिभावः अन्यत्रबद्धाभ्यां प्रकृष्टः उत्कृष्टः । यद्व यस्यसः जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येतिनिष्ठायाः प हंसपक्षे पत्रेषु वाहनेषु प्रकृष्टइतिवा । त्वं दशमुखस्य रावणस्य लंकां अलक्ष्यं लक्ष्यं संपद्यमानं कुर्वन् लक्षीकुर्वन्. च्विः । बा शरव्यं हंसपक्षे उद्देश्यमित्यर्थः । उभयतः वेलायामेवस्थान श्चद्वयइतियावत् विद्यमानयोः शैलयोः अचलयोः । उभय विभक्तिकस्तासिः तस्यशैलशब्देन सुप्सुपेतिसमासः । शृङ्गाभ्यां अवतीर्णैः अधोनिस्सृतैः चारुः कर्णानन्दकरः योवि ध्वनिः स रवघोषः ध्वनिर्येषां चारुरितिघोषविशेषणंवा तैः प्रवाहविशेषैः अन्योन्याभिमुखं प्रसृत्यमिळितैरितिभावः आं गुणः मौर्वीयेनतथोक्तम् वेलासमुद्रतीरमेव चापः धनुः तं. (व वक्रत्वाच्चापरूपणम् वेगतः वेगात् व्यतीयाः व्यतिवर्तेयाः भेदैरधिगतगुणं वेलाचापमितिरूपकम् । चारुविष्फारघोषैः उभयतोवतीर्णैः चारुविष्फारघोषैरित्यनयोः प्राप्तगुणत्वं प्रति लिङ्गम् ॥ * सौम्योबुधेमनोज्ञेस्यात् अनुग्रेसोमदैवतइतिविश्व विकलतायां उत्सवपरतन्त्रतामुहूर्तेषु परमाणुकालभेदे घटीष थावसरे इतिरत्नमाला । पत्रं वाहनपक्षयोरित्युभयत्राप्यमरः शरव्यंचेति विष्फारोधनुषांस्वानइति स्रोतोम्बुसरणंस्वतइतिः

वासक्तं वनमिवनभ स्सन्ध्ययेवानुविद्धं
न्दूराङ्कं द्विपमिवहरिं स्वाम्बरेणेवजुष्टम् ।
द्युद्भिन्नं घनमिवसखे विद्रुमारण्ययोगा
ऐनैकं मिथुनमिवच द्रक्ष्यसिलंपयोधिम् ॥५५॥

द्रं द्रक्ष्यसीत्याह दावेति ॥ हेसखे विद्रुमाणां प्रवाळानां रस्य योगात् संबन्धात् हेतोः दावेन दवानलेन आसक्तं रण्यमिव सन्ध्यया सन्ध्यासमयेन अनुविद्धं संबद्धं नभः सिन्दूरं नागसंभवं अङ्कः चिह्नं यस्य तथोक्तं द्विपं गजमिव न अम्बरेण वाससा पीताम्बरेणेत्यर्थः जुष्टं संबद्धं हरिं विद्युता तटिता भिन्नं मिश्रं घनं जीमूतमिव देहेन शरीरे रमित्यर्थः नाम्नासुतीक्ष्णमित्यादाविव प्रकृत्या ... इतितृ स्त्रीपुंसात्मकं द्वन्द्वमिवचस्थितं । यदिकि...मिथुनं गौरांग्या मळेन पुंसाचघटितं एकशरीर...स्यात् तदिवचस्थितस्थि मारण्यस्यारुणत्वा त्सागरस्य श्यामळत्वाच्चेतिभावः । पयोधिं आलोकिष्यसे ॥ *अत्र विद्रुमारण्यानुविद्धस्य सागरस्य नामिवेत्युपमानानां बहूनां दर्शितत्वात् बहूपमा । देहेनैकं त्वतु अभूतोपमा इतिसंक्षेपः ॥ * अथविद्रुमः पुंसिप्रवाळं ते दवदावौवनारण्यवह्नी इतिचामरः । अन्यदारितमिश्रणु (५५)
मालाः

अस्मत्पूर्वैः स्सुरपतिहृतं द्रष्टुकामैस्तुरङ्गं
भित्वाक्षोणीं मगणितबलैः स्सागरोवर्द्धितात्मा ।
सत्कारार्थं तवयदिगिरी नादिशेद्गुप्तपक्षा
नश्रान्तोऽपि प्रणयमुचितं नैवबन्धोर्विहन्याः ॥

अथ हनूमतइव तवापिमैनाकादिमुखेन यदिसागरः प्र
तदा तं न विहन्याइत्याह अस्मदिति ॥ सुरपतिना इन्
तुरगं अश्वमेधीयं अश्वं द्रष्टुं कामः इच्छायेषांतैः तुंकाम
लोपः । अगणितं गणनातीतं बलं सामर्थ्यं येषान्तैः अ
पुरुषैरित्यर्थः क्षोणीं भुवं भित्वाविदार्यवर्द्धितः समेधितः अ
तथोक्तः सागरः समुद्रः तव मत्कार्याय प्रवृत्तस्येतिभावः स
रार्थं सपर्यार्थं अस्य आदिशेदित्यनेनान्वयः गुप्ताः वायुना
...ताः येषांतान् । गुप्तपक्षसमग्रश्च तवपित्राभिरक्षितइति
नाकोक्तेः गिरीन् शैलान् आदिशेदाज्ञापयेद्यदि दिश अ
स्मादाङ् पूर्वकात् संभावनायां कर्तरिलिङ् । अत्रगिरीनितिब
कस्येवान्येषामपि ...अभिप्रायं अतएवये पक्षिणः प्रयम
ष्टाइतिभावः । तदात्वं अश्रान्तोपि श्रममप्राप्तोपि बन्धोः ब
रस्येत्यर्थः तस्यास्मद्वंशभुत्वेनास्मत्सम्बन्धस्य तवापि बन्धुत्वादिति
युक्तं प्रणयं विस्रंभं नैवविहन्याः विहतं मैवकार्षीः ॥ * अ
त्यस्य क्षोणीभेदनं प्रीतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् वर्द्धितात्मेत्य
तादेशं प्रतिहेतुत्वात् तु अन्यदपि अगणितबलैरित्यस्य क्षो
रमित्यभिप्रायकत्वात् प परिकरः बन्धोरित्यस्य प्रणयविहति
तुत्वात्काव्यलिङ्गान्तराम् ॥ * बन्धुस्स्यात्पुंसि बन्धूकेमित्रे भ
इतिमेदिनी । प्रणयास्त्वमी विस्रंभयाच्ञाप्रेमाणइत्यमरः.

तत्रासीनः क्वचनसरसि स्मेरहेमारविन्दे
लब्धास्वादो मधुभिरमितै स्संविनीताध्वखेदः ।
द्रक्ष्यस्यग्रे लघुतरगति श्शेषमुल्लङ्घ्यसिन्धो
स्तोयाघाता न्मसृणितशिला रम्यवेलंसुवेलम् ॥ ॥

चेतस्य प्रणयस्याविष्कृतिप्रकारं वदन् किञ्चिदग्रेसुवेलं द्रक्ष्यसी
। तत्र आदेक्ष्यमाणतया संभावितेषु गिरिषु स्मेराणि ईषद्वि
। ष्मिङ् ईषद्धसने इत्यस्मात् नमिकंपीत्यादिनारप्रत्ययः ।
नां अरविन्दानि कमलानि यस्मिंस्तथोक्ते क्वचनकस्मिंश्चित् स
: अनेनास्यमानस तुल्यतया हंसप्रियत्वंव्यज्यते । हेमाम्भोरु
लं मानसस्याददानइति कालिदासोक्तेः । आसीनः उप
: भूयोभिः मधुभिः मकरन्दैः लब्धः प्राप्त आस्वादः पानंयेन
तएव संविनीतः सम्यङ्निवारितः अध्वखेदः मार्गश्रमोयेन तः
अतएव अग्रे पुरस्तात् लघुतरा अतिशयेन लघुः गतिः ग
गाभूतस्सन् । यद्यपि द्विवचन विभज्येत्यादिना अयमस्माल्लु
भज्योपपदेसत्येवतरबनुशिष्टः तथापि बौद्ध प्रतियोग्यपेक्षाया
ायिनिकाइति वामनोक्तेः बुद्धिकल्पित प्रतियोग्यपेक्षयापि घ
शादिवत्तरप्प्रयोगः । सिन्धोः सागरस्य शेषं अवशिष्टांशं उ
म्यतोयानां कल्लोलरूपाणां जलानां आघातात् आस्फाल
मसृणाः श्लक्ष्णाः कृताः मसृणिताः । मसृणशब्दात्तत्करोतीति
कर्मणिक्तः । तथाभूताभिः शिलाभिः शिलाप्रदेशैः रम्यारमर
ादाभूमिः यस्यतथोक्तं सुवेलं तन्नामानं शैलं द्रक्ष्यसि अवलं
अग्रेद्रक्ष्यसीतिवायोजना । * अत्र स्मेरहेमारविन्दइत्यस्य म

यस्यासन्ने पयसिजलधेस्त्वत्प्रतिच्छन्दचन्द्राः
पत्त्रच्छेदक्षरितरुधिरस्तोमसन्दर्शनीयाः ।
वीचीप्राप्तैर्विषमितरुचो मौक्तिकैस्तारकाभै
स्सन्ध्यामन्यां नियतमवनौ दर्शयन्तिप्रवाळाः

स्वाभिप्रायकत्वात्परिकरः । लब्धास्वादइत्यस्य अध्वखेदवि
विनीताध्वखेदइत्यस्य लघुतरगतित्वं प्रतिचहेतुत्वात्काव्यलि
घातादित्यादौ स्वभावोक्तिश्च ॥* मसृणो कर्कशेस्निग्धेइति
अथ सुवेलस्य समीपेपयसि कामपि शोभां द्रक्ष्यसीत्या
यस्य सुवेलस्य आसन्ने सन्निकृष्टे जलधेः समुद्रस्य पयसि
प्रतिच्छन्दः प्रतिबिम्बमेवचन्द्रः येषां तथोक्ताः पक्षयोः ग
त्सुवेलस्य' छेदेन छेदनेन क्षरितः सृतः यः रुधिराणां रक्त
निवहः सइव सन्दर्शनीयाः द्रष्टुं योग्याः, अनेन उत्तमत्वं द
बिम्बफलाकारं जपाकुसुमसन्निभम् । शुकतुण्डसमच्छायं
भनमित्युक्तेः । वीचीभ्यः तरङ्गेभ्यः प्राप्तैः लब्धैः तरङ्गोत्क्षेप
मागतैरित्यर्थः तारकाणां नक्षत्राणां आभाशोभेव आभाये
एव मौक्तिकानि तैः विषमिता अयथावस्थिताकृता रुक् व
तादृशाः पाटलाइतियावत् । प्रवाळाः विद्रुमाः अवनौ भूम
सिद्धसन्ध्यावैलक्षण्यमुक्तम् । अन्यां विलक्षणां सन्ध्यां
त्यर्थः । दर्शयन्ति नियतं प्रकाशयन्तीव प्रकाशयिष्यन्तीवेत
मित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । * अत्रत्व त्प्रतिच्छन्दचन्द्राइतिरूपकम्
मसन्दर्शनीया इत्यत्र उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा । मौक्तिकाभैरित्युप
त्थापिता प्रवाळानां विलक्षणसन्ध्याप्रकाशनोत्प्रेक्षेतिसंकरः

।रण्यं वरुणवसते र्वीचिवेगापनीतैः
तारत्न स्तबकशबलै र्विद्रुमैरुत्प्रवाळम् ।
।भीतै स्स्वयमनिमिषै राहृतस्थापितानां
ारारणां मधुपरिमळै र्वासितंमौळिदघ्नैः ॥ ॥५६॥

ीनीयाः दर्शनगोचरं गताः संजाताइतियावत् । शैलपच्च
ालं प्रवाळानामुक्तम् स्कान्दे । गिरीणां पतमानानां पक्षश्चा
नेपेतुः च्चतजा यत्र खनिस्तत्रव्यजायत । फुल्लकिंशुकसच्छा
ाज्ञिरइति । अत्रार्थेनालंकारविशेषः. (५८)
ाशिनष्टि यत्रेति॥ यत्रसुवेले अरण्यं विपिनं (कर्तृ) वरु
वसतिः स्थानं समुद्रइत्यर्थः तस्य वीचीनां ऊर्मीणां वेगेन
ाः निष्कासितैः । वरुणवसतेरितिपञ्चम्यन्तंवा तदा अपनी
। वीचयस्त्वर्थात्समुद्रस्येतिबोध्यम् । मुक्ताश्च रत्नानि अश्म
ा मुक्तारत्नानि । यद्यपि रत्नंमणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि
त्नमणिशब्दौ सामान्यवचनौ तथापि मणिमुक्ताप्रवाळाना
गानुसारेणात्र रत्नशब्दोऽश्म जातिमात्रपरोद्रष्टव्यः । नातो
। एतेन मणिमुक्ताप्रवाळकृतसोपानैरिति भगवद्रामानुजा
ार्यैरनुसृतोतिबोध्यम् । तान्येवस्तबकाः गुच्छाः तैः शबलैः
द्रुमैः प्रवाळैः उल्लसितानि प्रवाळानि नवकिसलयानि यस्य
ासः रावणात् भीतैः त्रस्तैः भयभीतभीतीत्यादिना पञ्चमीस
मेषन्तीत्यनिमिषाः तैः दैवैः स्वयं स्वेन आहृता आनीताश्चते
ोपिताश्चेति स्नातानुलिप्तवत्समासः । पूर्वकालैकेत्यादिना
: पूर्वनिपातः । तेषां मन्दाराणां देवतरुविशेषाणां मौलिः

तस्मिन्दृश्या तदनुभवत श्चारुसौधावदाता
लङ्कासिन्धौ महतिपुळिने राजहंसीवलीना ।
त्वामायान्तं पवनतरळै र्यापताकापदेशैः
पक्षैरभ्यु ज्जिगमिषुरिव स्थास्यतिश्राव्यनादा ॥

शिखाप्रमाणमेषां मौळिदघ्नाः तैः प्रमाणेद्वयसज्जित्यादि॰ अपरिमितैरित्यर्थः मधुनः मकरन्दस्यपरिमळैः गन्धविशेषैः वासितं भावितं चतत् अस्तीतिसिद्धं । अस्तिर्भवन्तिपरोः अस्तीत्यनुशासनात्. नातः क्रियापदेनरहितमशरीरन्तदुच्च वकाशः । भवन्तिः वर्तमानकालः॥ * अत्र मुक्तारत्नस्तबक वाळमितिचरूपकद्वयम् । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तंच ॥ प्रवाळोस्त्रीविद्रुमे नवपल्लवइति त्रिकाण्डशेषः । सुर विल्यमरः.

अथसुवेले स्थितस्य तत्र लंकानयनपदवीमारोक्ष्यतीत्य ति॥ तदनुसुवेलदर्शनानन्तरं तस्मिन् सुवेले स्थितस्येत्यध्य तस्मिन्नित्यस्य दृश्येत्यनेनान्वयः । लब्धसंस्थां त्रिकूटइति पू दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटोनामपर्वतः । सुवेलइति चाप्यन सत्तमाः इत्युत्तरकाण्डोक्ति विरोधाच्चेतिसंक्षेपः । भवतः त रिवेति कर्तरिषष्ठी । चारुभिः रुचिरैः सौधैः राजसदनैः अ अन्यत्रचारुसौधइव अवदाता महति विशालोन्नते सिन्ध पुळिने तोयोत्थितद्वीपे त्रिकूटरूपइतिभावः । लीनानिषण्ण राजहंसस्त्रीव लंका तन्नाम्ना नगरी दृश्या द्रष्टुं योग्या भा हारः । तस्मिन् दृश्या भवति भवतइतिपाठेतु दृश्याभवतीति

तार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
दान्ताचार्यस्य कृतिषु हंससन्देशे महाकाव्ये
प्रथमआश्वासः हरिःओम्.

विष्यतिलट्। तामेवविशिनष्टि। श्राव्यः रमणीयः नादः
स्याम्। हंसीपक्षेतुश्राव्यः श्रुतिमधुरः नादः स्वागतसूचको
तादृशी। यालंका आयान्तं दूरादागच्छन्तं त्वां (राजहंसं)
तरळैः चञ्चलैः पताकाः वैजयन्त्यइति अपदेशोव्याजो
गरुद्भिः अभ्युज्जिगमिषुरिव अभिमुख मुद्गन्तुमिच्छुरिव
सन्नन्तादुप्रत्ययः स्थास्यतिर्वर्ण्यते॥ यद्यपि पवनतरलाः
तदपदेशैरिति पताकास्वेव पवनतरलत्वं वक्तव्यं नपक्षेषुत
भेदाभेदप्रधानत्वात् अत्राभेदांशोपजीवनेन पक्षेषुतदुक्तिरि
॥ अत्र लंकाया राजहंसीतादात्म्य संभावनादुत्प्रेक्षा। साच
तत्वरूप गुणनिमित्तोपादानपूर्विका। ध्वजपटेषु पक्षत्वारो
ब्देन तद्धर्मनिह्नवात् कैतवापह्नुतिः। कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ
: पदैरितिलक्षणात्। तदुज्जीवितालंकायाः अभ्युद्गमनेच्छो
उत्प्रेक्षयोरपि परस्परसापेक्षत्वात् संकरः॥ * चञ्चलंतरळं
परिप्लवे इतिअमरः. (६०)
दान्ताचार्यः कविकाव्य प्रशंसादि काव्येऽवश्यम् विधी
स्वस्य काव्यस्यच नामगृह्णन् काव्यमध्ये आश्वासाख्यम्
माह इतीति॥ इति एवं प्रकारेण एवं प्रकारोवा अस्य
:। इति हेतुप्रकरण प्रकारादि समाप्तिष्विल्यमरः। कवयन्ति
यः काव्यकर्तारः। कविः पुमान् काव्यकर्तृ शुक्रवाल्मीकि

षु । खलीनेतु कविस्त्रीस्यादितिरत्नमाला । तर्कम् विदन्तीतितार्कि
काः । कवयश्च तार्किकाश्च तेषु सिंह इव सिंहः श्रेष्ठः तस्य ।
समाख्या आचार्याणां ज्ञाने प्रवचने वादे कवितायांचशक्तिम् स
ुष्टैर्विद्वदग्रे सुरैर्दत्ता। सर्वेषु निखिलेषु तन्त्रेषु सिद्धान्तेषु । तन्त्रं
स्यात् कारणेऽपिपरिच्छदे। शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्तइत्यादिविश्वः।
म् वशीकरः स्वकृत्येषु यस्यतादृशस्य । सर्वसिद्धान्तेष्वसहाय
ः । स्वतन्त्रोऽपावृतस्वैरी स्वच्छन्दोनिरवग्रहइत्यमरः । इद
। श्रीरङ्गनायकयानुगृहीतं । प्रमाणंतुवक्ष्यते । वेङ्कटस्यशेषाद्रेः
मी श्रियानित्ययुक्तः श्रीमान् सचासौ वेङ्कटनाथश्च तस्य। इदञ्चर
ं शर्म । वेङ्कटेशावतारोऽयं तद्घण्टांशोऽथवाभवेत् । यतीन्द्रांशे
वितर्क्यापास्तुमङ्गळमित्युक्तरीत्या सद्भिर्वेङ्कटेशावतारत्वेन वित
तन्नामकृतमितिबोध्यं । वेदान्तेषु उपनिषदादिषु आचार्यस्य त
: । इदञ्चगुणनाम प्रसन्नेन भगवता श्रीरङ्गराजेन स्वासाधारणं स
हीतं । अत एव अधिकरण सारावल्यारंभे आचार्यैरेवोक्तं विश्वसि
ाणयनुविहितव्रता तेन देवेनदत्तां वेदान्ताचार्यसंज्ञामिति । महा
ं चण्डमारुतारंभे तुरगवदनतेजोबृंहिताश्चर्यशक्तिः कविकथ
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः । जयतिगुरुरबाधां वेदचूडार्यसंज्ञामनितरजन
मेतोरङ्गभर्त्रेति। अत्रवेदान्तपदमुभयवेदान्तपरं अतएवोक्तम् प्रति
करार्यैः, इह रङ्गपतिप्रसाद लब्धोभयवेदान्त धुरन्धरत्वकीर्तिः ।
तहधर्मिणी कृपात्ताखिलतन्त्र प्रभुताक एष सूरिरिति। अखिलत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रतेत्यर्थः । सर्वमिदमाचार्यैः भगवद्यामुनस्तोत्र भ
येन, स्वकर्मितिहरिदत्तं यामुनस्तोत्रवृत्त्या व्यवृणुत निगमान्ताच

ाणिसदसि सद्भिर्यस्समस्यासहस्त्री कविकथकमृगेन्द्रः सर्व
तिश्लोकेनसमाहृत्योक्तं॥ क्रियन्तइतिकृतयः कर्मणिक्तिन्
बहुवचनेन कृतीनां सर्वतन्त्रविषयत्वं सूचितं। अतएवोक्तं
परस्सहस्त्रं श्रीवेङ्कटेशेन कृताः प्रबन्धाइति । तासुमध्ये हंस
स्यकर्मणः संदेशः हंससन्देशः सन्देशश्चात्र वाचिककथनं
ोग्रन्धः हंससन्देशः। अधिकृत्यकृतेग्रन्थ इत्यणिलुबाख्या
ययस्य बहुळमितितस्य लुपिच प्रकृतिवल्लिङ्गता। आख्या
र्येत्यमरः। प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथांविदुः
ास्यात् सा मताख्यायिका बुधैरितिकेचित्। तत्कथाख्या
तेः संज्ञाद्व्याङ्किेतितिदण्डी। यद्वा हंसस्यसन्देशो यस्मिन्
व्य इतिव्यधिकरण बहुव्रीहिः तत् हंससन्देशमिति नपुं
शेषणं। प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोरभेदोपचारेणात्राकाव्यं
। तस्मिन् हंससन्देशाख्य इत्यर्थः कवेः कर्मकाव्यं
े गणत्वाद्गुणवचनेत्यादिना कर्मणिष्यञ्। तच्च लोकोत्तर
ात्रिकर्मवर्णनरूपं। नतु भोजनादि। महच्चतत्काव्यं च महा
र महत्वंच नगराद्यष्टादशवर्णना रूपत्वं। न्यूनमप्यत्रयैः
व्यं नदुष्यति। यद्युपात्तेषु संपत्ति राराधयति तद्विद इति
कश्चिन्यूनतायामपि नदोषः। तस्मिन् प्रथमः आद्यः
विशेषः। सर्गाश्वासोल्लास गुच्छस्तबकाख्यान् पदेपदे।
ायेत्काव्ये पञ्चसप्तनवापिवा।दशद्वादशवा ऽदीर्घान्यावदिष्ट
। अत्र यावदिष्टमित्युक्त्यास्याश्वास द्वयात्मकस्य काव्यत्वं।

समासइतिशेषः । अत्र संदेशस्याश्वासार्थत्वात् संदेश संज्ञि
आश्वासशब्देनव्यवहृतः । संदेशेनहि संदेष्टु राश्वासोभवति

इति श्रीमन् नडादूरभिजनस्य मेलप्पाळयमग्रहारनिवास
वरददेशिकतनूभवस्य श्रीमद्वात्स्यवेदान्तदेशिकचरणारवि
श्रीमन्मुनित्रयसिद्धान्तनिर्धारणाचार्य श्रीमच्छ्रीनिवास मह
कटाक्षलब्धसत्संप्रदायस्य श्रीमद्भारतचक्रवर्तिनीपरितोष प्र
महोपाध्यायपदस्य श्रीमन्निगमान्तमहादेशिक निर्व्याजि
णाहपात्रस्य जामदग्न्यवात्स्यस्य श्री उभय श्रीरङ्गराजाचा
सन्देशप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

हरिः ओम्

श्रीरभिवर्धताम्.

शुभमस्तु

श्री हयवदन परब्रह्मणेनमः

द्वितीयाश्वास प्रारंभः

ीलाखेलं ललितगमना श्चारुनादंसशिञ्जाः
ल्लाक्षंत्वां स्मरशरदृशो गौरमापाण्डुराङ्ग्यः ।
ग्धालापं मधुरवचसो मानसाह्रमनोज्ञाः
त्रानीता स्सुरयुवतयो रञ्जयेयुस्समन्तम् ॥ ॥१॥

न्ते सुवेले स्थितस्य हंसस्य दृश्यतयोक्तां लंकां चतुर्भिः तत्र रावणेनानी तास्सुरयुवतयः त्वां रञ्जयिष्यन्तीत्याह॥ लितं रुचिरं गमनं यासांताः. हारभेदे विलासेचललितं तिकोशः । शिञ्जया भूषणध्वनिना सहवर्तन्तइति सशिञ्जाः। शिञ्जितमित्यमरः । स्मरस्य मन्मथस्यशराः बाणभूताःदृशः ष्टर्यः यासान्ताः पक्ष्मळदृशां दृशांकोणोबाण इत्यादि मन्मथ अत्र स्मरशरत्वस्य चूतादिसाधारण्यात् हर्षण रोचन द्रावण नीत्युक्त बाणपञ्चकसाधारण्याच्च स्मरशरा अरविन्दानी ति नव्याख्यातं। आपाण्डुराणि समन्ततः श्वेतानि विरहेर्ण ङ्गानि अवयवाः यासान्ताः अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इतिवक्तव्य धुराणि श्राव्यानिवचांसि आलापाः यासान्ताः। मनोज्ञाः ीताः रावणेनाहृताः यत्र लंकायां स्थिताइतिशेषः सुराणां ः तरुण्यः लीलया खेलतीति लीलाखेलः तं चारुः श्रोत्र ञ्चनिर्यस्यतं भल्लीबाणविशेषाविव अक्षिणीयस्यतं बहुव्रीहौ

उग्रेशशापे रुपहतिभिया रक्षसादूरमुक्ताः
दग्धुंयोग्यां हुतवहमपि त्वत्प्रियावर्णशुद्धाः ।
उत्पश्यन्तो जनकतनया तेजसैवस्वरक्षां
रोधंयस्या मनुविदधते लोकपालावरोधाः ॥

सक्थ्यक्ष्णोरितिषच् भल्लातमकाक्षिमन्तीमितिच प्रतीयते रा क्षोमराळो वाटराटक इत्युत्पलमाला । गौरं पाण्डुरवर्णं मु आलापः ध्वनिविशेषः यस्यतं । मुग्धस्सुन्दरमूढयोरितिविश्व मनसः अर्हं मनोहरमित्यर्थः । मानससरोहंमितितुतत्वं । स्वान्तइतिमेदिनी । त्वां समक्षं अक्ष्णोभिमुखमित्यर्थः प्रतिप इतिसमासान्तष्टच् रञ्जयेयुः रञ्जितं कुर्युः प्रीतं कुर्युरित्यर्थ स्ताः त्वयादृष्टास्सत्यंस्त्वामनुरक्तं कुर्युरितिभावः । सालंकार न्वयः एवं उत्तरश्लोकत्रयेपि ॥

अत्र ललितगमनादीनां सुरयुवति राजहंसधर्माणां यथ तिबिंबभावेन परस्परसादृश्यप्रतीतेः तासां तस्यच अन्योन्य रञ्जनं प्रति परस्पर सादृश्यस्यहेतुत्वात् काव्यलिङ्गं । भल्ला अस्मिन् श्लोके मेघसन्देश द्वितीयाश्वास प्रथमश्लोकच्छाय समाधिर्नामगुणः तदुक्तं वामनेन अर्थदृष्टिः समाधिरिति। अ सैवसमाधिरित्युच्यते. समाहितं चित्तमर्थान् पश्यतीतिभा विधः अयोनिरन्यच्छायायोनिर्वेति । अयोनिः अनन्यकार कारणइत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्ययाच्छाया तद्योनिर्वेत्य न्तरेष्वपिद्रष्टव्यम्.

अथ नकेवलं सामान्यास्सुरयुवतयएवरावणेनानीताः ।

अध्यासीना बहुमणिमयं तुङ्गशृङ्गंत्रिकूटं
दिक्पालेषु प्रथितयशसा रक्षसारक्ष्यमाणा ।
अग्रेमेरो रमरनगरीं यापरिष्कारभूम्ना
त्वाहूयेव ध्वजपटमया नग्रहस्तान्धुनोति ॥ ॥३॥

न्त इत्यन्तार्थस्य हेतुत्वादन्यत्काव्यलिङ्गं । उत्पश्यन्त इत्य दग्धुंयोग्या इत्यस्यहेतुत्वात् अपरं काव्यलिंगं। त्वत्प्रियावर्ण ना । लोकपालावरोधानामपि रोधानुविधानोक्त्या अननुरूपघ विषमालंकारः. (२)

नाया: अमरावत्यपेक्षया अतिशयितं वैभवं वर्णयति ॥ अध्या बहुमणिमयं नानाविधरत्नप्रचुरं प्राचुर्यर्थेमयट् । इदञ्चमेरुसा र । तुङ्गं उन्नतं शृङ्गं शिखरं यस्यतादृशं इदञ्चविशेषणं शिख टस्य प्रांशुचैकं दिविस्पृशमित्यारभ्य निविष्टातत्रशिखरे लंका तेत्युक्त्या त्रिकूटस्य कस्मिंश्चिच्छृंगे लंकास्थितिद्योतनाभिप्रा कूटं तन्नामानमचलं अध्यासीना अधितिष्ठन्ती. अधिशीङ् मेत्याधारस्य कर्मत्वं सुवेलमितिपाठस्तुनोचितः लब्धसंस्थां नक्रमविरोधात् । अत्रवक्तव्यशेषः तस्मिन्दर्शयेति श्लोकव्याख्या दिक्पालेषु अष्टदिक्पालकेष्विन्द्रादिषु. निर्धारणेसप्तमी. प्रथितं शः यस्यतथोक्तेन रावणस्य नैरृतश्रेष्ठत्वादितिभावः रक्षसा राव माणा पाल्यमाना अनेन प्रशंसावचनेन रामभद्रस्य गंभीरस्सारस वानविकत्थनः । परकीयगुणग्राही धीरोदात्तोनिगद्यत इत्युक्त र्यञ्जिता । यालंकापरिष्कारस्य अलंकारस्यभूम्ना बाहुल्येन शब्दः अमरनगरीतोस्याः अतिशयित परिष्कारस्वरूपं वैलक्ष

संपद्यमाना मृता भस्मीभूता तां वह्निनेत्यनेन पावकस्य हनूर्मा
द्योतितं तां लंकां विश्वकर्मा सुरशिल्पी आदिः येषान्ते विश्वः
शिल्पिनोरित्यमरः । आदिपदेनमयादयोगृह्यन्ते अन्तः हृदये
भयात् बहिस्त्रासाभिनयमात्रस्य अवधानं प्रति अहेतुत्वद्यो
श्शब्दः अवहिता अवधानयुक्ता प्रमादरहितेत्यर्थः धीः बुद्धिः
तास्सन्तः प्रत्यादिष्टा निराकृतातिरस्कृतेत्यर्थः प्रथमरचना प्र
ल्पना यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा प्रथमरचनापेक्षयातिशयितर
तयेत्यर्थः । प्रथमरचनामितिपाठे लंकायाविधेयविशेषणं । अवः
संविधास्यन्ति निर्मास्यन्तीत्यर्थः । संविपूर्वकाद्दधातेः कर्तरिल
भस्मीभावापेक्षया संविधानस्य भविष्यत्वाल्लृट् नतुशब्द प्रयोग
रूपवर्तमान कालापेक्षया। एवमेवाचार्यप्रणीते यादवाभ्युदयकाव
विमोहने वहुवगेहिनीनां नब्रह्मचर्यं बिभिदे तदीयं । संपत्स्य
जीवनं तत् सत्येनयेनैव सतां समक्षं इत्यत्र संपत्स्यतइति ि
लमपेक्ष्यलृट् प्रयोगः इति तद्व्याख्याता समवानप्पय्यदीक्षि
काळिदासेन कुमारसम्भवे ५-१४, अतन्द्रितासास्वयमेववृक्षकान्
प्रस्नवणैरवर्धयत् । गुहोपियेषां प्रथमात्तजन्मनां नपुत्र वात्सल
ष्यतीत्युक्तम् - तत्रहि - वृक्षसंवर्धनात्पराचीनत्वमात्रेण नापाक
भविष्यत्प्रयोगः । यतश्च योगानुशासन ४ पाद ३३ सू. भाष
प्रश्न एकान्तवचनीयः सर्वोजातोमरिष्यति. ओंभोइति' इतिभग
सन भाषितं. तत्रहि जननापेक्षया भविष्यत्येवलृट् नतुवर्तः
त्यवगन्तव्यं। एवंवदिक् पूर्वस्मिन्नाश्वासे वर्तिष्यन्ते वितमसिपद
तिबोद्धव्यं । यदालंका भस्मीभूता ततो रावणवशवर्तिनो विश्वक

गा: नायिकाया इतिचप्रतीयते गर्वेण अहंकारेण चन्द्रवल्ल
ातिभाव: ये हासा: हसितानि तैरिवस्थितै: साधनं कृतेति व
स:. चन्द्रस्य आलोकै: ज्योत्स्नाभि: विलुलिता क्षुभिता धी
ां तयोक्तानां लुडविलोडने कर्मणिक्त: दु:सहोहि विरा
तम संश्लेष गर्वितललनाहास इतिभाव: । स्वर्गस्त्रीणां वि
ां विरहेण वल्लभविश्लेषण जनितं उत्पादित बाष्पं नयनस
ोश्रुएयंबु धूमेचेतिकोश: उद्गतोवेलाया: उद्वेल: वेलातीत:
त्य: उद्वेलशब्दात् तत्करोतीतिरायन्तान् शतरिङीप् चन्द्र
द्रोपला: तेषां स्थल्य: अकृत्रिमप्रदेशा: तासां जानपदेत्यादिन
दादकृत्रिमार्थेङीष् । कणाएवकणिका: स्वार्थेकन् क्वचित्स्व
ातितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्त इतिस्त्रीत्वं । सलिलानां कणिका
द्रालोकै: चन्द्रकिरणै: निष्यन्दन्ते प्रस्रवन्ति. स्यन्दूप्रस्रवणे व
र्यभिनिभ्यइतिवैकल्पिकंषत्वं । चन्द्रकान्तेत्यत्र चन्द्रस्योपल
ाइति अस्वपदविग्रहमिच्छन्ति।स्वपदविग्रहेपिनदोष:चन्द्रस्यका
न्द्र:कान्तोपस्येतिवा व्युत्पत्तिसंभवात् अत्रच कान्तंपदं अ
ां अतएव वामनेन क्लिष्टस्योदाहरणे दक्षात्मजादयितवल्लभवेदि
त्र दक्षात्मजास्तारा: तासां दयितश्चन्द्र: तस्य वल्लभाश्चन्द्रव
ाख्यातं -अतएवच तारानाथेन चन्द्र:कान्तो भीष्टोयस्येतिं
ंनेहितस्य जलस्रावात् तत्कान्तत्वमित्युक्तं । कान्तस्सूर्येन्दुपर्या
र्वकोपिचेत्यमरकोशादिकन्तु पुल्लिंगमात्रनिर्बन्धपरं नत्वर्थविशे
वशेष निर्बन्धपरं । कथंतर्हि अमृतांशुकरस्पर्शात् यत्क्षरत्यमृ
चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभंस्यात्कलौयुगइति स्कान्दोक्तलच्चण

ातादृ क्परिणतिजुषा मैथिलीशोकवह्ने
ाभूतां पवनतनय स्नेहिनापावकेन ।
ास्त्वासा दवहितधिय स्संविधास्यन्त्यवश्यं
ादिष्ट प्रथमरचनं विश्वकर्मादयस्ताम् ॥ ॥५॥

द्रत्वमिति विशेष्याभिप्रायमार्ष्वेति संक्षेपः अत्र चन्द्रका ान्द्रकान्तपदेनस्थलीशब्दस्त्रीलिंगेनच तासु चन्द्रसंयुक्त त्वं सलिलकणिकास्वानन्दबाष्पत्वं चन्द्रालोकैरित्यनेन काभिरूपनायक विलोकन जनितत्वंचप्रतीयते। अयंभावः ुभग शर्वरीगर्वहास क्षुभितस्वान्तानां स्वर्गस्त्रीणां प्रथम ाष्पः तादृश चन्द्रवल्लभस्त्रीविशेषाणां स्वप्रियतम चन्द्रक ानितानन्दबाष्प कणिकाभिरुद्वेलितइति । अत्रचन्द्रालो तादात्म्यसंभावनादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । साच व्यवहारसमारोपरूप समासोक्त्युत्थापितेतिसंकरः। चन्द्र सलिलकणिकाः चन्द्रालोकैर्निष्यन्दन्त इत्यत्र प्रियतमाव ायिकानन्द बाष्पस्यन्दनरूपाप्रस्तुतवृत्तान्तप्रतीतेः समा विप्रलंभशृंगारोपि व्यज्यतइतिसंक्षेपः. (४)

ादग्धामपिलंकां विश्वकर्मादिभिः पूर्वापेक्षयासातिशयं ाह ॥ भासेति॥ मैथिल्याः सीतायाः शोको विरहदुःख तस्य भाः प्रभावएव भाः दीप्तिः तयाहेतुना । भाः ातिमेदिनी । तादृशीं अनिर्वचनीयां परिणतिं परिणामं तादृशेन पवनस्य वायोः तनये हनूमति स्निह्यति स्नेहवान् वेन ताच्छील्येणिनिः । पावकेन अग्निना अभस्म भस्म

पीत्याह ॥ उग्रैरिति ॥ उग्रैः भयंकरैः शापैः आक्रोशवचनैः
श्शपथ आक्रोशइतिविश्वः । अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं
तदातेशतधामूर्धाफलिष्यति नसंशय इतिपुञ्जिकस्थलानि
ऽ प्रयुक्तशापप्रभृतिभिरितिभावः । या उपहतिः हानिः स्वना
। तस्याः भिया भयेन रक्षसा रावणेन (कर्त्रा) दूरं भृशमि
यक्ताः यातुधानःपुण्यजनोनैरृऋतोयातुरक्षसीइत्यमरः त्वत्प्रि
स्याः वर्णः रूपमिव शुद्धाः निर्दोषाः उपमानानि सामान्य
ासः। शुद्धंस्यात्त्विपुकेवले। निर्दोषेच पवित्रेचेतिमेदिनी।
नर्दोषाइतिभावः । हंसीवर्णस्योपमानतयाग्रहणं तासु हंस
ाय। नात्वविरहपारिडमाभिप्रेतः तथासति त्वत्प्रियाशुद्धव
स्यात् अतएव त्वत्प्रियाशुद्धा इत्यनुक्त्वा वर्णपर्यन्तानुधा
वर्णोयथाशुद्धः तथाशुद्धाइति अभिप्रायः वर्णशुद्धत्वं विश
त्वं निर्दोषत्वमितिबोध्यं। अतएव वहतीतिवहः हुतस्यवहः
: तं अग्निमपि दग्धुं भस्मीकर्तुं योग्याः अर्हाः जनकतन
याः जनकस्य ब्रह्मविदग्रेसरत्वात् पातिव्रत्यातिशयद्योत
े। तेजसा प्रभावेणैव नतुस्वैतजसा स्वेषांआत्मनां रक्षां
रूपां उत्पश्यन्तः उत्प्रेक्षमाणाः स्वतेजसैव स्वरक्षायां
यस्यापकर्षस्स्यादितिभावः । लोकपालानां इन्द्रादीनां
तः पुरस्त्रियः अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहइतिमे
लंकायां रोधं निरोधं अनुविदधते अनुसरन्ति। सीताप्रभा
ां प्रतीक्षमाणाः निरोधमनुवर्तन्ते नत्वशक्तत्येतिभावः॥
यतांप्रति शुद्धा इत्यस्यहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं। रोधानुविधानं

ध्येतस्या निशिचरपते स्सद्मरुद्धान्तरिक्षं
ग्मंनेयै र्दिविसुमनसां सेव्यमानंविमानैः ।
ारागारं विबुधसुदृशां वीक्षमाणोविचित्रं
ोकप्रीति व्यतिकरवतीं वक्ष्यसेचित्तवृत्तिं ॥   ॥६॥

वास्यन्त्येव तस्मादेतावता कालेनसा सातिशयं निर्मितैवस्या अत्र शोकवह्नेरितिरूपकं। भासेतिश्लिष्टरूपकं पवनतनयेति वनस्नेहेनेव तत्तनयस्नेहेनापि पावकस्य वृद्ध्यौचित्याभिप्राय नराङ्कुरः । अवहितधियइत्यस्य तथा संविधानं प्रतिहेतुत्वा

(५)

ामध्ये रावणगृहं पश्यतस्ते चित्तवृत्तिः शोकप्रीति व्यतिक तीत्याह ॥ मध्यइति ॥ तस्याः लंकायाः मध्ये अन्तरेरुद्धं रिक्षं व्योमयेन तथोक्तं दिविस्वर्गे स्थितमितिशेषः सुरलो इत्यमरः । सुमनसां देवानां संबन्धि युग्मं स्त्रीपुंसु यात्मकं वायुगळमित्यर्थः । अप्रधानकर्म नेतुं प्रापयि ः विमानपालकैरितिभावः तयोक्तैः णीञ्प्रापणइत्यस्मैनेवृ ति अर्हार्थे अचोयदितियत्. विमानैः व्योमयानैः इन्द्रादेःश व नेतुं योग्यैर्विमानैरितियावत्। सेव्यमानं स्वतएवाश्रीयमाण तिभावः ग्रामन्नेयाभि रजाभिस्सेव्यमान मरण्यमितिवत्प्रयोगः ंनेयैरित्यनेन विमानानामन्यसेवा अनर्हेतिद्योतितं. विबुध धूनां कारेत्यगारः बन्धनालयः तं तासां बन्धनालयभूतमि त्रं आश्चर्यावहं निशिचरन्तीति निशिचराः चरेष्टइतिटप्रत्ययः प्लुक्, तेषां पतिरीश्वरः रावणः तस्यसद्मगृहं वीक्षमाणः

ईषत्कोपा चकितपवना मिन्दुसन्दिग्धसूर्यां
नित्योदारा मृतुभिरखिलै र्निष्कुटेवृक्षवाटीं ।
सीताशोक ज्वलनसहजै स्तत्रदीप्तामशोकै
रापद्येथाः प्रथमतुलिता माञ्जनेयप्रचारैः ॥

विशेषेण पश्यन् सन्. शोकप्रीत्योः दुःखहर्षयोः व्यतिकरः ि
सोस्या अस्तीति तयोक्तां चित्तस्य मनसः वृत्तिं व्यापारं वक्ष
ष्यसि वहतेर्भविष्यति कर्तरिल्टट् । विबुधसुदृशां कारागा
समृद्धिमत्वेनप्रीतिश्चेतिभावः । अत्र सद्मनः अन्तरित्तरोधासंब
बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कारागारमितिरूपकं । रुद्धान्तरित्तमि
षणानां शोकप्रीतिव्यतिकरहेतुत्वात्काव्यलिंगं । समृद्धिमद्वस्तु
त्तश्चेतिसंक्षेपः.

अथ मारुतिना सीताया निवासस्थानतया कथितामशोक
ऽन्येयाइत्याह॥ ईषदिति॥ तत्रावणगृहे निष्कुटे गृहारामे । ः
ां तणस्य अल्पकोपात् अभ्यर्थनात्रयिः कोपः प्रायोवीरज ।अ
क्ष्यवः नतुवधच्छेदादिपर्यन्तः क्रोधः क्रूरजनाश्रयइत्युक्तात् इदंच
ग्धसूर्यां नित्योदारामृतुभिरखिलैरित्यनयोरप्यन्वेति । चकितः भ
यशंकितो यस्यां तां अनेन सदामन्दमारुतवत्वंद्योतितं । इन्दुश्चन्द
ग्धः संशयितः सूर्यः यस्यां तथाभूतां अनेन सूर्यस्य तापकरत्व
तितः अखिलैः सर्वैः ऋतुभिः वसन्तादिभिः नित्यं सन्ततं उद
द्धामित्यर्थः विस्पष्टपटुवत्समासः सीतायाः शोकोमन्युरेवज्वलन
तस्य सहजैः सोदर्यैः तत्तुल्यैरित्यर्थः । सीताशोकज्वलनतयासं
रितियावत्. अशोकैः वञ्जुळतरुभिः पुष्पितैरितिभावः दीप्तां

तस्यामन्यै र्वियतिविहगै स्सार्धमानन्दनिघ्नै
स्स्थानेस्थाने निहितनयनो वर्तयन्मण्डलानि ।
द्रक्ष्यस्येकां जनकदुहितु स्सौम्यदुर्जातबन्धुं
न्यस्ताकल्पां क्वचनविटपे शिंशुपांसान्द्रशाखाम् ॥

ाशोकवनिकेति तन्नामसूचितं वृक्षान्तरसत्वे प्यशोकप्रधान
ेन व्यपदेशाभवन्तीतिन्यायेन तन्नामत्वं इदञ्चाशोकैरिति बहुव
तं, अञ्जनाया अपत्यंपुमान् आञ्जनेयः स्त्रीभ्योढगितिढक्. ा
ातिख्यातां केसरिपत्नीं पुञ्जिकस्थलांप्रतिमारुतेन, मनसाि
परिष्वज्ययशस्विनीं । वीर्यवान् बुद्धिसंपन्नस्तवपुत्रोभविष्यति।
महातेजा महाबलपराक्रमः । लंघनेप्लवनेचैव भविष्यतिहि
तस्यहनूमतः प्रचारैः संचारैः प्रथममादौ लुलितां व्याकु
तः प्राक्केनापीतिभावः । वृक्षाणां द्रुमाणां वाटीं वृतिस्थानं पां
ार्गेवृतिस्थान इतिमेदिनी । पंङ्क्त्यर्थकापीति टीकासर्वस्वकारः
पुटी पेटी वाटी त्यनुशासना त्स्त्रिलिंगत्वं आपद्येयाः प्राप्नुयाः
त्पदगताविल्यस्मात्कर्तरिलिङ् यद्यपि अमात्यगणिका गेहोप
टैकेत्युक्त्या अमात्याद्युपवनएवायं शब्दोनुशिष्टः तथापि निष्
ाभिव्याहारात् पद्मानियस्याग्र सरोरुहाणीत्यादौ सरोरुहशब्द
कार्थमात्र ग्रहणान्नदोषः ॥ अत्र इन्दुसन्दिग्धेत्यत्र सन्देहालंव
ज्वलन सहजैरित्यत्र उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा । प्रथमलुळितामिति
निर्भयप्रवेश सौकर्याभिप्रायकत्वा त्परिकरः.

थ तत्र कंचित् शिंशुपाख्यं वृक्षं द्रक्ष्यसीत्याह । तस्यामिति ।
नोज्ञ तस्यां वृक्षवाटिकायां आनन्दे सुखे निघ्नैः अधीनैः त्वद

मूलेतस्याः किमपिसवन क्षेत्रसंस्कार
यत्रक्कापि स्थितमपिसखे त्रासहीनंमा
कालेतस्मि न्कथमपिमया वीर्यशुल्के
दृश्यंतत्ते दिनकरकुल द्योतकंदिव्यर

नन्दपरवशैरित्यर्थः, अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमर
पक्षिभिः सार्धं वियति आकाशे वियद्विष्णुपः
मण्डलाकारगतीः वर्तयन् रचयन् सन् स्थाने स
द्विर्भावः निहिते निक्षिप्ते नयने दृष्टीयेनतयोः
दर्शनीयत्वातिशयेनवा शिंशुपोपलक्षणहेतुनावेति
सीतायाः दुःखानर्हायाइतिभावः दुर्जाते व्यसने
कारिणीमित्यर्थः एतेन बान्धवान्तरशून्यत्वं द्योति
ऽसम्यग्जातेन्यलिंगकमितिमेदिनी। अतएवक्कच
यांन्यस्ताः (सीतया) निहिताः आकल्पाः भू
बन्धुष्वेवभूषणादिकं न्यासीक्रियतइतिभावः सा
यस्याः तथाभूताञ्च अनेन सीतानिवासार्हत्वं
असहायांवा शिंशुपां तन्नामकं वृक्षं पिच्छिलाग
अवलोकिष्यसे अत्र शिंशुपायां बन्धुत्वारोपा
शिंशुपादर्शनं प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं पक्षिजा
वोक्तिश्च.

अथ तस्य वृक्षस्या धस्तात् सीतां द्रक्ष्यसील
मित्र अनेन तस्यादर्शनं तवयुक्तमितिव्यज्यते
समीपे अधस्तादितियावत् मूलमादौशिखायाश्च

ला। सवनक्षेत्रस्य यज्ञभूमेः संस्कारेण हलमुखकर्षणरूपेण
भूतं सततउत्कर्षाधानं संस्कारः। संस्कृतंभक्षाइत्यादिज्ञापव
शावपि संस्कृतमन्नमित्यादिवत् सुडागमोभवतीतिबोध्यं र
क्षेत्रस्य उत्पत्तिस्थानस्य आकरस्येत्यर्थः। सवनं सोमि
स्थानयोरपीति रत्नमाला संस्कारेण शोधनरूपेण आ
ापि यत्रकुत्रचित् राक्षसादिप्रदेशेपीतिभावः स्थितं विद
हिम्ना स्वप्रभावेण हेतुना त्रासेन भयेन हीनं विरहितं
देशात्तुरामस्य तपसश्चानुपालनात् नत्वां कुर्मिदशग्रीव
हितेलसेत्युक्तं स्मारितं, अन्यत्र यत्र क्वापि अज्ञदेशेपीत्यर्थः।
महिम्ना नैसर्गिकेणोत्कर्षेण उपलक्षितं अत्युत्तमस्यास्थानस्थि
पितिभावः त्रासहीनं त्रासाख्यदोषरहितं अत्र त्रासेत्युपलक्षणं
तथारेखात्रासः काकपदश्चयत्, बिन्दुश्चैवेतिपञ्चैते मणिदोषा
त्युक्तेः तस्मिन् काले मिथिलास्थितिसमये कालस्य विशिष्या
तिशयेनेतिबोद्धव्यं, मया वीर्यं प्रभावएवशुल्कं श्वशुरायदेयं द्र०
बले प्रभावेचेत्यमरः। पथिकै र्मार्गरक्षिभ्यो जामात्राश्वशुरा
ाश्वादि विक्रेतृप्रदेयेशुल्कमस्त्रियामितिरत्नमाला। कथमपि
न लब्धं प्राप्तं अन्यत्र कृच्छ्रलब्ध मधिकादरदन्विततिन्यायेन अ
ं दिनं करोतीति दिनकरः सूर्यः कृञोहेतुताच्छील्येत्यादिना
ट्प्रत्ययः, हेतुरैकान्तिकं कारणं, तस्यकुलं गोत्रं तस्यद्योतकं
नकेवलं ममैवेतिभावः अन्यत्र दिनकरकुलस्य सूर्यगृहस्यापिदे
लोकोत्तरप्रकाशत्वं व्यज्यते। गेहेदेहे जनपदे सजातीयगणेन्वये
तिरत्नमाला तत्प्रसिद्धं किमप्यनिर्वचनीयं दिव्यरत्नंलोकोत्तरं

सामेदृष्टि श्शफरनयना सन्नतभ्रूस्सुकेशी
तन्वीतुङ्ग स्तनभरनता तप्तजाम्बूनदाभा ।
बालायुष्म त्प्रतिमगमना वेदिमध्यावराङ्गी
शृङ्गाराख्यं निधिमधिगता श्रेयसीदैवतेव ॥

भाव: ते त्वया कर्तरिषष्ठी दृश्यं द्रष्टुं योग्यं भविष्यतीतिशेष
यनिगरणेन विषयिभूतरत्नशब्देन ग्रहणात् प्रसिद्धरत्नापेक्षयं
ादनाञ्च अधिकाभेदरूपकातिशयोक्तिः वीर्यशुल्केनेत्यत्र विर्श
स्य विषयभूतवीर्यात्मतापत्यासीता लाभोपयोगितेति परिणामा
णाम: क्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मनेतिलक्षणात् त्रासशब्दस्य
रूपार्थद्वयश्लेष भित्तिकाभेदाध्यवसाय मूलकातिशयोक्त्या
रूपकातिशयोक्ति रुत्थाप्यतइति संकरइतिसंक्षेप:.

अथ तां स्मरन् विशेषतोवर्णयति । सेति॥ शफरीमत्स्य विशे
ने यस्यास्सा प्रोष्ठीतुशफरीद्वयोरित्यमरः । अनेन मत्स्याब्ज
ती नारीसौभाग्यशालिनीति सामुद्रिकोक्तं लक्षणं द्योतितं नय
यमपिव्यञ्जितं । सन्नते नम्रे भ्रुवौ यस्यास्सा अनेन असंगतन
ौभाग्यवती भवेदित्युक्तमपिव्यञ्जितं । शोभनाः केशाश्शिरे
स्सा स्वांगाच्चोपसर्जनादिति वैकल्पिकोङीष्. अनेन नीला
वताग्राः केशाश्चेत्सापतिव्रतेत्युक्तं सूचितं । तन्वीप्रकृत्याकृशतनु
ोसौख्यप्रदायिनीत्युक्तं सूचितं । तुंगौ उन्नतौ यौ स्तनौ कुचौ
ग भारेण नता ईषन्नम्रा अनेन पद्मकोशप्रतीकाशौ सुवर्णकल
ावविरळौ यस्याःसा राजमहिषीभवेदित्युक्तं लक्षितं । तप्तं पुट
धेतं यत् जांबूनदं जंबूनद्यां भवं सुवर्णं तस्य आभाशोभेव

सातेयाव न्नयनपदवीं यातिमोहालसावा
सन्देशंवा मदुपगतये श्रावयन्तीशकुन्तान् ।
अत्यासन्न प्रियवचनतां सूचयद्भिर्निमित्तै
रेतामश्रु स्थगितनयनं वीक्षमाणादिशंवा ॥

स्तथोक्ता रुक्मंकार्तस्वरंजांबूनदमष्टापदोस्त्रियामित्यमरः अने विशेषः तेनसीतायाः पद्मिनीजातित्वंचव्यज्यते कापिचापिय क्षणात् । यूयं हंसाएव प्रतिमा उपमानं यस्यतथोक्तं गमनं य त्पदं युष्मद्गमनपरं अनेन हंसस्येवगतिर्यस्यास्साधिराज्ञीभवि णमुक्तं । वेदिः यज्ञवेदिः तस्यामध्यमिवमध्यंयस्यास्सा अने ाभवेन्नारी वस्त्रभूषणशालिनी तिलक्षणमुक्तं । किं बहुनेत्याह ानि अंगानि अवयवा यस्यास्सा शृंगारइनि आख्या अभिध क निधि शेवधि अधिगता प्राप्ता-अतिशयेन प्रशस्या श्रेयसी ात् ईयसुनि प्रशस्यस्यश्रइति आदेशः देवता तदधिष्ठात्री तेत्यर्थः सा दिव्यरत्नमितिपूर्वोक्ता बालासीतेत्यर्थः मे ममदृ ीतिशेषः दृष्टिरिव परमप्रेमपात्रमितिभावः अत्र कैश्चिद्विशेषणै ोया यौवनावस्था सूच्यते तदुक्तं स्तनौ पीनौ तनुर्मध्यः पादे ामा ऊरूकरिकराकारौ अंगं व्यक्तांगसन्धिकमित्यादि । नं रूपलावण्ये सौन्दर्यमभिरूपता । मार्दवं सौकुमार्यञ्चेत्यालं इत्युक्तालंबनगुणसमृद्धिरभिव्यञ्जिता । अत्र सीताया आ वनादेरुद्दीपनस्य स्मृत्यादीनां सञ्चारिणां तदाक्षिप्तानामनुभा तेः विप्रलंभशृंगारोऽव्यज्यत इतिसंक्षेपः.

अथ साधारणैः असाधारणैश्च कैश्चिदनुभावै स्सीतांयुग्मेन

आकल्पान्वा सविधनिहिता नालपन्तीविमोहा
दङ्गस्पर्शो रघुकुलपते स्समर्यतेवानवेति।
ध्यायन्तीवा चिरविरहिता नेकशय्याविहारान्
तस्यानूनं नियतिजनिता तादृशीकालयात्रा॥ ॥

:क्ष्यसीत्याह। सेति। सा सीता मोहेन वैचित्त्येन अलसा मन्द
द्गीतिवियोगाद्यैर्मोहश्चित्तस्य मूढतेतिमोहलक्षणं स्वभावश्रमसौ
नेर्भरतादिभिः कृच्छ्रात्क्रियोन्मुखत्वं यत्तदालस्यमित्यालस्य लक्ष
यं। ममउपगतये समीपप्राप्तये शकुन्तान् पक्षिणः सन्देशं स्
ग्रावयन्ती यथाते शृणुयुः तथाकुर्वतीवा यथाहंत्वांश्रावयामित
गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुर्णौकर्मत्वं अत्यासन्नं अव्यवहित
प्रियवचनं इष्टं वचः यस्यास्तस्याभावः तत्ता त्वतलोर्गुणवचन
ाव:। संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्येगुणवाचिन इतिप्राचीने
ः अत्यासन्नं प्रियवचनं यस्येतिसामान्येनपुंसकं तस्यभावस्त
ः समासस्य गुणवचनत्वा भावादितिसंक्षेपः। तां सूचयद्भिः
: प्रियवचनमनुपदमेव श्रोष्यसीतिसूचयद्भिरित्यर्थः निमित्तैः
न्दादिभिश्चिह्नैः। निमित्तं हेतुचिह्नयोरितिरत्नमाला। अश्रुभिः व
ते आच्छादिते नयने लोचने यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा एतां द
दधिष्ठितामितिभावः दिशं वीक्षमाणा आलोकयन्तीवा वाक्य
ते तव नयनयोः नेत्रयोः पदवीं मार्गं गोचरतामितियावत् य
स्यतीत्यर्थः। यावत्पुरानिपातयोर्लडितिभविष्यदर्थेलट्। अत्रप्र
ास्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिः. ॥
ाकल्पानिति॥ विमोहात् वैचित्त्यात् उन्मादविशेषादितियाव

अभ्यर्णे निहितान् विन्यस्तान् भर्तुरसन्निधाने भूषणधारणा
तिभावः आकल्पान् भूषणानि रघोः तन्नामकस्य राज्ञः कु
: पतिः ईश्वरः तस्य रामभद्रस्येत्यर्थः अंगाना अवयवानां
: आलिंगनाद्यवसरेष्विति भावः स्मर्यते युष्माभिः स्मरणविषयी
त्वाविस्मर्यतेवा इति उक्तप्रकारेण आलपन्ती आभाषमाणावा
ालं विरहितान् विश्लिष्टान् अत्र चिरशब्दोऽनव्ययस्सुबन्तः
ं समाने शयने ये विहाराः क्रीडाः तान् बाह्याभ्यन्तरसंभो
बहुवचनेनानेक प्रकारत्वं समग्रोपचारत्वंचव्यज्यते । ध्याय
रं चिन्तयन्तीवा ते नयनपदवीं यावद्यातीतिपूर्वेणान्वयः ।
षितभर्तृकायाः अनुभावाः 'दूरदेशं गतेकान्ते खिन्नाप्रोषितभ
स्तुजागरः कार्श्यं निमित्तादिविलोकनं मालिन्यमनवस्थानं प्रा
विवर्णं जाडयचिन्ताप्रभृतयोविक्रियाः कथिताबुधैः' इत्युक्ताः
: । तस्यास्सीतायाः तादृशी वक्तुमशक्या पूर्वोक्तदुरवस्थाश
ावत् कालस्य समयस्य विरहसमयस्येत्यर्थः यात्रायापनं यात्रातु
द्गमनोत्सवयोस्स्त्रियामितिमेदिनी. नियत्यादैवेन जनिता निष्प
तिशेषः नूनं निश्चितं नूनमवश्यं निश्चयेद्वयमित्यमरः अत्रापि
रलंकारः स्वभावोक्तिरसौचारुयथावद्वस्तुवर्णन मितिलक्षणात
गुणक्रियासंस्थानरूपंबोद्धव्यं. मोहालसत्वादेः वाक्यार्थस्य त
ादि वाक्यार्थेन समर्थनात् काव्यलिंगंच इदंच श्लोकद्वयमेव
मेत्युच्यते तदुक्तं द्वाभ्यां युग्ममितिप्रोक्तं त्रिभिश्श्लोकैर्विशेषव
ाकं चतुर्भिस्तु तदूर्ध्वं कुळकंस्मृतमिति. ।

शुद्धामिन्दोः श्वपचभवने कौमुदींविस्फुरन्ती
मानीतांवा विषतरुवने पारिजातस्यशाखाम् ।
सूक्तिरम्यां खलपरिसरे सत्कवेःकीर्त्यमानां
मन्येदीनां निशिचरगृहे मैथिलस्यात्मजाताम् ॥ ॥१

प तत्र स्थितायाः स्सीतायाः अवस्थाः संभावयन् दशभिश्श्लो
न तां विशिनष्टि । शुद्धामिति । निशिचरंतीति निशिचरः रा
हे दीनां भीतां, हृत्तापदुर्गतत्वाद्यैः अनौद्धत्यं हिदीनतेत्युक्तलक्ष
ष्टामितियावत् मैथिलस्य जनकस्य आत्मजातां तनयां (क
स्य चण्डालस्य भवने गृहे विस्फुरन्तीं प्रकाशमानां स्फुरतिस
नैविभ्यइतिषत्वं शुद्धां अवदातां कौमुदीं ज्योत्स्नांवा अनेनाक्ष
कशुद्धिर्व्यज्यते अस्यमन्यइत्यनेनान्वयः एवं शाखां सूक्ति
वेबोध्यं विषतरूणां किंपाकवृक्षाणां वने विपिने आनीतां आ
स्थापितामितियावत् पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य शाखां लत
स्थानस्थितिर्व्यज्यते समेशाखालतेइत्यमरः खलस्य दुर्जनस्य
न्तभुवि पर्यन्तभूः परिसरइत्यमरः कीर्त्यमानां उच्यमानां र
ां रसभावगभीरामितियावत् सतः सरसस्यकवेः काव्यकर्तुः सू
ां वाणीं काव्यरूपांवा अनेन विरोधिसन्निकर्षेण शोचनीयत्वंव्य
ने वाशब्दो विकल्पे उपमायां विकल्पेवेत्यमरः अत्र निशिचरगृ
तायास्सीतायाः श्वपचभवन विस्फुरच्चन्द्रिकादीनांच प्रत्येकमेक
यार्थवृत्तिनिदर्शना मालारूपा। यद्वा उपमायां वाशब्दः इववद्वार
तिदण्डिनाप्युक्तेःपद्मिनींवान्यरूपामिति काळिदासप्रयोगाच्च त
रूपः उपमालंकारः तल्लक्षणमुत्तरत्रवक्ष्यते अनयोर्विशेषादर्श

वर्षाकीर्णा मिवकमलिनीं व्याहतार्थामिवोक्तिं
पङ्काश्लिष्टा मिवबिसलतां पत्यपेतामिवेभीं ।
मेघछन्ना मिवशशिकलां विघ्नरुद्धामिवाशां
व्याघ्रोपेता मिवमृगवधूं भूतलेज्यामिवास्तां ॥१

क्रः अनेन चाननुरूपवस्तुघटनावर्णनात्मको विषमालं
. ॥१

ते । वर्षेण वृष्ट्या हिमवर्षेणेतिभावः आकीर्णां परिक्षिप्तां क
यावत्. कमलिनीं पद्मिनीमिव अनेन शोभाहानिर्व्यज्यते
विक्षितादन्यथाभूतः अर्थः अभिधेयः यस्याः तां उक्तिं संस्क
ामिवेत्यर्थः एतेनान्यवशंवदत्वंव्यज्यते पंकेन कर्दमेन आश्लि
संबद्धां बिसलतां मृणाळलतामिव अनेनानर्हसंवासोव्यज्यते
: गजराजात् अपेतां अपयातां इभींकरेणुमिव जातिलक्षणो
नुरूपदयित विश्लिष्टत्वं व्यज्यते. मेघैः छन्नां आच्छादितां
चन्द्रलेखामिव अनेन अपरिहीणतेजस्त्वंव्यज्यते. विघ्नैः अन्त
ातिबद्धां आशां तृष्णामिव अनेन निर्विण्णत्वं व्यज्यते व्य
न उपेतां सहितां एकत्रस्थितामितियावत् मृगवधूं कुरङ्गी
भयानवस्थितान्तरंगत्वंद्योत्यते भूतले युद्धभूप्रदेशे अस्तां नि
ास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरितास्समाइत्यमरः ज्यां मौर्वीमिवचास्
सहकारिविरहेणवन्ध्यप्रभावत्वं व्यज्यते मन्येइतिपूर्वेणान्वयः
पे अत्रसीतायाः अनेकवस्तुसाम्यवर्णनान्मालोपमा धर्मलुप्ता त
मालोपमेतिसेयं यत्रैकं वस्त्वनेकसामान्यं उपमीयतानेकैरुपः
ान्यैरिति प्रत्येकमेकैकसामान्यैरनेकैर्यद्येकंवस्तुतावत्सामान्यवि

नृत्वापूर्वं स्मरशरभये मत्परिष्वङ्गरक्षा
।श्लिष्यन्ती मलसवलितै रङ्गकैर्मातिरंस्वाम् ।
ाकल्पेपि श्रममधिगतै रङ्गरागेपिखिन्नै
न्नाम्यद्भिः स्मृतिमपिमुहु स्सौकुमार्यातिरेकात् ॥१५॥

द्मामालोपमेत्यर्थः· (१४)

पूर्वं वियोगात्पूर्वकाले स्मरस्य मन्मथस्य शरेभ्यः बाणेभ्यः
गं मम (कर्मणः) परिष्वंगः सीताकर्तृकालिंगनमेव रक्षा
ग्रारणोपायइतियावत् तां स्मृत्वा चिन्तयित्वा सुकुमाराणां
ार्यं अंगं पुष्पादिसंस्पर्शासहंयेनतदुत्तमं इत्युक्तमुत्तमसौकु
ास्य अतिरेकात् अतिशयाद्धेतोः आकल्पे प्रसाधने विष
ाहणीयेपीतिभावः। आकल्पवेषौनैपथ्यं प्रतिकर्मप्रसाधनमित्य
खेदं श्रमो मानसखेदस्स्यादध्वनृत्तरतादिभिरित्युक्तलक्षणं
तैः श्रमजन्यनिश्वासजृंभणादिमद्भिरितियावत् गत्यर्थाकर्म
रिभूतेक्तः रज्यते अनेनेतिरागः अनुलेपनं अंगानां रागो
ान् विषयेपि आकल्पाद्धर्षीयस्यपीतिभावः खिन्नैःश्रान्तैःक्तः
ः पूर्वापेक्षया इदानीं आकल्पाङ्गरागयोरप्रसक्तेरितिबोध्यं
स्मृतिमपि अकल्पांगरागस्मरणमपि असूर्तामपीतिभावः
ासहमानैः अत्रशत्रा पातुन्नप्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मा
ग्राविवारब्धस्य अपरिसमाप्तिरूपं वर्तमानत्वं विवक्षितं चमूषु
ः अलसम् मन्थरम् यथा तथा वलितैः स्पन्दमानैरित्यर्थः
ः अंगकैः अनुकंपनीयैरंगैः अनुकंपार्थेकन् स्वाम् स्व
ाननीम् भूमिमित्यर्वः अनेन प्रीत्यतिशयहेतुरुक्तः नास्ति

भूयोभूयः करसरसिजे न्यस्यरोमाञ्चिताङ्गीं
मौळौचूडा मणिविरहिते निर्विशन्तींनिधाय ।
अन्तस्तापा दधिगतरुजो रादरादर्पयन्तीं
पर्यायेण स्तनकलशयो रङ्गुळीयंमदीयम् ॥ ॥

माच्छायानास्ति मातृसमागतिः नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति
येत्युक्तेः आश्लिष्यन्तीम् अलिङ्गन्तीमिवस्थितां विश्लेषा
यदा स्मरशरभयं तदा तदा मत्परिष्वंण एव तस्यास्तन्निवारकं
न्तुमत्परिष्वंगाभावेन आप्तबन्धुपरिष्वङ्ग एव तन्निवारक इ
मातरं आश्लिष्यति भीताहिपुत्र्योमातरमाश्लिष्यन्तीतिभावः॥
अत्राङ्मुखतया शयनस्य सीताकर्तृकालिङ्गन तादात्म्योत्प्रे
य शयनस्य अनुपादानादनुक्तविषया व्यञ्जकाप्रयोगाद्ग

(

गोभूयइति ॥ मेंमद मदीयं तत् अङ्गुलौभवं अङ्गुलीयं ऊ
लाङ्गुलेश्छ इतिभवार्थेशैषिकश्छः अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः
र्थं हनूमन्मुखेन मयाप्रेषितमितिभावः तत् भूयोभूयः पुनः
यथायोगम् द्वितीयान्तविशेषण त्रयेप्यन्वेति। करःसरसिज
पाणिपद्मे न्यस्य निधाय रोमाञ्चवन्ति पुळकवन्ति कृतानि
अङ्गानि अवयवाः यस्यास्तां-अनेन सात्विकोद्भेदउक्तः स्तं
माश्चैस्वेदोवैवर्ण्यवेपथू। अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौसात्विकाः परिकीर्ति
:। अयं भावः अङ्गुलीयकस्य मत्कराङ्गुलिसाहित्येनैव च्चिरम
पर्शं मत्करस्पर्शं अभिमन्यमाना सीता मत्करग्रहणेनेव रोम
भवेदिति॥एवमुत्तरत्रापि चूडामणिना शिरोरत्नेन विरहिते वि

अम्बातुल्या सुचरितफलं दिव्यमालेपनंप्राक्
अङ्गेष्वस्याः स्थिरमनुगुणं यद्वितेनेऽनसूया ।
धाराकारैः स्तनकलशयो रापतद्भिस्समन्ता
त्सन्तापोष्णै स्तदपिबहुळै रश्रुभिःक्षाळयन्तीं ॥

ास्य हनूमता आनीतत्वादितिभावः मौळौ चूडायां मौळिः किरी
ूडायामनपुंसकमितिमेदिनी. निधाय निक्षिप्य निविशन्तीं उ
स्य परमानन्ददायित्वेन निर्वेशोक्तिः । अन्तस्तापात् हृदय
ाधिगता प्राप्ता रुक् रोगः याभ्यां तयोक्तयोः स्त्रीरुग्रुजाचोप
ााधिगदामयाइत्यमरः । स्तनौ कुचौ कलशौ कुंभाविवतयोः
ानुक्रमेण आनुपूर्वीस्त्रियांवावृत् परिपाटिरनुक्रमः । पर्यायश्चे
कदेवार्पणस्याशक्यत्वादितिभावः आदरात् प्रीत्यतिशयात्
र्पयन्तीं निदधतीं अत्र रोमाञ्चितत्वं प्रति न्यसनस्य निर्वेशंप्रति
स्य सादरार्पणं प्रति अधिगतरुक्त्वस्यचहेतुत्वात्काव्यलिंगानि
ास्वभाववर्णनात्स्वभावोक्तिश्च.

अम्बेति॥ प्राक् पूर्वं अत्रेराश्रमस्थितिसमयइतियावत्. अम्बा
या सदृशी तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामितिषष्ठी । अनेन सेयम्मा
दिकं अनसूयाविषयं अत्र्यादिवचनं स्मारितं। अनसूया तन्ना
ो अस्याः सीतायाः अङ्गेषु अवयवेषु वक्षःप्रभृतिष्वित्यर्थः ;
सुकृतानां फलं प्रयोजनभूतं नह्यकृतमहासुकृतानां ईदृशम
भं-मैथिल्यास्सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषुसुदुर्लभामित्युक्तेरितिभावः
ाष्टम् स्थिरं चिरकालावस्थायि अनुगुणं (सीतायाः) अनुरूपं
अनुलेपनद्रव्यं वितेने अर्पितवती । अनेन इदं दिव्यं वरम

ie 5 times a day." Thinkest thou that as
bring to thee ... much washing

द्वितीयश्श्लोकः

अग्राह्यत्वा द्विषमयमितं केशहस्तंमयाप्राक्
आबिभ्राणां तनुपरिमळ श्रद्धयेवावकीर्णम् ।
अर्चाहेतो र्भुविरतिपते स्प्सरोभिर्विमुक्ताम्
अन्वग्याता मिवसुरतरो र्मञ्जरींचञ्चरीकैः ॥ ॥१

र अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यतीत्यनसूयावाक्यं स्मा
तादृशं स्थिरमनुलेपनमपि धारा आकारः आकृतिः येषान्तैः
पेसेनाग्रं पतदंब्वादिसन्ततिरितिरत्नमाला । स्तनकलशयोः कु
समन्तात् सर्वतः आपतद्भिः निपतद्भिः सन्तापेन विरहज
ऊष्मलैः बहुळैः बहुभिः अश्रुभिः नेत्रांबुभिः क्षाळयन्तीं म
ळशौचकर्मणिचौरादिकः । अत्र अम्बातुल्येति विशेषणस्य दि
र्णौचित्याभिप्रायकत्वात्परिकरः । सन्तापोष्णैः बहुळैरितिविशे
स्थिरालेपनक्षाळनं प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं । अश्रूणां सन्तापो
त् व्याधिर्नामसञ्चारीव्यज्यते । मनस्तापाद्यभिभवात् ज्वरादि
रतइतिलक्षणात्. (

ग्राह्यत्वादिति ॥ मयाप्राक् विश्लेषात्पूर्वकाले अग्राह्यत्वात् ग्र
त्वात् हस्तद्वयेनाप्युपादातुमशक्यत्वादित्यर्थः ग्रहउपादानइत्य
र्थेण्यत्. अनेन केशानां द्राघीयस्त्वं अविरळसंहततया आधिक
ो विषमं अयथायथं यथातथा यमितं बद्धमित्यर्थः तनोः सीत
रिमळे सौरभविशेषे श्रद्धया स्पृहयेव श्रद्धासंप्रत्ययः स्पृहेत्यम
सीतायाः पद्मिनीत्वं सूचितं। यस्यास्सौरभं दिव्यमङ्गइतितल्लक्षणो
र्णं श्लथीभूयविकीर्णं कर्तरिक्तः केशहस्तं कचकलापं केश
:केशहस्तइत्यस्वपदविग्रहोनित्यसमासः पाशःपक्षश्चहस्तश्च व

आनीतंय स्त्वरितमचला दुत्तरीयंप्लवङ्गै
रस्याकारै स्सदृशमभित स्त्वत्प्रियारूपचिह्नम् ।
बालादित्य द्युतिसहचरं चारुवासोवसानां
सन्ध्याराग व्यतिकरवतीं चन्द्रलेखामिवान्याम् ॥

र्थाः कचात्परेइत्यमरः । कचात् कचपर्यायादित्यर्थः आ
त्रानां अत एवरतिपतेः मन्मथस्य रतिः मन्मथस्य पत्नी प्रसिद्ध
स्याः पतिरित्यनेन कमनीयत्वातिशयोव्यज्यते अत्रैवहेतुः तस्मात
त्यर्थः निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वासांप्रायदर्शनमितिपञ्चमी । आ
र्वैश्याभिः भुवि भूमौ विमुक्तां विक्षिप्तां भुवि रतिपतेरितिव
ञ्चरीकैः भ्रमरैः अन्वग्यातां अनुसृतां सौरभलोभादितिभावः
क्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः । सुरतरोः देववृक्षस्य कल
र्थः मञ्जरीं सपल्लवां कुसुमितशाखामिवस्थितां वल्लरमिञ्जरी
मरः, यद्यपि एकवेणीधरादीनात्वयि चिन्तापरायणेत्याद्युक्त्या
गं विनाबद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यत इतिव्याख्यानेनच अ
ग्राह्निकयनं नसंगच्छतइव तथापि रामभद्रस्य उन्मादावस्थया
ग्रागमनानन्तरं तयासंभवाभिप्रायेणवानदोषइतिध्येयं. अत्र
वकिरणंप्रति अहेतोस्तनुपरिमळश्रद्धायाः अविद्यमानायाः
ावनादसिद्धविषयाहेतूत्प्रेक्षा । सीतायाः कल्पतरुकुसुममञ्जरीत
ावनात् उक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा। सुरतरुमञ्जरीगतं उत्कर्षप्रति
ायपूजार्थत्वाप्सरो विमुक्तत्वयोः हेतुत्वकल्पनात् । प्रौढोक्तिरत्व
ोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनमितिलक्षणात्.
आनीतमिति ॥ प्लवेन गच्छन्तीति तैः कपिभिः अचलात्

ात् यत् उत्तरीयं संव्यानं द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौबृहति
संव्यानमुत्तरीयञ्चेत्यमरः। त्वरितं शीघ्रं यथातथा आनीतं मत्स
अनेन एवमुक्तस्तु सुग्रीवःशैलस्य गहनां गुहां। प्रविवेश
घवप्रियकाम्यया, उत्तरीयं गृहीत्वातुशुभान्याभरणानिच ।
रामाय दर्शयामासवानरः, इत्येतत्स्मारितं। ततश्शीघ्रंदर्शयामा
। अत्र सुग्रीवस्य ग्रहणं प्राधान्याभिप्रायेण। तानि सर्वाणि रा
ा हरियूथपाः। संहृष्टादर्शयामासुरितिहनूमदुक्तेः अस्य तस्य
ास्येत्यर्थः अत्रास्येतिहंसं प्रत्युत्तरीयस्य हस्तेनानिर्देशः। अाव
ाविशेषैः सदृशं तुल्यं सदृशाकारमित्यर्थः अभितः परितः त्व
रा हंस्याः रूपं आकारः आकारतुल्याकार इतियावत्
यस्येतथोक्तं राजहंस्याकृतिचिह्नितमित्यर्थः। इदंच हंसस्य सं
सुक्योत्पादनाय। बालस्यनवोदितस्य आदित्यस्य सूर्यस्य
सहचरं सदृशं अनेन वाससः पीताम्बरत्वंद्योत्यते। पीतं क
त्वस्तं तद्वसनंशुभं। उत्तरीयं नगासक्तं तदादृष्टं प्लवङ्गमैः, इति
त्तरीयं वर्णयित्वा, इदंचिरगृहीतत्वाद्वसनंक्लिष्टवत्तरं । तथापि
तथा श्रीमद्ययेतरदिति अन्तरीयस्यापि उत्तरीयतुल्यवर्ण श्री
ः। अत एव चारुसुन्दरंवासः वसनं पीताम्बरमितियावत् वस
्यन्तीं वस अच्छादने आदादिकः अतएव सन्ध्यारागस्य सन
ाणिम्नः व्यतिकरः संपर्कोस्या अस्तीति तथोक्तां अन्यां विलक्ष
ां इन्दुकलामिवस्थितां, अनेन विरहपाण्डिमरामणीयका
ज्यते। अत्र बालादित्यद्युतिसहचरमित्यत्रोपमा। सौवर्णं वासो
ीतायाः सन्ध्यारागव्यतिकरित चन्द्रलेखा तादात्म्यसंभाव

वक्तुं मार्गं किल वसुमतीं जग्मुषस्तत्पदाब्जात्
मञ्जीरस्य त्वदुपमरुते र्दक्षिणस्यास्य तुल्यम् ।
अङ्कारूढे चरणकमले मत्करेणोपधेयं
वामं शाखा शिखरनिहितं वीक्ष्य गाढं विषण्णाम् ॥

स्वरूपोत्प्रेक्षा नेयमुपमा । अन्यामित्युक्तेः । अत्र अन्यत्वं तच्च अशोकवनिकावासादिकं बोद्धव्यं.

वक्तुमिति॥ मार्गं रावणहरणमार्गं वक्तुं किल मह्यं कथयि सीतायाः पदं अब्जमिव तस्मात् चरणकमलात् वसुमतीं भू गतवतः गम् धातोर्लिटः क्वसुश्चेति क्वसुः । त्वं उपमाउपमानं क्तारुतिः ध्वनिः यस्येति बहुव्रीहिगर्भितो बहुव्रीहिः । अत्र तिपरं बोद्धव्यं । प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यादित्यमरः । तस्य दक्षि सव्यस्य । अपसव्यचरणसंबन्धिन इतियावत् । अपसव्यन्तु दक्षि अस्य मत्समीपवर्तिन इत्यर्थः अस्येति हस्तेन निर्देशः । मञ्जीर तुल्यं सदृशं । तुल्यार्थैरित्यादिना षष्ठी । चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह विद्युन्मण्डलसंकाशं पपात मधुरस्वरमित्यादिकमनुसन्धेयं । अं आरूढे अधिरूढे मदंके तयान्यस्त इतियावत् उत्संगचिह्नये चरणंकमलमिव तस्मिन् तस्याः पादपद्मे मत्करेण मम पाणि योजयितुमर्हमित्यर्थः अनेन रामभद्रस्य उपचारकुशलत्वं द्योति वृक्षशाखायाः शिखरे अग्रे निहितं निक्षिप्तं अनेनारतिर्नामावस् अन्यत्राप्रीतिररतिरितिलक्षणात् । वामं सव्यं सव्यपादसंबन्धि यावत् वामं शरीरे सव्यं स्यादित्यमरः । वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा पुनः यावत् । गाढं नितान्तं यथातथा । तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढ

अङ्गैर्म्लायत्किसलयसमैरुज्झिताकल्पपुष्पै
र्गाढाश्लिष्टां वपुषिविमले बिम्बिताभिर्लताभिः।
सन्तापोष्ण श्वसनपरुष छाययाकिञ्चिदूनां
बन्दीभूतां निशिचरगृहे नन्दनस्येवलक्ष्मीम् ॥ ॥

रः। विषण्णां विषादं प्राप्तां। अत्रविषादः इष्टानवाप्तिमूलको
ोवानुतापः॥ अत्र मञ्जीरस्य भूगमनं प्रति अफलस्यापि मार्ग
तत्फलत्वेन संभावनात् असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा। वसुमत्यां प
त्वा वसुमतीं जग्मुरिति उक्त्या पर्यायोक्तं। अनेन फलोत्
तेतिसंकरः। त्वदुपमरुतेरितिविशेषणस्य मार्गकथनौचित्याभि
परिकरः। अनेनापि उत्प्रेक्षोत्थाप्यतइतिसंकरः। वाममञ्जीर
वेषण्णतां प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगश्चेतिसंक्षेपः. (

ङ्गैरिति॥ म्लायन्ति ग्लानिं प्राप्नुवन्ति यानि किसलयानि पल्ल
नानि सदृशानितैः। म्लैहर्षक्षये इत्यस्माल्लटःशता। आक
नि पुष्पाणि कुसुमानीवतानि उज्झितानियैः तथोक्तैः अंगैः
उपलक्षितां इत्थं भूतलक्षणेतृतीया। भर्तुरसन्निधानात्त्यक्तभूष
ः। विमले स्वभावनिर्मले वपुषि गात्रे बिंबान्यासां सञ्जात
ाः तारकादित्वादितच् ताभिः प्रतिबिंबिताभिः बिंबन्तुप्रति
मण्डले बिंबिकाफलइतिहेमः। लताभिः वल्लीभिः परितोविद्यम
ाभावः गाढं दृढं यथातथा आश्लिष्टां संबद्धां। विमलवपुः प्रा
ताविताना मित्यर्थः। सन्तापेन अन्तस्तापेन उष्णं ऊष्मलं
श्वासः तेन परुषा अयथाभूता याच्छाया कान्तिः तया हेतुभू
सन्तापोष्णः आतपतापोष्णः यः श्वसनः वायुः तेन परु

चेतोवृत्तिं शमयतिबहिः स्सार्वभौमेनिरोधे
मय्येकस्मि न्प्रणिहितधियं मान्मथेनागमेन ।
अभ्यस्यन्ती मनितरजुषो भावनायाःप्रकर्षात्
स्वान्तेनान्त र्विलयमृदुना निर्विकल्पंसमाधिम् ॥

ाशीतया छायया अनातपेन। अस्थानप्रापणादितिभावः। किञ्चि
नां न्यूनरूपामित्यर्थः । मन्दं प्रख्यायमानेनरूपेणरुचिरप्रभां
त्या इदंतदितिकथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानामित्यर्थः अत एव र्नि
वणस्य गृहेबन्दीभूतां प्रग्रहीभूतां च्विः बन्दीशब्दोनित्यस्
त्तागृहीतप्रतिरुद्धप्राणिवाचकः नन्दनस्य तन्नामकस्येन्द्रोद्यानस्
ोभामिवस्थितां । शोभासंपत्तिपद्मासुलक्ष्मीश्रीरितिकथ्यतइति
त्रसीतायाः बन्दीकृतनन्दनवनशोभातादात्म्यसंभावनात् स्वरूपं
च किसलयसमैः उज्झिताकल्पपुष्पैरित्युपमाभ्यां प्रतिफलनार्ह
ार्भेण विमलइति विशेषणेनयःपरिकरः तदुत्थापितयावपुषि
नाप्रतिफलनासंबन्धेपि तत्संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्त्या सन्तापं
ंगश्लेषेणचोत्थापितेतिसंकरः.

तत्र तावदशोकवनिकायां सीतादेव्याः काचिदवस्था हनू
आपश्यति राक्षस्योनेमान् पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदयानूनं रा
यतीति'। राक्षस्यः राक्षसीरित्यर्थः। पुष्पफलद्रुमान् पुष्पफलवतो
ानिष्टवस्तुविभागानादरेण सर्वंनपश्यतीतिभावः। अनुपश्यति
ध्यायतीत्यर्थः। वृक्षेवृक्षेच पश्यमीत्यादाविवात्रापि दर्शनरूपत्व
तत्रगोविन्दराजः शोकरागभयादि जनित निरन्तरसन्तन्यमान
स्य साक्षात्कारोपपत्तिरिति। साचप्रवासविप्रलंभस्य जड़तानामा

ग्रामन्मथावस्थाभवेद्द्वादशधापिवा। इच्छोत्कण्ठाभिलाषाश्च
ागुणस्तुती। उद्वेगोथप्रलापस्स्यादुन्मादोव्याधिरेवच। जाड्यं
। द्वेकैश्चिद्वर्जितेबुधैरित्यियोगशृंगारविषयेभावप्रकाशोक्तेः। जड
कं जडताहीनचेष्टत्वं अंगानांमनसस्तथेति। अन्यत्राप्युक्तं इ
न्तदितिवेत्तिनकिंचन। नोत्तरं भाषते प्रश्नेनेत्त्वतेन शृणोतिच
ातिनिस्संज्ञ जडतासाप्रकीर्तितेति। यद्यपि पूर्वरागविप्रलंभस्
का नप्रवासविप्रलंभस्य तथापि तत्रापि जडतावस्थास्तीतिन
एवसाहित्यदर्पणे अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनां अत्रोक्ता
ग्रादीनामपि दशानामुभयीनामपि उभयत्रसंभवेपि चिरन्तनप्र
च्यप्रतिपादनमिति। अथ तामेतां हनुमदुक्तामवस्थां समाधि
ोपेणवर्णयन् सीतांविशिनष्टि। चेतोवृत्तिमिति.

ावश्चताभूमयश्च सर्वभूमयः भूमिश्चित्तस्यावस्थाविशेषः
सार्वभौमः। तत्रविदितइतिचेत्यनेन सर्वभूमिशब्दाद्वि
अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः तस्मिन्। अनेनोदाह
ााध्यस्यं सचसार्वभौमइत्येतत्प्रत्यभिज्ञापितं। निरोधलये।
निवृत्तबाह्याभिनिवेशानामन्तर्मुखतयाप्रतिलोमपरिणामेन
स्थाविशेषेषु शक्तिरूपतया अवस्थानात्मके। यद्वा निरु
ान्नवस्थाविशेषे चित्तस्य वृत्त्यन्तराणीति निरोधश्चित्तस्य
ः तस्मिन् बहिः बाह्यप्रदेशे चेतसः चित्तस्य वृत्ति
ः जातावेकवचनं इन्द्रियप्रणालिकयेतिभावः। शमयति शानि
ति। एतावता नैवापश्यति राक्षसयोनिमान् पुष्पफलद्रुमानित्य
भवति। मन्मथस्यायं मान्मथः मन्मथसंबंधी तेन अतएव अ

आगत्या आवेशेनेतियावत् अन्यतन्त्रशास्त्रेण। आगमस्त्वागतौश
माला। ननु यादृशेवामनस्स्थैर्यं रूपेबध्नातिचक्रिणः। नृसिंह व
मित्यादिनाआगमेन। नापि प्रसन्नवदनंचारुपद्मपत्रनिभेक्षणं
सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलं इत्यारभ्यचिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तंप्रीत
संइत्यन्तात्मकेन आगमेन। एकस्मिन्मयि मय्येवेत्यर्थः राम
वेति यावत् प्रणिहिता एकाग्रतयार्पिता धीः बुद्धिः ययातां। ए
स्यहृदयेत्यस्यार्थउक्तः इतरत् मत्तोन्यत् जुषते सेवतइति इतर
क्विप् सानभवतीति अनितरजुट् तस्याः मन्मात्रगोचरायाइत्य
याः विषयान्तरपरिहारेण भाव्यस्य चेतसि पुनःपुनर्निवेशनरू
वृत्तेः प्रकर्षात् प्रचयाद्धेतोः अन्तः भाव्येवस्तुनीत्यर्थः भ
विलयेन विलीनत्वेन तन्मयत्वापत्त्येतियावत् मृदु मन्दं अ
ग्रहीतुमक्षममितियावत् तेन स्वान्तेन चित्तेन करणेन। विकल
विविधः कल्पोवा। सः निर्गतोयस्मात् सनिर्विकल्पः। विकल्पः पुं
कल्पनेइतिमेदिनी। तादृशं समाधिं सम्यगाधीयते एकाग्रीक्रिय
परिहृत्यमनोयत्रससमाधिरित्युक्तं ध्यानविशेषं अभ्यस्यन्तीं
मन्यइतिपूर्वेणान्वयः। एतावता नूनं राममेवानुपश्यतीत्यस
राममेवेति एवकारार्थः निर्विकल्पमित्यनेनोक्त इतिबोद्धव्यं.

अत्रबुभुत्सुजन सौकर्याययोगानुशासनमर्यादाप्रदर्शनपूर्वक
र्यते। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधइतिभगवतः पतञ्जलेस्सूत्रं। अस्यच
नाम अन्तःकरणं यस्यवृत्तयः सुखदुःखमोहादिस्वरूपाः अनुभूय
त्तयः परिणामाः प्रमाणविपर्यय विकल्पनिद्रास्मृतयइत्युक्ताः ता
प्रतिरोधःयोगइति। यद्वा निरुध्यन्ते यस्मिन् अवस्थाविशेषे चित्त

तयः सोवस्था विशेषश्चित्तस्ययोगः युजसमाधावित्यस्माद्घञि व्युत
शब्दस्समाधिमाह समाधिरितिस्वरूपकथनं योगलक्षणन्तु चित्त
धत्वं। तत्र यदियत्किञ्चिच्चित्तवृत्तिनिरोधोयोगइत्युच्येततदासुषुप्तय
गस्स्यात् यदियावद्वृत्तिनिरोधोयोगइति तदासंप्रज्ञातसमधिर्नयोग
त्र सात्विकवृत्तीनां सत्वात् तस्मात् चित्तस्यया रजस्तमोवृत्तयः त
धोयोगइतिवा क्लेशकर्मविपाकाशयपरिपन्थी चित्तवृत्तिनिरोधो
ग समीचीनं लक्षणं। तत्र क्लिश्नन्तीतिक्लेशाः अविद्यादयः। वि
षिद्धव्यामिश्ररूपाणि कर्माणि। विपच्यन्तइतिविपाकाः कर्मफल
ायुर्भोगाः। आफलविपाकात् चित्तभूमौशेतइत्याशयोवासनाख
इतितदर्थः तत्र अथयोगानुशासनमितिसूत्रे भगवताव्यासेन भा
स्समाधिः, सचसार्वभौमश्चित्तस्यधर्मः। क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं ए
द्धमितिचित्तभूमयः तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतस्सम
गपक्षेवर्तते। यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणो
ान् कर्मबन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति ससंप्रज्ञातो
ख्यायते। सचवितर्कानुगतोविचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मि
इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यामः सर्ववृत्तिनिरोधेतु असंप्रज्ञातस्समाधिः
क्षिप्तादिभूमीनां स्वरूपं तद्व्याख्यानेवाचस्पतिमिश्रेणोक्तं, त
ं सदैव रजसा तेषुतेषु विषयेषुक्षिप्यमाणं अत्यन्तमस्थिरं। मू
समुद्रेकात् निद्रावृत्तिमत्, विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टं। विशेषोऽस्थे
कादाचित्कःस्थेमा। साचास्याऽस्थेमबहुळता सांसिद्धिकीवा
व्याधिस्त्यानाद्यन्तरायजनितावा। एकाग्रमेकतानं। निरुद्धस
ं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धमिति। तत्र सचसार्वभौमइति

मनसिनिधायतस्यार्थमाहभोजराजः। सचनिरोधः सर्वासां नि
सर्वप्राणिनां धर्मः कदाचित् कस्याञ्चित् बुद्धिभूमावाविर्भवती
भावः यदा चित्तस्ययावृत्तिरुदेति तदा तस्यां अन्यस्यावृत्तेः
श्यते यथाक्षिप्तावस्थयां मूढावस्था निरोधइति। तस्मात् अयं नि
स्वापि चित्तभूमिषूक्तप्रकारेणविदितइति। वाचस्पतिमिश्रस्तुः
णार्थंवर्णयति. यथा एकाग्रस्यचित्तस्य तिस्रोभूमयः। मधुम
काविशोकेति। निरुद्धस्यतुसंस्कारशेषतैकैवेतिसर्वासु तासु
भूमिषु अन्यासां प्रमाणादिचित्तवृत्तीनां निरोधोविदितइति। ः
र्थोमाधवाचार्येणाप्यनुसृतः। अत एवोक्तं निरोधोनाभावमात्रम
तस्य तुच्छत्वेनभावरूपसंस्कारजननक्षमत्वासंभवात्। किन्तु तद
मती मधुप्रतीका विशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थ
निरुद्ध्यन्तेस्मिन् प्रमाणाद्याश्चित्तवृत्तय इतिव्युत्पत्तेरुपपत्तेरिति।
जराजोक्तोर्थ एवाचार्यैरनुसृतइतिबोद्धव्यं। वृत्तीनां निरोधोपायस
वैराग्यं पश्चादभ्यासश्च। तत्रवैराग्यं विरक्तिः। तद्द्विविधं अपरं प
तत्रदृष्टानुश्रविकेषु विषयेषु दोषदर्शनजमपरं। परवैराग्यन्तु उ
पुरुष विवेकख्यातेरपि व्यक्ताव्यक्तेभ्यो गुणेभ्योविरक्तिः।तच्चज्ञा
मात्रं।यस्याविनाभाविकैवल्यमुच्यते।अभ्यासोनामचित्तस्यवृत्तिरहि
स्थितिः तत्संपादनायतत्साधनानुष्ठानमिति।सचयोगःएकाग्रनिर
चित्तयोस्संभवति। तत्र एकाग्रेसंप्रज्ञातोयोगः निरुद्धेत्वसंप्रज्ञातइति।
ोगस्यचांगान्यष्टौ भगवतापतञ्जलिनासूत्रितानि, यमनियमासनः
प्रत्याहार धारणाध्यानसमाधयोष्टावंगानीति. तत्राहिंसाद्योयमाः
द्योनियमाः। पद्मासनादीन्यासनानि। श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद

याहारस्वरूपन्तु स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकारइवइन्द्रि
हारइतिसूत्रितं। अस्यार्थः इन्द्रियाणिविषयेभ्यः प्रतीपमाह्रिय
तिप्रत्याहारः। सचइन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेणरूपा
योगे असंबन्धे तदाभिमुख्येनवर्तनाभावइतियावत् चित्तस्व
चित्तवन्निरुद्धत्वामिवेति। अतएव भाषितं यथामधुकरराजं
तन्तमनूत्पतन्तिनिविशमानमनुनिविशन्ते तथाइन्द्रियाणि चि
रुद्धानीत्येषप्रत्याहारइति। विष्णुपुराणञ्च शब्दादिष्वनुषक्ता
ाणियोगवित्। कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणइति।
रपर्यन्ताङ्गकलापकृत्यं आचार्यैः चेतोवृत्तिं शमयतिबहिस्सार्व
इत्यन्तेनसंगृहीतंबोध्यं। ततोधारणास्वरूपंसूत्रितं-देशबन्धश्चि
ते। अस्यार्थः यत्रक्वापिविषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेणबन्धः
धारणेति। विष्णुपुराणमपि प्राणायामेन पवने प्रत्याहारेणचे
कृते ततःकुर्यात् चित्तस्थानं शुभाश्रयइति। शुभः हेयप्रत्य
यः विषयइत्यर्थः। शुभाश्रयस्वरूपमप्युक्तं तत्रैव। प्रसन्नवदनं
निभेक्षणं। सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्वलमित्यारभ्य
केयूरकटकादिविभूषितं। शङ्खशार्ङ्गगदाखड्गचक्राक्षवलया
दाभयहस्तंचमुद्रिकारत्नभूषितं। चिन्तयेत्तन्मयोयोगीसमाधा
। तावद्यावद्दृढीभूतातत्रैवनृपधारणेति। ध्यानस्वरूपमपिसूत्रितं
तानताध्यानमिति। अस्यार्थः यस्मिन्देशे चित्तं बद्धं तत्रप्रत्य
य एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण यदेवधारणायामवलं
दवलम्बनेनैव निरन्तरमुत्पत्तिः ध्यानमिति। विष्णुपुराणञ्च
त्रैकासन्ततिश्चान्यनिस्पृहा। तद्ध्यानं प्रथमैरंगैष्षड्भिर्निष्पाद्यते

नृपेति। ईदृशधारणाध्यानरूपांगद्वयकृत्यं आचार्यैः मय्येकां
धियं मान्मथेनागमेनेत्यनेनसंगृहीतं । तत्रप्रणिहितधियमित्य
विनिप्रणिधानपरोभवेदितिप्रकृतध्यानविषयविष्णुपुराणवचनं
तं। अनेन यथाभिमतध्यानाद्वेतिसूत्रोक्तः चित्तस्थिरीभावहे
इतिबोद्धव्यं। ईदृशप्रणिधानरूपध्यानेनभावनाप्रकर्षोजायते।
यैरेवदयाशतके । प्रणिहितधियां त्वत्संपृक्तेवृषाद्रिशिखामणे
धाराकाराप्रसीदतिभवानिति। ततोभावनाविशेषस्समाधिरुत्पद्य
रूपमपिसूत्रितं, तदेवार्थमात्रनिर्भासंस्वरूपशून्यमिवसमाधिरि
भाष्यं ध्यानमेवध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्य
वति ध्येयस्वभावावेशात् तदासमाधिरित्युच्यतइति। भोजराजे
तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यत्रार्थमात्रनिर्भासं अर्थाकारसमावेशा
न्यग्भूतज्ञानस्वरूपत्वेन स्वरूपशून्यतामिवापद्यतेससमाधिरित्यु
विष्णुपुराणञ्च-तस्यैवकल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणंहियत्। मनसा
द्यं समाधिस्सोभिधीयतइति। ध्येयाद्ध्यानस्यभेदःकल्पना। त
इतिवाचस्पतिमिश्रः । समाधौवृत्तिसत्वेपि ध्येयाकारमात्रभास
नस्वरूपमपीतिभावः। अस्यचांगस्यकृत्यं आनितरजुषइत्यारभ्य
त्यन्तेनसंगृहीतमितिबोद्धव्यं । तत्र स्वान्तेनेत्यनेनपुराणवचनस
पदंस्मारितं । आनितरजुषइत्यनेनसूत्रस्थं अर्थमात्रनिर्भासमिति
निर्विकल्पमित्यनेन पुराणवचनस्थं कल्पनाहीनमित्येतत्स्मारितं
स्समाधिस्तु संप्रज्ञातभेदेषु निर्वितर्कस्संप्रज्ञातसमाधिर्बोध्यः। स
विपर्ययरहितत्वेनप्रज्ञायते, प्रकर्षेणज्ञायते भाव्यस्वरूपं येनस
माधिर्भावनाविशेषइति भोजराजः माधवाचार्यस्तु तत्रैकाग्रेचेतां

वृत्तीनां बाह्यविषयाणांनिरोधः ससंप्रज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञा
न् प्रकृतेर्विविक्ततया चित्तमितिव्युत्पत्तेरित्याह । तत्र चतुर्विधास
। सवितर्का निर्वितर्कासविचारानिर्विचाराचेति । तत्रनिर्वितर्कास
त्राभिमता । तथाहि क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेः ग्रहीतृग्रहणग्रा
तदञ्जनतासमापत्तिरितिसमापत्तिलक्षणं क्षीणवृत्तेरिति क्षीणबाह
त्तिकस्यचित्तस्येत्यर्थः।तत्स्थतदञ्जनतेतितत्स्थस्यसतस्तदञ्जनतेत्य
राजेनेदंविवृतं क्षीणावृत्तयोयस्यतत् क्षीणवृत्ति तस्य ग्रहीतृग्रहण
आत्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिर्भवति। तत्स्थत्वं तत्रै
। तदञ्जनत्वन्तन्मयत्वं । क्षीणभूते चित्ते विषयस्य भाव्यमानस्
:-तथाविधासमापत्तिः -तद्रूपः परिणामेभवतीत्यर्थः । दृष्टान्तम
तस्येवमणेरिति । अभिजातस्य निर्मलस्येत्यर्थः । अत्रभाष्यं। यथा
: उपाश्रयभेदात् तत्तद्रूपोपरक्तः उपाश्रयाकाररूपेणनिर्भासते त
लंबनोपरक्तं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यस्वरूपाकारेणनिर्भासतइ
स्थूलग्राह्यविषयासमापत्तिर्द्विविधासवितर्कानिर्वितर्केति तत्र नि
ः स्वरूपं सूत्रितं-स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्र निर्भासा
ते । विवृतमिदंभोजराजेन शब्दार्थस्मृतिप्रविलयेसतिप्रत्युदितस्प
ारप्रतिभासिततयान्यग्भूतज्ञानांशत्वेनस्वरूपशून्येव निर्वितर्कास
ति । स्थानान्तरेपितेनोक्तं । तत्र यदामहाभूतादीनि स्थूलानि वि
दाय पूर्वापरानुसन्धानेन शब्दार्थोल्लेखसंभेदेन भावनाक्रियते
तर्कस्समाधिः । अस्मिन्नेवावलंबने पूर्वापरानुसन्धानशब्दार्थोल्ले
न यदाभावनाप्रवर्तते तदानिर्वितर्कइति । शब्दार्थज्ञानविकल्पैस
वितर्केति सवितर्कायाः स्वरूपमुक्त्वास्मृतिपरिशुद्धावित्यादिना ।

तर्कास्वरूपकथनात् निर्वितर्कसमापत्तौ समाधेर्निर्विकल्पत्वं स
अतएव निर्वितर्कसमापत्तिसूत्रावतरणभाष्ये यदापुनःशब्दसंवे
शुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपम
तोर्थः तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते. साचनिर्वितर्कासम
रंप्रत्यक्षमितिभाषितं। तत्रहि विकल्पशून्यायामित्युक्तं। विक
शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइति। तस्यचार्थः शब्दज
शब्दज्ञानं। तदनुपतितुं शीलं यस्यसः वस्तुनस्तथात्वमनपेक्ष
वसायः विकल्पइत्युच्यते। यथा पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमिति
चैतन्यमेवपुरुषइति। तमपिसमाधि अभ्यस्यन्तीमित्युक्त्या त
तापरिणामसंपादनायाभ्यासउक्तोभवति। अभ्यासोनाम पौन
वर्ण। तदानीन्तनचित्तावस्थाया एव पुनः पुनश्चेतसि निवे
इतियावत्। सतु बहुकालं नैरन्तर्येणादरातिशयेनचसेव्यमा
भवति। शता अभ्यासस्य वर्तमानत्वमुक्तं। एकाग्रतापरिणा
शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामइतिसूत्रितं।
भोजराजेन समाहितस्यैवचित्तस्यैकः प्रत्ययोवृत्तिविशेषः शान
मध्वानं प्रविष्टः। अपरस्तुउदितः वर्तमानेऽध्वनिस्फुरितः। इ
हितचित्तस्यत्वेनतुल्यौ एकरूपालंबनत्वेन सदृशौ प्रत्ययौ।
समाहित स्यैवचित्तस्य यदन्वयित्वेनावस्थानं स एकाग्रतापरि
च्यत इति। एतदुक्तंभवति एकाग्रतापरिणामे सति आसमा
तदवस्थमेवाचित्त मवतिष्ठते। परिणामान्तरन्तु नभजत इतीत्य
योगानुशासनरहस्यनिर्भेदेन। अस्यकाव्यस्य सर्व साधारणतय
रयैवयोगानुशासन प्रक्रियया व्याख्यानं कृतं। असाधारणा

ननुबुद्धिकुशलैरूह्यं । यद्यप्यत्रवृत्तिसार्वभौमादि शब्दानां
मात्र प्रसिद्धतया शास्त्रमात्रं प्रसिद्धं यदप्रतीतकमुच्यत ः
प्रावकाशो भवति तथापि वक्तृबोद्धव्ययोः श्रीरामभद्र राज
त्वेन शास्त्रमात्र प्रसिद्धस्यापि नदोषत्वं । प्रत्युत गुणत्वमेव ।
र काव्यदर्पणे वक्त्राद्यौचित्यवशतो दोषोपिच भवेद्गुणइति ।
षोपि गुणस्याद प्रतीतत्वं ज्ञत्वंचेद्वक्तृवाच्ययोरिति । यं प्रत
यः बोद्धव्य इत्यर्थः । अत्रहंसाभिज्ञत्वस्य श्रीरामभद्राभिम
ाभिज्ञत्वं बोद्धव्यं ॥ अत्र, कनन्तीं कान्तायाः कचरुचिमसाधार
नां लोकोपत्कथयति तदेतन्न हिमृषा । सपक्षात्सर्वस्मादपि
समुदयाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिं व्रजतिशिखिपिञ्छादपियतः इत्या
ाकेवस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपरूपा समासोक्तिः । व
श्लोके कनन्तीं प्रकाशमानामित्यर्थः । इतरसाधारणीय
रसा असाधारणी तस्याः भावेन असाधारणतया । अन्यत्र सर्व
तव्यावृत्तोऽसाधारणानैकान्तिक इत्युक्तहेत्वाभासविशेषत्वेनेत
ात् सदृशात् । पक्षसहिताच्च । अन्यत्र साध्यवत्तया निश्चि
शात् । प्रतिस्पर्द्धिनः वेः पक्षिणः पक्षाच्च । अन्यत्रसाध्याभाव
तात् । वृजतीत्यस्य कचरुचिः करोति । समासोक्तित्व
सोक्तिस्समैर्यत्रकार्यलिंग विशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुत
न इति । साचप्रणिधानस्य मान्मथागमसिद्धत्वोक्त्या प्रसिद्धः
ाच्चरणात् व्यतिरेकगर्भा । व्यतिरेकोपि आगमशब्दार्थश्लेषाभि
ध्यवसायमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति । यदिमन्येताचार्यैरत्र
विवक्षित इति, तदा, चरमागिरिकुरंगी श्रृंगकण्डूयनेन स्वपि

शून्यादृष्टिः श्वसितमधिकं मीलितंवक्त्रपद्मम्
धाराकारं नयनसलिलं सानुबन्धोविलापः ।
इत्थंदैन्यं किमपिविधिना दुर्निवारेणनीता
सामेसीता तनुतरतनु स्तप्यतेनूनमन्तः ॥

मिदानीमन्तरिन्दोः कुरंग इत्यादाविव अनुक्तविषया स्वरूपो
व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या । अन्यत्सर्वं समानमितिसंक्षेपः।कुळकस
दशश्लोक्या तत्रतत्र प्रतिपादितैः अनुभावादिभिः श्रीरामभ
सीतागतायाः रतेः परिपोषात् विप्रलंभ श्रृंगारोऽव्यज्यत इत्यल
पतिपातअलरसैः साहितीसारवेदिभिः । सानुग्रहैरियंव्याख्य
विचक्षणैः ॥

अथ सीताया स्सन्तापप्रकारं संभावयन्नाहशून्येति । दृष्टि
निर्विषया. सत्यापिविषये तद्ग्रहणाक्षमेतियावत् श्वसितं निश्वास
अधिकं अतिमात्रं । वक्त्रं पद्ममिवतत्मीलितं संकुचितं नयन
अश्वित्यर्थः धारा आकारः स्वरूपं यस्य तादृशं विलापः परि
जन्यंवच इतियावत् । अनुबन्धेन अनुवर्तनेन सहवर्तत इति
प्रियतम विश्लेषमूलस्वदैन्यख्यापन तद्गुणानुवर्णनाद्यनुवर्तनस
दोषोत्पादेनुबन्धस्स्या त्प्रकृत्यादिषुनश्वरे । मुख्यानुयायिनिशि
स्यानुवर्तने इत्यमरः । अत्रदृष्ट्यादिसर्वं सीतासंबन्ध्येव । :
प्रकारेण । अनुक्तेनचेतिभावः अस्यचतप्यत इत्यनेनान्वयः
निवारयितुं अशक्येनेत्यर्थः । विधिनादैवेन । विधिर्विधानेदैः
किमपि अनिर्वचनीयंदैन्यं हृत्तापदुर्गतत्वाद्यैरनौद्धत्यंहिदीनते
दीनतां । नीता प्रापिता अतएव तनुतरा अतिशयेन कृशा.

दृष्ट्वातस्या स्त्वमपिकरुणां तादृशींतामवस्थां
शक्ष्यस्यन्त स्स्वयमुपनतं शोकवेगंनसोढुम्।
क्रव्यादानां दशवदनवत् क्कापिजातात्रजाता
नालम्बन्ते कथमिवदयां निर्मलत्वोपपन्नाः ॥ ॥

तथोक्ताचसती। सा पूर्वोक्ता मे मदीयासीता आदरातिशयं
ः सामेसक्तेतिपाठे मे मयि (शेषषष्ठी) सक्ता सक्तिमती. अ
तनुः सेतियोजना. सा सीतेत्यर्थः। अन्तः अन्तःकरणे मनसील
नूनं दह्यत इति संभावय इत्यर्थः नूनं तर्कोर्थनिश्चय इत्यम
त्रात्रापि कर्तेति बोद्धव्यं। तप्यत इत्यत्र तपदाहे इत्यस्माच्चौरादि
ायक्. तस्याधृषीयत्वेनपक्षेणिजभावः। यद्वाकर्मकर्तरीदं रूपंत
इत्यस्माद्दीवादिकान्निष्पन्नं। विरहदैन्यं सीतां अन्तस्तपति
र्थः तत्रैवकर्मणः सीतायाः कर्तृत्वविवक्षायां सीता स्वयमेवान्त
ति भवति। क्रियमाणन्तुयत्कर्म स्वयमेवप्रसिध्यति सुकरैस्स्वैर्ग
कर्मकर्तेति तद्विदुरित्युक्तेः अस्मिन्पक्षेनीता अतएव तनुतरतनुस्
प्यतेनून मितियोजना। अत्र तनुतरतनुत्वं प्रतिनीतेत्यस्य,
पाठे सक्तेत्यस्यचहेतुत्वा त्काव्यलिङ्गं कर्मकर्तरि प्रयोगपक्षे
स्यतनुतरतनुत्वं स्वयमेवतापनंच प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं।सानुब
इत्यनेन मनस्संग संकल्पप्रलापावस्थास्सूच्यन्ते। शून्यादृष्टि रित्य
वस्था।तनुतरतनुरित्यनेन कार्श्यावस्था. धाराकारं नयनसलिलं
लापइत्याभ्यांलज्जात्यागः तप्यतेनूनमन्तरित्यनेनसंज्वरः मी
मित्यनेनमूर्च्छा. एवमवस्थान्तरमपियथासंभवमूह्यं। पूर्वं सूचि
वस्थानामेकत्रकथनंपरितापातिरेकेणेतिबोद्धव्यमितिसंक्षेपः॥॥

अथ सीता दुरवस्थादर्शनेन तवापि दुस्सहश्शोकवेगोभविष
द्वेति॥ तस्याः सीतायाः तादृशीं वक्तुमशक्यामित्यर्थः करुणां
अस्तिविषयित्वेनेति करुणातां यद्वा करुणारसवतीं तदुत्तेजि
वत्. अर्श आद्यच्. करुणस्तु रसेवृक्षे कृपायां करुणामतेति
मेदिनी। शोकस्थायिकोरसः करुण इत्युच्यते। अतिमात्रशोच
भावः। अवस्थां दशांदृष्ट्वावीक्ष्य अन्तः मनसिस्वयं स्वेनैव
क्तकारण नैरपेक्ष्येणेत्यर्थः। उपनतं उन्मिषितं शोकस्य इष्टजन
ना आत्मनि दुःखातिभूमिरूपस्य वेगं उत्कटत्वं त्वमपि तिर्यग
त्यर्थः सोढुंमर्षितुंनशक्ष्यसि, शक्तोनभविष्यसि। शक्नोते र्भवि
रिल्टट्। परगतसुखदुःखभावनाशून्यस्य तिरश्चोपि तादृशश्शोक
भावीत्याह। क्रव्यादानामिति। दशवदनानि यस्य तेन राव
दशवदनवत् अस्यजाता इत्यनेनान्वयः तेन तुल्यं क्रियाचे ि
क्वापि कस्याश्चित् अति निकृष्टाया मितिभावः। अदन्तीत्यदा
अदाः क्रव्यादाः आममांस भक्षका इत्यर्थः। तेषां राक्षसा
पक्षिणाञ्च जातौवंशे जातिश्छन्दो जन्मगोत्रं स्वव्याहतिकरोत्त
न्यं मालतीचेति रत्नमाला। अजाताः अनुत्पन्नाः यथादश
क्रव्याद जातौजातः तथातस्यां ये जाताः, तेन भवन्तिये, तादृश
तादृश जात्युत्पन्नाएव दयां नालम्बन्त इतिभावः। नैताव
निर्मलत्वेन अपकारादि मलरहितत्वेन पक्षे धावल्येनच उपपन
दया परदुःखा सहनरूपां कृपां कथमिव नालंबन्ते नाश्रयन्ते
एवेत्यर्थः। नैर्मल्यस्यदयाहेतुत्वादितिभावः। विलस्तकादीनस्
गपक्षिण इत्युक्तदिशापक्षिणामपि दयास्त्येवेतिभावः। अत्र

नेदीयस्यामधिगतरसो दीर्घिकायां निकामं
संवेशेन श्रममपनयन् शर्वरीं यापयेथाः ।
इत्थं निद्रासमयमुचितं वीक्ष्य नक्तंचरीणां
प्रत्यूषे त्वं प्रणयमधुरां श्रावयिष्यन्मदुक्तिम् ॥

र्शनस्य शोकवेगासहनं प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं । उत्तरार्धवाव
मान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः । सचक्रव्याद निर्मलत्वः
षभित्तिकाभेदाध्यवसाय मूलातिशयोक्त्युत्थापित इतिसंकरः ॥
अथ तत्र निशाचरीणां निद्रावसरे प्रत्यूषे मदुक्तिं कथयिष्यन्
र्वरीन्नयेरित्याह । नेदीयस्यामिति । त्वं नक्तं रात्रौ चरन्तीति नक्त
यदोषाचनक्तंचरजनात्रितीत्यमरः । चरेष्टइतिटप्रत्ययेटित्वात्
सां उचितं योग्यं – अकालनिद्रायाः अविश्वसनीयत्वा दि
द्रायाः स्वापस्य समयं अवसरं प्रत्यूषरूपं वीक्ष्य सम्यगालोक्य
ततः प्रत्यूषे उषसि, प्रत्यूषोहर्मुखंकल्यमुषः प्रत्युषसी अपील
गयेन सीताविषयेण प्रेम्णा मधुरां प्रियां ममउक्तिं सन्देशरूप
क्ष्यमाणप्रकारेण श्रावयिष्यन् श्रुतां करिष्यन् श्रावयितुमित्यर्थः
स्यां (शिशुपायाः) अतिशयेनान्तिकस्थायां दीर्घिकायां वाप्यां
र्याप्तं यथातथा अधिगतः प्राप्तः रसः पानीयं प्रीतिर्वायेन तथो
ासुरतसुखास्वादश्च सन् शृङ्गारमुख्यमधुरादिसुवर्णरेतो निर्यास
द्रवपारदेषु । आस्वादनध्वनि सुधांबुरसाख्यधातुष्विष्टोऽरस इ
त्ररत्नमाला । संवेशनस्वापेनस्यान्निद्राशयनंस्वापस्स्वप्नस्संवेशइत
श्रमं अध्वखेदं सुरतश्रमंच अपनयन् निवारयंश्चसन् । शर्वरीं र
त्राः नयेथाः । याप्रापणे अस्मारिणजन्तात्कर्तरिलिङ् । यद्वा

शीतैरध्वश्रमविनयनैस्सेवितो गन्धवाहै
स्सुप्तः स्वैरं पुळिनशयने स्वन्तरे चन्द्रपादैः ।
क्रीडागीतैः कमलमुकुळे लीयतां षट्पदानां
कार्याकाङ्क्षी कलयतु भवान् राजहंस प्रबोधम् ॥ ।

ःयां दीर्घिकायां निकामं अधिगतरसस्सन् संवेशेन श्रमं अपनयं
थं अनेनप्रकारेण – दीर्घिकायां रसमधिगम्य संवेशहेतुकेन श्र
ेन प्रकारेणेत्यर्थः । ईदृशप्रकारेण युक्तस्सन्नितियावत् । उ
क्ष्येत्यनेनान्वयः । नक्तश्चरीणां उचितंनिद्रासमयं वीक्ष्यप्रतीक्ष्येत्य
ष्ठे तासांन्निद्रासमये प्रभातेमदुक्ति वेलातीतप्रणये त्यादिवक्ष्य
ां श्रावयिष्यन्शर्वरीं यापयेथा इतियोजना ॥ अत्रनक्तश्चरीणा
शेष्यस्य प्रत्यूषनिद्रावश्यंभावाभिप्रायकत्वात् परिकरांकुरः ३
ावृत्तान्ते वर्ण्यमाने दीर्घिकाशब्दस्त्रीलिंगेन रसशब्दस्वारस
ास्तुत नायिकासंभोगवृत्तान्तः प्रतीयत इति समासोक्तिश्च ॥ ॥
अथ कार्यवशात् समये प्रतिबुध्येथाइत्याह । शीतैरिति ॥ हेरा
तैः शीतळैः अत एव विनीयते अपनीयते एभिरिति विनयनाः
स्य मार्गस्वेदस्य विनयनाः तथोक्तैः गन्धंवहन्तीतिगन्धवाहा
रमारुतैरित्यर्थः । सेवितः शुश्रूषितः चन्द्रस्यपादैः किरणैः पादा
ुर्यांशाइत्यमरः । शोभनं रमणीयं अन्तरं मध्यभागः यस्य त
तरमवकाशावधि परिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविना-
ारमध्येन्तरात्मनि चे त्ययरः । पुळिनं तोयोत्थितद्वीपमेव शयनं
मन् स्वैरंस्वच्छन्दं यथा तया सुप्तः शयितः भवान् कार्यसिषा
ं आकांक्षते अभिलषति साधयितुमिच्छतीति तयाभूतस्सन्

तामारूढश्चलकिसलयां शिंशुपां स्वैकलक्ष्यो
मन्दीकुर्वन्मनसिजधनुर्घोषतीव्रं निनादम् ।
मोहादीषन्मुषितमनसं बोधय प्रेयसीं मे
रम्यामादौ रघुजनकयोर्वर्णयन्वंशकीर्तिम् ॥ ॥

कमलानां अरविन्दानां मुकुळे ईषद्विकासितकोरके कलिकात्वं
मुकुळः जातावेकवचनं कुड्मळोमुकुळोस्त्रियामित्यमरः । अ
तसमयोऽव्यज्यते, लीयतांलगतां षट्पदानां क्रीडायाः विहा
नि गानानि गुञ्जितानीत्यर्थः । तैः प्रबोधं निद्रात्यागंकलयतु
भूदितिभावः । कलगति संख्यानयोः इत्यस्माच्चौरादिकात्कतरि
छब्दस्य युष्मदस्मदन्यत्वेन शेषेप्रथमइति प्रथमपुरुषः । ली
त्र कण्ड्वादेराकृतिगणत्वात्परस्मैपदं । प्रयोगान्तरमन्वेषणीयं ।
रिति विशेषणस्यमार्ग श्रमापनयनार्हत्वाभिप्रायकत्वात् पारि
नशयन इति रूपकं । झंकारेगीतत्वाद्ध्यवसानाद्रूपकातिशयो
हंसप्रबोधवृत्तान्ते वर्ण्यमाने अप्रस्तुतमहाराज प्रबोध वृत्त
तेः समासोक्तिः । राजहंसेति विशेष्यस्य राजोपचारार्हत्वाभि
ात् परिकरांकुरोवा । सच पूर्वोक्तरूपकरूपकातिशयोक्तिभ्या
इतिसंकरः । लीयतामित्यत्र अपशब्दाभासोनामचित्रं यत्रापश
नु भावज्ञानान्निवर्तते । तत्रापशब्दाभासस्याद्यथेदं पुरुषो मह्या
र लक्षणसंग्रहात् ॥ ॥

अथ तत्र शिंशुपामारुह्य रघुजनकवंशकीर्तिवर्णनपूर्वकं तां
ाह । तामिति । चलानिलोलानि किसलयानि पल्लवानि यस्य
न संवरणार्हत्वं सूचितं । तां पूर्वप्रस्तुतां शिंशुपां अगरुतरुं आ

पत्युर्देवि प्रणयसचिवं विद्धि दीर्घायुषो मां
जीवातुं ते दधतमनघं तस्य सन्देशमन्तः ।
शूराणां यश्शरदुपगमे वीरपत्नीवराणाम्
संमानार्हं समयमुचितं सूचयेत्कूजितैस्स्वैः ॥ ॥

रूढः कर्तरिक्तः । स्वेनएकेनलक्ष्यः दृश्य इतिशिवभागवतवत्समा
स्वैनैवलक्ष्यः स्वैकलक्ष्यइति अस्त्रपदविग्रहः । एकशब्दः अवध
ी । किन्तुचिदेव चिन्मात्रमितिवत् चिदेकइति प्रयोगोनोप लभ्य
रपदेतु उपलभ्यत इति बोध्यम् । अन्यैरदृश्य इत्यर्थः । मनसिज
सिजः तस्य मन्मथस्ययत् धनुः चापः तस्यघोषः ध्वनिरिवतीव्रं
हिजनापेक्षयेतिभावः । निनादं त्वदीयं ध्वनिं अमन्दं मन्दं संपद्य
न् मन्दीकुर्वन्. च्विः । नीचीकुर्वन्नित्यर्थः अन्यथा पूर्वमेवत्रस्तार
ातिशयंगच्छेत्. राक्षस्योवाप्रबुध्येरन् ततःकार्यं विपन्नंस्यादितिभ
न हंसनिनदः प्रकृत्या तारइतिव्यज्यते । आदौ सन्देशनिवेदन
प्रवर्णाने अन्वयः । रम्यां सीतायामनोहरां. रघुश्चजनकश्च त
राजयोर्वंशस्य अन्वयस्य कीर्तिं शौर्यादिख्यातिं वर्णयन् कीर्तयंश्च
णाहेत्वोरिति हेतौ शतृप्रत्ययः । अस्य बोधनेन्वयः । अन्यथा त
योनभवेदितिभावः । मोहात् चित्तकश्मलात् हेतोः ईषत् कि
तं हृतं वृत्तिविधुरीकृतमितियावत् मनः चित्तंयस्याः तथोक्तां इ
केन वंशकीर्तनेन मोहमुपगतामितिभावः मे ममप्रेयसीं प्रिय
ां बोधय विमोहां कुर्वित्यर्थः । यद्वा आदौ बोधनात्पूर्वं मोहात
ेतमनसं मे प्रेयसीं रम्यां रघुजनकयोर्वंशकीर्तिं वर्णयन् बोधये
। अत्र चलकिसलया मिति विशेषणस्य स्वैकलक्ष्यत्व संपाद
ायकत्वात्परिकरः । धनुर्घोषतीव्रमित्यत्रोपमा ॥ ॥

नप्रकारमेवाह । पत्युरिति । हेदेवि इदं पूजावचनं भवती
ं दीर्घं आयतं आयुः जीवितकालो यस्य तथोक्तस्य अन्यथा
वलोकनं व्यर्थमितिभावः अतएव पत्युः त्वद्वल्लभस्य प्रणये
सचिवः सहायः प्रणयेन प्रेम्णा सचिवोवा तं । प्रणयः
याच्ञाविस्रंभयोरपीति सचिवोमन्त्रिचेटयोः । सहाये इति
अनेन स्वस्य विश्वसनीयत्वं द्योतितं । तं विना जीवितेप्य
मम प्रणय सचिवेनापित्वया किमित्यत्राह । ते तवजीवातुं
अनघं कैतवादिदोषरहितमित्यर्थः । तस्य त्वद्वल्लभस्य सन्देशं
तः मनसिदधतं धारयन्तं दधातेश्शता विद्धि जानीहि विद
नकेवल मेतावदेवेत्याह । यः शरदः शरत्कालस्य उपगमे
वीरपत्नीनां वीरभार्याणां वराः श्रेष्ठाः तासां भवादृशीनामिति
पत्नीवीरभार्येति देवाद्वृतेवरः श्रेष्ठेत्रिषु क्लीबेमनाक्प्रियइतिच
नस्य पूजायाः अर्हं योग्यं तासां युद्धप्रियत्वा दितिभावः ।
यात्रार्हमित्यर्थः शरदो युद्धानुकूलत्वा दितिभावः । समयं
शूराणां वीराणां युद्धयात्रोत्साहिनामित्यर्थः । तान् प्रतीति
ां समयमितिवायोजना । स्वैः स्वकीयैः कूजितैः ध्वनिविशेषैः
मुन्मेषादितिभावः सूचयेत्ज्ञापयेत् युद्धयात्रार्हश्शरत्काल
ष्माभिस्सन्नद्धैर्भवित व्यमितिसूचयेदित्यर्थः । नकेवलं प्रणय
किन्तु त्वद्वल्लभस्य युद्धाय प्रोत्साहयितापीतिभावः तं विद्धीति
इतीतिशेषः बोधयेति पूर्वश्लोकस्थेनान्वयः । अत्र दीर्घायुषः
इत्यादिविशेषणानां सीतासमाश्वासनाभिप्रायकत्वात्परिकरः।
प जीवातु तां प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं । उत्तरार्धे श्रीरामभद्राय

मत्प्रस्तावप्रवणमथ सा मैथिली मानयेत्त्वाम्
म्लानं शोकाद्वदनकमलं किंचिदुन्नम्यभीरुः ।
अन्तस्तोषादमृतलहरीलब्धसब्रह्मचर्यै
रम्भोजानामुषसि मिषतामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

युद्धोद्योगावसरं सूचयेदिति प्रस्तुते तत्प्रत्यायनायाप्रस्तुतं स
हितमिति अप्रस्तुत प्रशंसाभेदः । कार्ये निमित्ते सामान्ये वि
सति । तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुस्यस्येतिच पञ्चधेति तद्भेदोक्तेः
अथ एवं बोधयन्तं त्वां सीता सोल्लासैरपांगैर्द्रक्ष्यतीत्याह ।
अथ बोधनानन्तरं सा मोहमुपगता मैथिली सीता अनेन
मैथिला इत्याद्युक्तरीत्या तस्याः उचितज्ञत्वादिकं व्यञ्जितं । भ
सती राक्षसीश्रवणाशंकयेतिभावः । शोकात् प्रियवियोगादि
दुःखातिभूमिरूपात्. म्लानं क्षीणहर्षं म्लैहर्षक्षये कर्तरिक्तः व
मिव तत् किंचित् ईषत् उन्नम्य उन्नतंकृत्वेत्यर्थः अन्तर्भा
प्रयोगः उन्नम्यवदनं भीरुः शिशुपावृत्तमैक्षतेति श्रीमद्रामायण
अन्यथाल्पापि लघुपूर्वादित्यनेनणेरयादेशे उन्नमय्येति भवि
रामभद्रस्य प्रस्तावे प्रसंगे वृत्तान्तानुवर्णनरूपे प्रवणं आस
नाचतुष्पथे । त्रिषुतुक्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वेतत्परदक्षयोरिति रत्नम
अन्तः अन्तःकरणे तोषात् सन्तोषात् प्रहर्षादितियावत् । अ
पदं तोषस्य अकृत्रिमतया निर्भरत्वबोधनाय । एवमेव अन्तस्त
भट्टमुरारिः । अन्तर्मोदानुभवमसृणमितिभवभूतिश्च । सदृशं
वेदः तदध्ययनमितियावत् तत् यस्मिन् तत् सब्रह्मं । वेदः
ब्रह्मेत्यमरः, अत्र सदृशवचनस्य सहशब्दस्य स सखीत्यादिवत्

पश्यन्ती सा रघुपतिवधूस्त्वामशेषावदातं
प्रत्याश्वासादधिगतरुचिः प्राक्तनीवेन्दुलेखा ।
मत्सन्देशे तदनु सुमुखी सावधाना भवित्री
किं न स्त्रीणां जनयति मुदं कान्तवार्तागमोपि ॥ ॥

: वोपसर्जनस्येति वैकल्पिकस्सभावश्च । सब्रह्मच तत् चर्यं च
वृतंचेति स ब्रह्मचर्यं । तुल्यवेदाध्ययनकं वृत मित्यर्थः यद्वा ब्र
ग्रहणाय चर्यं वृतं ब्रह्मचर्यं समानं ब्रह्मचर्यं इति विग्रहे सम
ीतिसूत्रे समानस्येतियोग विभागात् समानशब्दस्य स भावे स
मेति भवति साधर्म्यमितिपर्य वसितोर्थः । अमृतस्य सुध
महातरंगेणसह लब्धंप्राप्तं सब्रह्मचर्यं यैः तथोक्तैः उषसि
ां विकसतां अंभोजानां अरविन्दानां अन्तरंगैः सुहृत्तमैः तत
ावत् अपांगैः नेत्रान्तैः अपांगदर्शनैरितियावत् मानयेत् पू
मानं पश्येदित्यर्थः मानपूजायां संभावनायां लिङ् । अत्रप्रवण
ां प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं । मैथिलीति विशेष्यस्य माननोचित
कत्वात् परिकरांकुरः।वदनकमलमित्युपमा।लहरीलब्ध सब्रह्म
नानां अन्तरंगैः इति च उपमे।अमृतलहरीत्यत्र अभूतोपमावा
न्म्लानं वदनकमलं उन्नम्येत्यनेन पूर्ववदननमनद्योतकेन व्यङ्ग
ातिमूलकध्यानात्मकाचिन्ताख्य संचारिणः शान्त्यभि व्यक्तेः भ
। चिन्तानुभावस्य अधोमुखत्वस्य निवृत्तिवर्णनात् । अत्राख
य विलयश्शान्तिरुच्यत इति भावशान्ति लक्षणं।उत्तरार्धेतु मित्र
मनःप्रसादरूपस्य हर्षस्य उदयः तदनुभावैः सविशेषणैः अपांगै

। इति भावोदयः।भावोदयस्स्यादुत्पत्तौ व्यंग्यायां व्यभिचारिण
क्षणं ॥ ॥

अथ त्वद्दर्शनाश्वासिता सीता त्वत्तोमत्सन्देश श्रवणावहिता भा
: । पश्यन्तीति ॥ तदनु अपांगदर्शनानन्तरं रघूणां रघुवंशज
: ईश्वरस्य दशरथस्येत्यर्थः वधूः स्नुषा वधूर्जाया स्नुषास्त्रीचेत्य
न सीतायामत्यर्हत्वं व्यञ्जितं विमृश्ययुक्तिभिश्शश्वत् अर्थनि
रिति लक्षाणात् सा सीता त्वां भवन्तं अशेषं निश्शेषं यथातथा
तथेत्यथः अवदातं शुद्धं सर्वाकारशुद्धमित्यर्थः अन्तर्बहिश्च शुद्ध
श्शुद्धिः मत्प्रस्तावासक्तत्वेन । बहिश्शुद्धिर्धावळ्यरूपा । प
नेत्यर्थः अतएव प्राग्भवाप्राक्तनी पूर्वस्मिन् काले भवे
चिरमित्यादिना भवार्थे अव्ययाटयुल् तुडागमश्च । इन्दुलेख
थ प्रत्याश्वासात् प्रतिसमाधानात् पूर्ववत् आश्वासप्राप्तेरि
त पुनरप्युछ्वसितत्वात् सूर्यकरैराप्यायितत्वादितियावत् । अत
ं हितायां सलिलमये शशिनिरवेः दीधितयो मूर्च्छितास्त मो
न्तिदर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति । अविगता प्राप्ता
लशोभा वार्ताश्रवणस्पृहावा, अन्यत्वदीप्तिः यया तथोक्ता ।
दिभवा तनीयसी चन्द्रकला शुक्लप्रतिपदि सूर्यकरप्राप्तदीप्तिः
निमूल प्रहर्षकृत शोभाभवेदितिभावः । रुचिस्तुकिरणेकान्तौ श्र
लाषयोरिति रत्नमाला । अतएव शोभनंमुखं यस्यास्सा सु
वदनाचसती मम सन्देशे वाचिके तछ्रवणे इतियावत् साव
ानवती अवहितचित्तेतियावत् भवित्री भाविनी भविष्यतीतिय
र्थं अर्थान्तरन्यासेन दृढयति, कान्तस्य वल्लभस्य नतुकेवल

पश्चादेवं कथय भवती भागधेयेन जीवन्
कल्याणीं त्वां कुशलमनघः कोसलेन्द्रोनुयुङ्क्ते ।
येषु श्रेयो भवति नियतं तानि सर्वाणि सन्तो
लक्ष्या देव्यास्तवच भुवने लक्षणान्यामनन्ति ॥ ॥ ३

याः वृत्तान्तस्य सन्देशस्येतियावत् आगमः प्राप्तिरपिस्त्री
इणीनामितिभावः मुदं प्रीतिं नजनयति किं-नोत्पादयति किं
त्यर्थः किं निषेधे। किं कुत्सायांवितर्केच निषेधप्रश्नयोरपीति अ
ी। अत्र अपिशब्देन अन्यत्र वार्तागमस्य तादृशमोद जनकत्वा
तः । कामिजनव्यापारोहि इतरविलक्षण इतिभावः । अतए
उदासेन चेष्टाप्रतिरूपिकाहि कामि जनचित्तवृत्तिरिति । अत्र र
त्यस्य अशेषावदातत्वज्ञानंप्रति तस्यच प्रत्याश्वासमूलव
गतितस्याश्व सौमुख्यं सावधानीभवनंच प्रतिहेतुत्वात् काव्यलिं
न्येन विशेष समर्थनरूपार्थान्तरन्यासेन संकीर्यन्ते । अशेषा
न्तीत्यत्र काव्यलिंगमपि अशेषावदातशब्दार्थद्वयश्लेषभित्तिक
ायमूलातिशयोक्त्यासंकीर्यते इन्दुलेखेवेतिपूर्णोपमा अत्र अ
त्वज्ञानकथनेन मतिः अधिगतरुचित्वोक्त्या हर्षः सात्र
ोक्त्या औत्सुक्यंच इत्येषां भावानां पूर्वपूर्वानुपमर्देन संभ
भावसन्धिः । भावसन्धिस्तुभावानां तुल्यानां व्यंग्यता र
णात् ॥ ॥ ३

ाथ मत्कुशलं निवेद्य तस्याः कुशलप्रश्नं मयाकृतं कथये
देति ॥ पश्चात् सावधानी भवनानन्तरं नतु ततः पूर्वं । तथ
च्छद्मशंकाकळंकितास्या दितिभावः । प्रतीच्यां चरमेपश्चादि

एवंवक्ष्यमाण प्रकारेण कथयब्रूहि। कथनप्रकारमेवाह अवि
दुरितं यस्य तथोक्तः अतएव कोसलानां निवासो जनपदः को
इन्द्रः ईश्वरः रामभद्रः भवत्याः तव पूज्यायावा भागधेये
हेतुनाजीवन् प्राणधारणं कुर्वन् सन् । विधेयस्याप्यस्य
शोद्दष्टासीतेत्यत्रेवबोध्यः । अन्यथा, दुष्करं कुरुतेरामो
काशिनीं। सीतां विनामहा बाहुर्मुहूर्त मपिजीवति। इत्युक्तां
धारणमेवदुर्लभ मितिभावः। कुतोमम तावद्भाग्यमित्यत्राह
शुभां अस्पृष्टाशुभगन्धामितियावत् कल्याणशब्दस्य ब
ङीप्. अतएव त्वां कुशलं चेमं अनुयुङ्क्ते पृच्छति। प्रश्नोनुयो
चेत्यमरः। प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेष्वित्यत्रस्वराद्यन्तोप सृष्टादि
मितिवार्तिकात् अनुपूर्वाद्युजेर्नित्यमेवात्मनेपदं।अनुयुजेः पृच्छति
द्विकर्मकत्वं। कल्याणीं इत्युक्तमर्थमुपपादयति। येष्विति
सत्सुश्रेयः कल्याणं श्रेयोमुक्तौशुभेधर्मेऽतिप्रशस्तेचवाच्यवदिति
नियतं अव्यभिचरितं यथातथा भवति। उत्पद्यत इत्यर्थः। य
यधिकरणसप्तमी।भवति अस्ति मंगळानियेषुनित्यं सन्तीत्यर्थ
यदधीनानीतियावत्। सर्वाणि कृत्स्नानि तानि लक्षणानि सा
त्रोक्तानि चिह्नानि. सन्तः लक्षणाद्यभिज्ञाः विपश्चितः भुव
नातावेकवचनं लक्ष्म्याः देव्याः श्रीदेव्याः तव सीतायाश्च
भयाभेदनिर्देशः आमनन्तिपौनःपुन्येनवदन्तीत्यर्थः। आ
प्रभ्यास इत्यस्मात् लट्. लोके सर्वाणि तानि लक्षणानि
ो त्वंचेत्युभयसंबन्धीन्येव सन्तीतिअसकृद्वदन्ति नान्यसंबन्ध
मनेन इमानिखलुपद्मानि पादयोर्यैःकिलस्त्रियः। आ

[ऽव्यवधिरभवद्भूषणालेपनादि
यतिविभवादन्तरीपं दवीयः ।
[नयनयोर्वर्त्मनि स्थापयित्वा
ति कुशली देवि सख्यामुखेन ॥ ॥ ३२ ॥

मस्सह । इत्यारभ्य आधिराज्येभिषेकोमेब्राह्मणैः
लैरुक्तः इत्यन्तं सीतावचनं स्मारितं ॥ अत्र
[अनघत्वस्यहेतुत्वात्काव्यलिंगं कल्याणीमित्यस्य
त्परिकरः उत्तरार्धेन भागधेयसमर्थनात् काव्य
शब्दप्रमाणालंकारोत्थापितं । लक्ष्म्यादेव्यास्तव
गुणोत्कृष्टयालक्ष्म्या समीकृत्यसीतावर्णनात्तुल्य
ैस्समीकृत्यवचोन्या तुल्ययोगितेति लक्षणात् ।
तेर्डवतुब्रितिसूत्रव्युत्पादितोभवच्छब्दः पूज्यवाच
ुवद्भावप्रसंगः अतएव अव्युत्पन्नंवाप्रातिपदिकं
मतुप्सूत्रेन्यास इत्युज्वलदत्तः । संबोध्यस्याधि
यतिदेवः — अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरंदेवोनजा
र्थः । ईदृशएवभवच्छब्दः आचार्यैः भवतामाधि
मयोक्ष्यते । यद्वासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावइतीष्टेः
ानादरः जामातादयितस्तवेति भवतीसंबन्धदृष्ट्या
मच परीचारान्प्रहृष्येमचेति भट्टपराशरपादसूक्त्या
यासंभोगचिह्नैस्तु कुपिताखण्डितामता । ज्ञाते
र्णकषायितेत्यादिकं संगच्छतइतिसंक्षेपः॥ ॥३१॥
तवकुशलं पृच्छति किन्तुकुशली सन्देशमपि

वदतीति कथयेत्याह । यस्याइति ॥ हेदेवि पूज्येयस्याः र
यस्मिन् रामभद्रे मयिविषये भूषणं हारादिच आलेपनं अंगरा
यस्यसःभोगोपकरणविशेषोपि आदिनासौरभादिगृह्यते । व्यः
नेति व्यवधिः व्यववायकः उपसर्गयोःकिरिति करणेवि
आसीत् । निरन्तरसर्वांग संश्लेषविरोधिलवशंकयातवदुः सहोभू
एनां तामित्यर्थः इदमेतददश्शब्दानपि तच्छब्दसमानार्थक
प्रयुञ्जते । नियतेः दैवस्यविभवात् ऐश्वर्यात् स्वातन्त्र्यादितिय
अतिशयेनदूरं दवीयः दवीयश्चदविष्ठंचसुदूरे इत्यमरः। अन्तरी
स्त्रियामन्तरीपंयदन्तर्वारिणस्तटंइत्यमरः।नीतां प्रापितांअत्ररक्ष
पदानुपादानं नियतिविभवेसतियः कश्चित् अल्पोपिजन्तुः नेत्
रावणादि रेवेतिनियतिविभवस्य प्राबल्यप्रदर्शनाय।अनेन हारे
कण्ठेस्पर्शसंरोधभीरुणा । आवयोरन्तरेजाताः पर्वतास्सरितो
त्स्मारितं । नीतामेवमितिपाठे एवंनीतामितियोजना. एवमिति
रबोधकं तामितिशेषः । त्वां सरामः कुशली चेमीसन् प्रत्यास
सन्नोभवन्निव सन्निकर्षप्राप्नुवन्निवेत्यर्थः प्रत्यासत्तुमिवेतियावत्
भावेमुखेनवदनस्या संभवादितिभावः लक्षणाहेत्वोरितिशता ।
नयनयोः लोचनयोःवर्त्मनि अध्वनिस्थापयित्वास्थितांकृत्वापुरत
निरन्तरभावनावशेनेतिभावः । सख्यासुहृदामयामुखेनवक्त्रेण
सुहृद्रूपवक्त्रेणेत्यर्थः तदवयवभूतएवाहं नान्य इतिभावः । उ
यथाश्रुतवादित्वं व्यंजितं । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वदति अः
मानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः वक्ष्यतीत्यर्थः । एवं कथयेति
अत्र प्रत्यासीदन्निवेतिफलोत्प्रेक्षा । सख्यामुखेनेतिरूपकं । स

लातीतप्रणयविवशं भावमासेदुषोर्नौ
ोगारम्भे चण इवगता पूर्वमालिङ्गनाद्यैः ।
प्रत्येषा सुतनु शतशः कल्पनासङ्गमैस्ते
वन्तादीर्वैरपि शकलिता शर्वरी नापयाति ॥ ॥ ३३ ॥

स्थापनस्यहेतुत्वात्काव्यलिंगं ॥ ॥ ३२ ॥

तेशच्याः क्लेशमित्यन्तैः चतुर्दशभिः श्लोकैः स्वस्यवदनप्रका
वद्वियोगादारभ्य सर्वासुरात्रिषु ईदृशीमयावस्थानुभूयत इति
ाति ॥ शोभनातनूः यस्याः तस्यास्संबुद्धिः हेसुतनु शोभनमूर्ते
तनुस्तनूरित्यमरः । समासान्तविधेर नित्यत्वात् नद्यृतश्चेतिकब
आलंबनगुणोरूपयौवनादिःव्यंजितः।याशर्वरीजातावेकवचनं
त् प्राक्संश्लेषावसर इत्यर्थः वेलांमर्यादां अतीतः अतिक्रान्तः
उन्मर्यादइत्यर्थः यः प्रणयः रतिभावस्यावस्थाविशेषः तेन
ा परांकाष्ठामापन्नमित्यर्थः भावं मनोविकारविशेषं रतिनामानं
मित्यर्थःरतिर्नामइच्छाविशेषः।यूनोरन्योन्यविषयास्थायिनीच्छा
ा लक्षणात्. तस्याश्च षडवस्थाः अंकुर पल्लवकलिकाप्रसून
ागियं क्रमतः । प्रेमामानः प्रणयः स्नेहोरागोनुरागश्चेत्युक्ताः ।
कलिकावस्थापन्नः बाह्यान्तरोपचारैर्यत् प्रेममानोपकल्पितैः।
चविस्रंभसोयं प्रणयउच्यतइति उक्तलक्षणः तस्यचवेलातीतत्वं
न तदुत्तरभाविस्नेहरागानुरागावस्थापत्याउत्कटत्वं । रतिभाव
। अंकुरावस्थामारभ्य उत्तरोत्तरं सामग्रीवशेन उत्कृष्यमाण
रभोगावस्थामापद्यत इतिभावः।अनुरागस्तु रागएवस्वसंवेद्यदश
ाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेत् अनुरागइतीरित इत्युक्तलक्षणः

रागलक्षणन्तु दुःखमप्यधिकंचित्तेसुखत्वेनैवरज्यते। येन स्ते
रागइति कथ्यतइति। स्थायिभावलक्षणन्तु अवस्थिताश्चिरं
श्चानुबन्धिभिः। वर्धितायेरसात्मानः ते स्मृतास्थायिनोबुधैरि
त्तेपः। आसेदुषोः प्राप्तवतोः आसेदुषीच आसेदिवांश्चेतिवि
येत्येकशेषः आङ् पूर्वकात् सदेः भाषायां सदवसश्रुव इति
लिटिक्कसुः। नौ त्वंचाहंच आवां तयोः आवयोरित्यर्थः त्यद
परशेषः त्यदादितश्शेष इति पुंलिंगशेषश्च अतएव आसेदुषोः
अनन्वादेशेपिवैकल्पिकोनावादेशःभोगस्य संभोगस्य कामोपच
कामस्त्रीपुंसयोस्सुखं। सुखमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दजः।
दानन्दकारकं कर्मकथ्यत इत्युक्तलक्षणस्य आरंभे उपक्रमए
परिरंभः आद्यं आदौभवं येषान्तैः व्यापारैः क्षणइव त्रिश
कालइव गतायाता विरतेत्यर्थः नतु गमितातस्या एवं अपय
भावः येत्यनुवादेनसर्वंतत्त्वयापिविदितमेवेतिव्यज्यते। अष्टादः
काष्ठात्रिंशत्तुताःकला। तास्तुत्रिंशत्क्षणः इत्यमरः। लघ्वक्ष
निमेषः परिकीर्तितः। इतिनिमेषलक्षणं। घटिकापिकल्पेवाभू
क्षणमिवगतेतिपाठे क्षणमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयाक्षणमात्र इवे
मात्रेणेतियावत् एषा सेत्यर्थः शर्वरीरात्रिः संप्रति इदानीं त्व
इत्यर्थः चिन्तया आध्यानेन इष्टानभिगमाध्यानं चिन्ताशून्य
इत्युक्तलक्षणेन दीर्घैः आयतैः नतु पारमार्थिकैरिवपरिमितका
अनन्तैरित्यर्थः शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकमित्युक्तेः
दित्यादिनाशस्। ते तव कल्पनासंगमैः कल्पितैस्संभोगैः नतु
शकलिता शकलानिकृतापि खण्डितापीत्यर्थः नापयातिनव्य

अपिरालयः संभोगारंभस्याप्यपर्याप्ताः क्षणकालइवगताः
चेन्ताकल्पितैः अनन्तै स्वतसंभोगैः बहुधाविभक्ताअपिनाप
वियोगस्य महिमेतिभावः अत्रशकलितेत्यस्य संचूर्णितेत्यर्था
ोणामुपालंभोपिव्यज्यते । अविशकलितेत्यपिपठन्ति तदा
ृतेत्यर्थः अत्र आलिंगनाद्यैः कल्पनासंगमैरित्याभ्यां बाह्या
उक्ते तदुक्तं वात्स्यायनीये बाह्यमाभ्यन्तरंचेति द्विविधं रतमु
ाद्यं चुंबनाश्लेषनखदन्त क्षतादिकं । द्वितीयन्तुरतंसाक्षात्
तं मतमिति । अत्ररात्रेः चणवद्गतत्वा संबन्धेपि तत्संबन्धोक्तेः
योक्तिः । उत्तरार्धेतस्याः अपयानसंबन्धेपि तदसंबन्धोक्तेरति
ः । पूर्वोत्तरयोः रात्र्योर्भेदेपि अभेदोक्तेरतिशयोक्तिश्च । शर्वरी
नेन जागरावस्था व्यंजिता । अत्र सुतन्विति आलंबनोद्दीपन
प्रणयविवश मित्यादिना व्यंजितानां विविक्तदेशवासादीनां
ावानां आलिंगनाद्यैरित्यनुभावानां भावमितिस्थायिनः तदा
ात्विकसंचारिणांच प्रतीतेः सीतारामयोः संभोगश्रृंगारोऽन्य
रार्धे रामभद्रस्य विप्रलंभश्रृंगारः । यद्यपि किमपि किमपिमन्दं
योगात् अविरळितकपोलं जल्पतोरक्रमेण, अशिथिलपरिरंभ
कदोष्णोः अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् इत्यादाविव
मुखेनैव रसभावप्रत्यायनं उचितं नप्रणयादिपदो पादानेन ।
श्चिदनुभावानां रसान्तरसाधारण्येन झटित्यभिमत प्रतीतिः
ा उन्मादावस्थस्य रामभद्रस्यायमुक्ति प्रकारइति वानतदादृत
व्यं ॥ ॥ ३३ ॥

उद्दामैस्ते कुचकलशयोरूष्मभिर्निर्जितेन
छिद्रं लब्ध्वा विरहसमये तत्क्षणादुन्नतेन ।
कुन्दामोदैस्सुरभितदिशा गन्धवाहेन दैन्यं
सम्प्राप्तोहं सह सरसिजैस्त्वन्मुखाम्भोजमित्रैः ॥

अथ सीतावियोगादारभ्य एतावताकालेन तत्तदृतुष्वनुभूतां
वक्ष्यन् आदौ वियोगारंभानन्तरं शिशिर समयानुभूता मवस्था
उद्दामैरिति ॥ उद्गताः दामायाः उद्दामाः निरर्गळाः अधिकाः
तैः डाबुभाभ्यामिति दामन् शब्दाड्डापि निरादयः क्रान्ता
समासः । यद्वा अच्प्रत्यन्ववपूर्वादित्यत्र अजितियोगविभागात्
म्नइति विग्रहे समासान्तोच् प्रत्ययः । उद्दामोबन्धरहिते स्वतन्
सीतिमेदिनी । ते मत्प्रियायास्तव इदं विरहेष्यन्वेति । कुच
स्तनकुंभयोः ऊष्मभिः उष्णैः कर्तृभिः नतुमया । ग्रीष्मोष्मबा
इति रत्नमाला । कूपोदकंवटच्छाया तांबूलं (गृहान्तः)तरुणीस्
काले भवेदुष्णं उष्णकालेच शीतळं । इत्युक्त्या शिशिरपितये
निर्जितेन पराजितेन मत्कृत इतिभावः । अतएव विरहसमये
सरे छिद्रं अवकाशं लब्ध्वा प्राप्य तदाकुच कलशोष्म विरहादि
तत्क्षणात् तस्मिन्नेवक्षणे उत्तरक्षण इतियावत् उन्नतेन
कुन्दानां विकाराः पुष्पाणि कुन्दानि माध्यकुसुमानि तेषां आ
मळ विशेषैः सुरभिताः सुरभयः कृताः दिशः काष्ठाः येनतेन
स्सोति निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पण इतिचामरः । अनेन ग
शैशिरत्वं सूचितं गन्धं वहतीति गन्धवाहः मारुतः गर्वांश्च ।
गन्धोगन्धक आमोदेलेशेसंबन्ध गर्वयोरिति विश्वः । अहं ल

ाध्वीदिग्वैर्विराहिवनितास्वादुलुब्धैरमोघै
ावृणवन्तं कुसुमधनुषश्चित्रपुङ्खैर्दिगन्तान् ।
ीतापार्श्वे न भवतु भवानित्यवोचद्वसन्तं
ामस्त्रासादनमितधनुर्भैळिना संनतेन ॥ ॥ ३५ ॥

वः त्वन्मुखांभोजस्य त्वद्वदनारविन्दस्य मित्रैः सुहृद्भिः तत्तु
ृ । सरसिजैः अरविन्दैस्सहदैन्यं दीनतां संप्राप्तः सम्यक्
र्जरितैःपत्रैः शीर्णकेसरकर्णिकैः । नाळशेषैः हिमध्वस्तैर्न
ताकरा इत्युक्तरीत्या हेमन्त इवशिशिरेपि हिमप्राचुर्येण पद्मा
ातैः सरसिजैस्सहेत्युक्तं । अनेन त्वद्वदनसादृश्यदर्शन मपि
ीदितिव्यज्यते । त्वत्कुचकलशोष्मभिर्मत्कृते पूर्वं निर्जितः
ि त्वदसन्निधाने त्वदीयं मां त्वन्मुखतुल्यानि सरसिजानि
भावः॥अत्र गन्धवाहवृत्तान्ते वर्ण्यमाने तत्सारूप्यात् कोश्चित्
ःय तेषु पराक्रमितुमशक्तस्य तद्वियोगदशायां तदीयेषु पराक्र
वृत्तान्तः प्रतीयत इतिसमासोक्तिः । मुखांभोजमित्रैरित्यत्र
खांभोजस्य उपमानत्वोक्तेः । सरसिजैस्सहेत्युक्त्यासहोक्तिः ।
ाहभावश्चेद्भासते जन रंजनइति लक्षणात् । बलवतानिर्जितस्य
तीपाचरणवर्णनात् प्रत्यनीकालंकारः । प्रत्यनीकं बलवति
ापित्रा । प्रतीपाचरणं प्राहुरलंकारविशारदा इति अलंकार
ः । सचपूर्वोक्तैस्त्रिभिरलंकारैः उत्थापित इतिसंकरः । यद्यपि
ए व्याख्यातृभिः चैत्रेमासिसीताहरणं निश्चितमिति नतदा
स्यसंभवः तथापि मीनमेषयोः मेषवृषभयोर्वा वसन्तइति
त्वाक्वचिद्देशे वसन्तस्यमीनादित्वेपि मेषादित्वस्यापिसत्वात्

तस्य च मेषस्य चान्द्रचैत्रान्तेपि आरंभसंभवात् चैत्रे शिशि
इतिनकश्चिद्दोषः ॥

अथ त्रिभिः वसन्तसमयानुभूतां स्वावस्थां वदति । माध्वी
अहमित्यर्थः अहमितिवक्तव्ये रामइति परोक्षोक्तिः जयत्याि
त्रातुं नशक्तायुधि रामवध्यं इत्याद्युक्तरीत्या स्वस्याप्रति हतपर
द्विद्योतनाय । माध्व्या मकरन्देन दिग्धैः लिप्तैः विषाक्तैरितिच
अनेन वसन्तस्य अन्याय्य युद्धप्रवृत्तत्वं दुर्जयत्वंच व्यज्यते
रायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणेरिपून् । नकर्णिभिर्नापिदिग्धैः ना
तेजनैरितिस्मृतेः । विरहिणीनां माध्वी विषप्रायेतिभावः । दिग
बाणेस्यात् पुंसिलिप्तेन्यलिंगकइति मेदिनी । अतएव विरहिणी
गिनीनां वनितानां अत्यनुरक्तस्त्रीणां । वनिता जातरागस्त्री ।
त्रिषुयाचिते । सेविते इतिमेदिनी । आस्वादे कबळने तत्प्र
इतियावत् लुब्धैः अभिलाषुकैः लुभगार्ध्ये कर्तरिक्तः कुसुमा
हिणीनां दुस्सहानीतिभावः । अमोघैः अनिरर्थकैः अनपराद्धैरि
मोघंनिरर्थकमित्यमरः कुसुमानि धनुर्यस्य तस्य मन्मथस्य वासंइ
वैकल्पिकत्वात् नानङ् । चित्रपुंखैः बाणविशेषैः कुसुमैरि
स्थूलक्ष्वेडो विपाठश्च चित्रपुंखश्शरस्सरइति त्रिकाण्डशेषः
अन्तान् अन्तराणि अन्तोस्त्री निश्चये नाशे स्वरूपेप्रान्तिकेन्तरे
माला । आवृण्वन्तं समन्तात् आछादयन्तं वसन्तस्यमन्मथसहाय
भावः अनेन अन्यत्र अपसर्पणस्यापि नावकाशइति व्यंजितं
तन्नामानमृतुंत्रासात् त्वद्विषयानिष्टाचरणभयात् हेतोः अनामितं
धनुः कोदण्डं येन तथोक्तस्सन् अनारोपितचापस्सन्नित्यर्थः स

र्श्वेलोलैः परभृत कुलैर्मुक्तकोलाहलानां
ळीरेणुस्थगितवपुषां मन्दरं निर्गतानाम्।
तेनाहं भ्रमरपटलीशृङ्खलासङ्कुलानां
र्गे तिष्ठन्मलयमरुतां वारितो लक्ष्मणेन ॥ ॥ ३६ ॥

ात् धनुषश्चेतिनानङ् अन्यथा अनमितधन्वेतिस्यात्
ाति उकारान्तः पुंलिंगः अतएव अवष्टब्धधनुं राममिति
पुमान्प्रियाळद्रौ राशिभेदे शरासन इति नाद्रिकें मेदिनी।
देवेत्याह सन्नतेन सम्यक् नम्रेण नतुनमितेन स्वतएव
तिभावः मौळिना शिरसा इत्थंभूतः मुण्डोत्तमाङ्गमस्तक
ोर्षमूर्धकानिस्युरिति हलायुधः। भवान् पञ्चशरसाहायका
ज्यः त्वमित्यर्थः भातेर्डवतुप् सीतायाः विरहदीनाया इति
अन्तिकदेशे नभवतु नतिष्ठतु मत्पार्श्वेतु भवतुमावा तत्पार्श्वेतु
अन्यथा साजीवितं परित्यजेदपीतिभावः प्रार्थनायां लोट्
ण अवोचत् अवादीत् ब्रूञ्ज्व्यक्तायां वाचि इत्यस्माल्लुङि
ाः रामोपि त्वदनिष्टाचरण भयात् धनुरप्याधिनमय्य नतेन
ा मपि प्रार्थितवान् नतुकोपात् निर्भर्त्सितवान् अहोविषमा
ारितिभावः। अत्रत्रासं प्रति आवृण्वन्त मित्यस्य हेतुत्वात्
ां प्रतित्रासस्यहेतुत्वात्काव्यलिंगद्वयं। प्रार्थनाया असंबन्धेपि
रूपातिशयोक्तिः त्रासादिति काव्यलिंगेनोत्थापितेति
कुसुमानां मन्मथबाणत्वेनोक्त्यापर्यायोक्तं। तच्च आवृण्वन्त
ालिंगंप्रत्यंगमितिसंकर इति संक्षेपः ॥ ॥ ३५ ॥
ा॥ पार्श्वे पक्षभागयोरित्यर्थः लोलैः चलैः वृक्षाद्वृक्षं पतद्भिरि

त्यर्थः परभृतानां कोकिलानां कुलैः यूथैरित्यर्थः अनेन
न्तर विनिर्गतत्वं व्यंजितं । सजातीयैः कुलमित्यमरः ।
कोलाहलाः कलकलरवाः येषुतथोक्तानां । परभृतरं
प्रसृतैः कोकिलरवैः हेतुभिःमुक्तकोलाहलानां प्रकाशितबृ
कोकिलालापरूपबृंहितवतामितियावत्. मल्लीनां विकारा
तासां विकसितानां मितिभावः । रेणुभिः परागैः स्थगित
तानि वपूंषिगात्राणि येषां तथोक्तानां मल्लिकाधूळिधूसरग
भ्रमरपटली मधुव्रतश्रेणी श्रृंखलानिगळमिवतया संकुला
अथ श्रृंखला।अन्दुको निगळोस्त्रीस्यादिति अयसंकुलं।पर
त्कीर्णेव्याकुलेपिचेतिच अमररत्नमाले । अतएव मन्दरंम
मन्दरो मन्दरेशैले स्वर्गमन्दारयोरपि । मन्दरो बहुळेमन्
निर्गतानां निष्क्रान्तानां गिरेरितिभावः । मलयमरुतां
तानां मार्गे आगमनमार्गे तिष्ठन् इतिकर्तव्यतामूढतया
अहं किमपिविचिन्त्यशोचन्नितिभावः । भीतेन त्रस्तेन
मलयमारुत सेवायां कथंभवे दितिसंभ्रान्तेनेत्यर्थः। लक्ष्मणं
अन्यस्य कस्याप्यभावादितिभावः । वारितः माशुचःपुरु
दपसारितः यदिलक्ष्मणोनावारयिष्यत् तदानाहमजीविष
अत्र वर्णितेषु मलयमारुतेषु उभयपार्श्वगतैर्भीतैः जनैः त्रि
हलहेतुभूतानां स्वतएव कृतगर्जितानांवा धूळिधूसरितांगा
पदानां स्थानादुद्गतानां मन्दं गच्छतां मत्तगजानां वृ
दारोपित इतिसमासोक्तिः भ्रमरपटली श्रृंखलेत्युपमया संव
त्यस्य निवारणं प्रतिहेतुत्वात् काव्यलिंगं तदपि समासोक्ते

ो वक्ष्ये किमिव जनकं किंनु योगीश्वरो मा
ावं मे सुतनु मनसो वर्तयन्तिस्म खेदम् ।
ाशोके ज्वलति सविधे लाजवर्षाभिरामैः
ाविस्त्वत्परिणयदशां व्यञ्जयन्तः करञ्जाः ॥ ॥ ३७ ॥

इतटस्थोद्दीपन विभावानां मार्गे तिष्ठन्नहमित्यनुभावानां
वन्तादिव्यभिचारिणां मार्गेतिष्ठन्नितिस्तंभरूप सात्विकस्य
ालंभश्रृंगारोव्यज्यत इति संक्षेपः ॥ ॥ ३६ ॥

हे सुतनु शोभनमूर्ते रक्ताशोके रक्तपुष्पे वञ्जुळवृक्षे ।
ाशोकइति अशोकद्वैविध्यं पुष्पेषुरक्तत्वपीतत्वकृतंबोध्यं ।
प्रदेशे ज्वलतिदीप्यमाने सतिपुष्पैरितिभावः।ज्वलतीत्युक्तेः
व्यंजितं । लाजानां वर्षवृष्टिरिव अभिरामैः रम्यैः पुष्पौघैः
अशोकेनिपतद्भिरितिभावः । तवसीतायाः परिणयदशां
ायञ्जयन्तः प्रकाशयन्तः स्मारयन्त इतियावत् । विवाहे
देतिभावः । करञ्जाः चिरिबिल्वतरवः कर्तारः चिरिबिल्वा
ाविकुळास्तयेति तेषामपिवसन्तेपुष्पितत्ववर्णनात् । मन्दः
ोत सीतइातियावत् । अहं मूढाल्पापदुर्निर्भाग्यामन्दाइत्य
तन्नामानं सीतायाः पितरं किमिववक्ष्ये किमितिवदिष्यामि
ालंकारे तेन सीतायाः कुशलं पृष्टः नाशितामया सीतेति
तिभावः । अ्रलोलटिवच्यादेशः । योगीश्वरः योगिश्रेष्ठःजन
तसीतं किन्नुवक्ष्यत इति पुरुषविपरिणा मेनान्वेति।किंनु
ज्ञातेनवक्तव्यं तच्छ्रोतुमनर्हमेवस्यादितिभावः । अत्रयोगी
महापूज्यतया अनुपेक्ष्यवचनत्वद्योतनाय । इत्येवं उक्तेन

चेतोनैव त्यजति चपलाहेमकोणभिघाता
द्वीरोदात्तस्तनितजलदात्ताराडवारम्भमिच्छन् ।
वातोन्मुक्तैः कुटजकुसुमैर्वासिते शैलशृङ्गे
रक्षः पीडारहितदयिताश्लेषधन्यो मयूरः ॥ ॥ ३८

ोत्यर्थः इत्येवमिति एकार्थकोनिपातसमुदायः । मे मम मन
र खेदं सन्तापं वर्तयन्तिस्म भावयन्तिस्म संपादयन्तिस्मेतियावत्
इतिभूते लट् । अत्र स्वेदवर्तनं प्रति परिणयदशा व्यञ्जनस्ये
व्वलिंगं । लाजवर्षाभिरामैरित्युपमा । तदुत्थापितः व्यञ्जयन्त इ
लंकारः । सदृशानुभवादन्यस्मृति स्स्मरणमुच्यत इति लक्षणात्
काव्यलिंगमुत्थापितमितिसंकरः ॥ ॥ ३७
र द्वाभ्यां वर्षानुभूतामवस्थां वदति ॥ चेतइति ॥ यद्यपि ऋत्वन्
ष्मेपि मलयमरुतांव्रातायाताःविकासितमल्लिकापरिमळभरो भः
वमुत्सहसेयदि । घनघटयतं त्वंनिस्नेहंयएवनिवर्तनेप्रभव तिग
छन्नंसएवधनञ्जयः । इत्यादिवत् विरहिभिर्वक्तव्यमस्त्ये
ग्रीष्ममासयोराद्यस्यवसन्तेनान्त्यस्यवर्षाभिश्च एकीकृत्य श्रीमः
:कालाप्याचार्यैर्वर्णनंकृतं । अतएव आषाढस्य प्रथमदिवस इ
ासस्य वर्षाचिह्न वर्णनमपिसंगच्छत इत्यलमधिकेन । वाते
। उन्मुक्तैः कीर्णैः कुटजकुसुमैः गिरिमल्लिकापुष्पैः वासिते परि
ालस्य माल्यवतोनाम पर्वतस्य शृंगे शिखरे मदावास भूत इ
रक्षसः रावणस्य पीडया अपहरणादिबाधया रहितायाः हीनाया
ाः वल्लभायाः मयूर्याः आश्लेषेण परिष्वंगेण धन्यः पुण्यवान्
ण्यवान् धन्य इत्यमरः । निरन्तरकान्ता परिष्वंगहेतु पुण्यशाल

अतएव धीरंस्वैरं क्वचिदप्यकुण्ठितमितियावत् । उदात्तं महा
ा । धीरोधैर्यान्वितेस्वैरे धीरस्यात्विषुपण्डित इतिमेदिनी । स्य
स्वैरेपुंसि वदान्यमहतोस्त्रिष्विति रत्नमाला । स्तनितः गर्जि
येन । स्तनदेवशब्दे । कर्तरिक्तः हेतुमण्णिजन्तात्स्तनयतेः क
ा । स्तनितं गर्जितम्मेघ निर्घोषोरसितादिचेत्यमरः । स्वनितो
नितः ध्वनितः । स्वनशब्दे । शेषंप्राग्वत् । स्वनितं ध्वनितंस
। तटितिहेमकोणत्वरूपणेन अरूपितमपि जलदे ताण्डवोपकार
ःतनिते तध्वनित्वंच प्रतीयते । तस्मात् चपलातटिदेव हेमकोण
दनदण्डः । चपलाकमला विद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषुच. नपुंसकान्
् वाच्यवत्त रळेचल इतिमेदिनी । कोणोवीणादिवादनमित्यमरः
भघातात् घट्टनाद्धेतोः अत्र विषयस्य तटितः चलार्थकेन चपल
नेर्देशात् विषयिणि कोणेपि अतिचाञ्चल्यं व्यज्यते । तेनच
ातुर्यातिशयोव्यज्यते । तण्डुना नन्दिना प्रोक्तं ताण्डवं पुंनृत्यं
गां गविक्षेपं ताण्डवमित्युक्तेः तस्य आरंभं उपक्रमं इच्छन्
ाणः नतुतांडवमारभमाणः कुर्वाणोवा । सत्यपि पुष्कलकारणे
भमेव इच्छति नत्वारभतेपि । आश्लेषविच्छेद भयादितिभावः ।
ूरः बर्हिणः चेतः मम मनः नैवत्यजति नैवमुञ्चति सत्यपि
् इतिभावः । नित्यंस्मरणगोचरींभवतीतिभावः । अत्र चपला
ेकदेशविवर्तिरूपकं । दयिताश्लेषधन्य इति मयूरस्तुत्यादयिता
ःयात्मनोनिन्दाव्यज्यत इतिव्याजस्तुतिः।उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दा
ःतुति निन्दयो रितिलक्षणात् । चेतसस्त्यागाभावंप्रति इच्छ
च्छांप्रति आश्लेषधन्यत्वस्यच हेतुत्वात्काव्यलिंग द्वयमितिसंक्षे

21

शैलव्यक्तप्रतिविलपितां सान्द्रतापानुविद्धां
तन्वानानां नयनसलिलैर्मातरं ते सबाष्पाम् ।
पश्यन्तीनां प्रबलमदनोन्मादपर्याकुलं मां
प्रायो जातं किमपि रुदितं व्योम्नि कादम्बिनीनाम्

पः । अथवादयिताश्लेषधन्यः अतएव वर्षासमयारंभजनिता
कात् चपलाहेमकाणाभिघातात् हेतोः दयितयासह का
महतस्ताण्डवस्य आरंभं इच्छन् मयूर इतिवाक्यार्थः ॥

शैलेति । व्योम्निगगने विद्यमानानामितिशेषः । अतएव क
मेघमालानां प्रबलः बलीयान् दुर्निवार इतिभावः । यः मदने
तदावेशेनेतियावत् । उन्मादः चित्तविभ्रमः तेन पर्याकुलं व्य
त्वद्विरहित मितिभावः।पश्यन्तीनां विलोकमानानां विद्युन्नयनै
अतएव सान्द्रेण निरन्तरेण तापेन संज्वरेण पुत्रीवियोगादि
भावः। अन्यत्र निदाघजनितेनसन्तापेन अनुविद्धां आहतां ते
मातरंजननीं भूमिं शैलेषु गिरिषुव्यक्तं उद्धतं प्रतिविलपितं प्रा
यस्याः तादृशीं स्वविलापतयाध्यवसित गर्जितमूलक प्रतिविल
सित प्रतिध्वाना मित्यर्थः । नयनसलिलैः नेत्रजलैः तत्वेनाध्य
वारिबिन्दुभि रितिभावः । सबाष्पां साश्रुजलां अन्यत्रसोष्माण
नेत्रजलोष्मणोरितिरत्नमाला । प्राथमिकवर्षोदबिन्दुनिपाते भू
द्गच्छति सबाष्प इत्युच्यते । तन्वानानां कुर्वाणानाश्वसतीनां
अनिर्वचनीयं रुदितं रोदनं अश्रुमोचनादिव्यापारः भावेक्तः
प्रादुर्भूतमिवेत्युत्प्रेक्षा। अत्रप्रस्तुते कादंबिनीवृत्तान्ते वर्ण्यमाने
विरहितां प्रियांप्रतिबलवत्पर्याकुलस्य कस्यचित् दर्शनेन

अपूर्णावलोकी

देहस्पर्शं मलयपवने दृष्टिसंभेदमिन्दौ
नामैकत्वं जगति भुवि चाभिन्नपर्यङ्कयोगम् ।
ताराचित्रे वियति वितति श्रीवितानस्य पश्य
दूरीभूतां सुतनु विधिना त्वामहं निर्विशामि ॥ ॥ ४० ॥

नां तदनुबन्धिनीं स्वरोदनेन रोदयन्तीनां कासांचित् कुडुंबि
तः प्रतीयत इति समासोक्तिः । तापादिशब्दश्लेषमूलकाभेदा
ातिशयोक्त्या नयनसलिलै रित्यादिरूपकातिशयोक्त्याच
ा कादंबिनीवर्षणे तद्रोदनस्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तसमासोक्तिगर्भैवो
ुत्प्रेक्षासमासोक्त्योस्समप्राधान्य संकरश्चेति संक्षेपः॥ ॥३९॥
कथं जीवितं भवताधार्यत इत्यत्राह । देहेति ॥ हेसुतनु
णसमृद्धिर्व्यंजिता । अहंदूरस्थितोपीतिभावः मलयपवने
त्वयास्पृष्टे त्वांस्पृष्टवतिचेतिभावः । सीतासान्निकर्षद्योतनाय
हस्पर्शं गात्रावमर्शं पश्यन् जानान्नित्यर्थः । निर्वेशौपयिकं
वमर्शं मलयपवनान्तर्भावेण पश्यन्नित्यर्थः । एवमन्यदपिनिर्वे
तिबोद्ध्यं । पश्यन्निनितिवितातिमित्यन्तेषु द्वितीयान्तेष्वन्वेति ।
ष्टस्पर्शनरूपो विरहिणां विनोदोप्युक्तः । यतः तत्सादृश्य
त्स्वप्नदर्शनानि तदंगस्पृष्टस्पर्शनंचेति चत्वारोविरहिणां वि
न्ते । इन्दौ पूर्णचन्द्रे इत्यर्थः । तस्यैव मुखतुल्यत्वात् दृष्ट्योः
श्चसंभेदं संगपश्यन् । संभेदस्स्फुटने संगइति मेदिनी ।
न्द्रं त्वन्मुखसदृशइति पश्यामि तथा त्वमपीति चन्द्रान्तर्भा
दृष्टिसंभेदं पश्यन्नित्यर्थः । अनेन सादृश्य दर्शनरूपो विनो
तावता, वाहिवातयतः कान्तातांस्पृष्ट्वा मामपिस्पृश । त्वयि

भेगात्र संस्पर्शः चन्द्रेदृष्टि समागम इत्येतत्स्मारितं। अथवा
देहस्पर्शं पश्यन् त्वत्स्पृष्टमलयपवन स्पर्शंत्वत्स्पर्शंपश्यन्नित्यर्थः
संभेदं पश्यन् त्वन्मुखतुल्यचन्द्रदर्शनं त्वन्मुखदर्शनं पश्यन्नित्यर्थ
समानं। जगतिभुवने धाम्नः गृहस्य शय्यागृहस्येत्यर्थः। एकत्वं
पश्यन् एकस्मिन्नेव जगति उभयोरवस्थाना दितिभावः। भुवि
न्नस्य एकस्य पर्यंकस्य मञ्चस्य मञ्चपर्यंक पल्यंकाः खट्वयासमा
योगंसंबन्धं पश्यन् एकभूम्यवस्थानमेव एकमञ्चावस्थानं पश्य
भुविचेति चकारः भिन्नक्रमः विततिमित्यनेनान्वेति। भुविच्चार
भुविभूप्रदेशयोरित्यर्थः। आसन्नयोः निकटवर्तिनोः पर्यंकयोः यो
मेत्यर्थः। लंकाभुवः स्वस्थानभूसन्निकृष्टत्वादितिभावः। र
रंपृथक् शयनमेवहिदंपत्योर्विहितं। यदाह आपस्तंबः याव
वसहशय्या ततोनानेति। अस्यार्थः यावत्सन्निपातं यावदुप
त्योस्सहशयनं ततोनाना पृथक् दंपतीशयीयातामिति। ताराभि
वले नानावर्णे वियतिगगने। उर्ध्वप्रदेशे वितन्यतइति विता
सनं श्रिया शोभयायुक्तं वितानं श्रीवितानमितिमध्यमपद लोपि
स्त्रीवितान मुल्लोचइत्यमरः। तस्यविततिं विस्तृतिंच पश्यन्स
त्वोरितिहेतौशता। विधिनादैवेन हेतुना दूरीभूतां विप्रकृष्टा
व्यवहितामितियावत् च्विः।त्वां निर्विशामि उपभुंजे निर्वेश उपः
त्यमरः। दवीयसीमपि त्वां तत्रतत्र उपभोगसामग्रीं कल्पयन्
र्तिनीमिव अनुभवामि अयमेव जीवित धारणोपाय इतिभाव
तानिर्वेशरूपकार्यस्य तद्धेतुभिः मलयपवनादौ देहस्पर्शादिज्ञा
र्शनात् हेतुरलंकारः हेतोर्हेतुमतासार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते। अ

प्राप्तैस्सख्यं तव नयनयोः पद्मकोशैः प्रबुद्धै
स्सन्नाहं नस्समयनियतं साधु सन्धुक्षयन्ती ।
सेनायोग्यां सरणिमधुना दर्शयन्ती शुभाशा
सीते नूनं त्वरयति शरत्त्वत्समीपं निनीषुः ॥ ॥ ४१ ॥

नच्छेदायसुभ्रुवामिति लक्ष्यलक्षणसंग्रहात् । सच जगदादौ
साद्यारोपरूपै रूपकैः उत्थाप्यत इतिसंकरः ॥ ॥ ४० ॥
दः कृत्यमाह। प्राप्तैरिति। हे सीते शरत् तव नयनयोः नेत्रयोः
सादृश्यमितिभावः प्राप्तैः प्राप्तवद्भिः कर्तरिक्तः । प्रबुद्धैः
लदावरणापायेन रविकरानिरोधा दितिभावः । पद्मकोशैः
ळैः नेत्रस्थानीयैरितिभावः । नः ममेत्यर्थः अस्मदोद्वयोश्चेति
समये अवसरे शरत्कालइत्यर्थः । नियतं नियमितं तत्रैवकर्त
हितमितियावत् शरदेव युद्धकालत्वादितिभावः । सन्नाहं
द्योगमित्यर्थः साधुसम्यग्यथातथा सन्धुक्षयन्ती उद्दीपयन्ती
त्वन्नयनसदृशैः पद्मैः त्वन्नयनकृत्यमेव सन्नाहसन्धुक्षणं करोति
सरसतापादनेन नयनाकृतैरेव दयितसन्नाहं सन्धुक्षयन्तीति
ल मेतावदेवेत्याह। शुभाः शोभमानाः आशाः दिशः यस्यां
वापायादितिभावः शुभेकल्याणेदंपति संयोजनरूपे आशा
इत्यपिगम्यते अतएव सरणिं पदवीं सेनायाः पृतनायाः
ग्यां अधुना संप्रति दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती सती वर्षासुकर्दम
णान् अकर्दमान् कुर्वतीसतीतियावत् अत्रन इति विभक्तिवि
ते मामित्यर्थः त्वत्समीपं त्वदन्तिकं निनीषुः प्रापयितुमिच्छुः
निश्चितं नातस्त्वयाभेतव्य मितिभावः । अत्र पद्मानां नयन

[illegible]

दण्डकारण्यं उद्यानमिवचागतेति श्रीमद्रामायणानुरोधेन। तद
नुगता उद्यानमिवचागतेत्याभ्यां उक्तार्थएवस्वरसतः प्रतीयं
पतिपारार्थ्यादिकं व्यंजितं मदीयेमत्संबन्धिनि बाहुमध्येवच्च
अभ्यस्तं शयनं यया उचितं युक्तंशयनं यस्यावा तां। उचि
तेयोग्येज्ञातेऽभ्यस्ते समञ्जसे इति रत्नमाला। अनेन सौकुमा
व्यञ्जितं। ता त्वामेव एवकारेण दूरेकरणं सर्वथानुचित मितिस्व
ं व्यज्यतेत्वांहेगुणवति पतिपारार्थ्य सौकुमार्यादिगुण संपन्ने
तुप्। दूरेविप्रकृष्टेदेशेकृत्वा निवास्येत्यर्थः। तिष्ठत इत्यध्याहा
ादूरीकरण परितापयोः असमानकर्तृकत्वेनक्त्वा प्रत्ययानुपपत्तेः
रितिपाठेतु कर्तुः कृतवत इत्यर्थः मुहुः पुनःपुनः दूयते परितप
रेतापे लट्। अहंदूय इतिवक्तव्ये जीवितं दूयत इत्युक्तिः तस
तिभूतयात्वया विरहितं जीवितं स्वयमेव तप्यतइति ता
वद्योतनाय, अत्र जीवितपरितापं प्रतिगुण वत्सीता दूरीकरण
काव्यलिंगं। यामामेकावनमनुगता, तामेवत्वां दूरेकृत्वा, मुहुर्दूय
म इत्येतैः निर्वेदविषादादयो व्यज्यमाना अन्योन्यानुपमर्देन सं
ा भावसन्धिः। अत्रनिर्वेदः वियोगविस्रब्धप्रियारक्षणा सामर्थ्य
तं स्वावमाननं। विषादस्तु इष्टानवाप्ति स्वापराधपरिज्ञाना
नुतापः। अन्यदप्यूह्यं यद्यपितामेवत्वामित्यत्र अन्वादेशेतु नि
वान्नावादीनां अन्वादेशविषयेनित्यत्वमुक्त्वा तस्मैतेनम इत्यु
तामेवत्वेत्येवोचितमिव। यतः आदेशः कथनं अन्वादेशो
ति उच्यते तथापि युष्मदस्मदो विभाषाऽनन्वादेश इति वक्त
कस्य सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्रपठितत्वेन अनन्वादेशो

सेतुंबन्ध्वा विपुलमचलैस्सायकैर्वापयोधौ
कृत्वा लङ्कां स्रजमिवकरे खेलतां वानराणां ।
अल्पीयोभिस्सुमुखि दिवसैर्योधयन्यातुधाना
न्कर्णे शीघ्रं तव रचयिता लक्ष्मणश्चापघोषैः ॥

त्यमित्यस्यापि तद्विषयत्वाभि प्रायेण अत्र त्वामित्युक्तिरिति न
तस्तु अविशेषेण सर्वेषां वान्नावादीनां विकल्पोयं विधीयत इ
नात्रकश्चिद्दोषः अत्र अन्वादेश प्रसक्तेरेवाभावात्. अन्वादेशो
च्चित् कार्यं विधातुं पुनरुपादान मित्युच्यते प्रकृते पूर्वार्धस्य
गेन तस्यार्थस्य सीताविदितत्वेनच अनुवादत्वेन तत्रैव अ
अन्वादेशस्य प्रसक्त्यभावात् । अतएव ईषदर्थे क्रियायोगेमर्या
च्चयः। एतमातांङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङि दित्यत्र एतमि
नमिति । एवमेव नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधेगृहं प्रापये
मित्येवोक्तं नत्वेनमिति । नक्तं भीरुरयमित्यस्य राधाविदितत्व
अनुवाद्यत्वसिद्धेः एतेनतां त्वांदासइतिप्रपन्न इतिचस्तोष्याम्य
इत्यादिषुत्वा मित्यस्य असाधुतां शंकमाना उपेक्षणीयाः।यस्य
पूर्वार्धस्य यच्छब्दयोगेन श्रीविदितार्थकत्वेनच अनुवाद्यत्वे अ
एव अभावेन अन्वादेश प्रसक्तेर्दूरोत्सारितत्वादित्यलं पल्लवितेन

अथ कथन्नुखलुदुष्पारं तरष्यन्ति महोदधिं । तानिहर्यृक्ष
वानरवरात्मजौ इत्येव रूपां सीतायाश्शंकां निवारयति ।
शोभनं मुखंयस्याः तस्यास्संबुद्धिः हे सुमुखि लक्ष्मणः तवप्र
भावः । पयोधौ समुद्रे अचलैः शैलैः सायकैः बाणैर्वा अक्षर
दितिभावः।वाकारोविकल्पे।विपुलं विशालं सैन्ययात्रायाः पय

ध्वा निर्माय इदंच स्वस्येव प्रथमे प्रायोजकत्वं द्वितीये साम
गस्याप्यस्तीत्यभिप्रायेण । लंकां तन्नाम्नीं नगरीं खेलतां सेतु
रतां एतेन लंकाविध्वंसनं तेषां ईषत्करमिति व्यज्यते । वान
ां करेपाणौ स्रजं कुसुममालामिव कृत्वानिधाय कपिकरमा
नतेत्यादि लौकिक निदर्शन प्रसिद्ध्या वानरैर्लङ्कां कदर्थ
अतिशयेन अल्पे अल्पीयांसः द्विवचनविभज्येत्यादिना ईय
ोपपदा प्रयोगेपि बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया आतिशायिनिका
ग्रेमेवद्रक्ष्यस्यग्रे लघुतरगतिरित्यत्र प्रतिपादितं। युवाल्पयोरिति
वैकल्पिकत्वात् नात्राल्पशब्दस्य कनादेशः । तैः दिवसैः
रेवेतिभावः । यातुधानान् राक्षसान् योधयन् युद्ध्यमानान्
ाचापघोषादिनेतिभावः। युधसंप्रहारे । अस्माण्णिजन्ताच्छतृ
कत्वेन गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्तॄणां यातुधानानांणौ
पघोषैः धनुर्विष्फारैः तवसीतायाः कर्णेश्रोत्रे कर्णयोरित्यर्थः।
इक्षुरसजातं मद्यविशेषमित्यर्थः। मैरेयमासवश्शीधुरित्यमरः।
र्ता अनद्यतन भविष्यतिलुट्। अनेन अल्पमेवकालं सोढव्य
। अत्र लक्ष्मणपराक्रममात्र प्रशंसनं नियुक्तोधुरियस्यान्लु
र्यवान् । यंदृष्ट्वाराघवोनैव वृत्तमार्य मनुस्मरेत्, इति सीतावच
ाः लक्ष्मणे प्रत्ययाधिक्यव्यं जनाय नात्रकर्मणिममापेक्षा
र्यासइति व्यंजनायचेति बोद्ध्यं । अत्र समबलयोः सेतुबन्ध
ाप्तयोः अचलसायकयोः विरोधस्फुरणात् विकल्पालंकारः।
ाशिष्ट्यात् युगपत् प्राप्तयोः क्वचित् । विरोधश्चेत् सदृशयोर्विक
त इति साहित्यरत्नाकरोक्तेः । लंकांस्रजमिवेत्युपमा । विषय

रक्षोमौळिस्तबकलवनाद्वैरबन्धे विमुक्ते
गत्वा चोर्वीं गगनपदवीस्वैरिणा पुष्पकेण ।
सिद्धारम्भौ सपदि भवतामाधिराज्याभिषेकात्
संप्राप्स्यावश्चिरविरहतस्संचितान्देवि भोगान् ॥

भूतमानन्दं निगीर्य विषयिवाचकशीधुपदेनोपादानात् रू
क्तिश्च । अचलैस्सेतुबन्धने तस्य बहुकाल सामग्रीसाध्यतय
दितिशंकया कल्पान्तरानुधावनस्वास्यादरणे तुल्यबला
नविकल्पालंकार इति संक्षेपः ॥

अथ रक्षोगृहस्थिति दूषितेयमिति यदिमां राजपुत्रः शं
किष्यति इत्याह। रक्ष इति। रक्षसः रावणस्य अत्र क्वचित्क्वचित् रक्ष
निर्देशः तस्य अत्यल्पत्वद्योतनाय । मौलय एवस्तबकः
गुच्छकस्तुस्तबक इत्यमरः । तस्य लवनात् छेदनात् हेतोः
लवनशब्दाभ्यां नखाग्रेणापि निकर्तितुं शक्यमिति व्यः
विरोधस्य बन्धे बन्धने रावणविषय इतिभावः। विमुक्ते वि
पगतेसतीत्यर्थः । कर्तरिक्तः । गगनपदव्यां अन्तरिक्षम
स्वच्छन्दसंचार शीलेनेत्यर्थः । कामगेनेतियावत् पुष्पकेण
विमानेन रावणेनबलादपहृत्य रक्षितेनेतिभावः । उर्वीभूमिं
पुष्पकेण गगनपदवीं अतीत्य भूमिंगत्वेत्यर्थः । चकारः पा
समुच्चयेवा । सपदि तत्क्षणएव पुष्पकावतरणोत्तरकालएवेत्य
तिभवन्तः तेषां पूज्यानां वसिष्ठादीनां कर्तरिषष्ठी अधिकश्च
अधिराजः राजाहस्सखिभ्य इतिटच् । तस्यभावः कर्मवा अ
वचनेत्यादिनाष्यञ् । तस्मिन्. अभिषेकात् अभिषेचनात्

चेत्ते कुर्यात्तदपि भवती यज्जनस्थानयुद्धात्
प्राप्तं मां दशमुखसमान्पारयित्वा खरादीन् ।
स्त्वाघातं स्तनकलशयोरूष्मणा रोपियद्भि
ढाश्लेषैरपिहितवती गद्गदाहर्षबाष्पैः ॥ ॥ ४५ ॥

ल्यब्लोपेपञ्चमी । सिद्धः निष्पन्नः आरंभः उद्यमः निरन्त षविषयः ययोः तयोक्तौसन्तौ आरंभस्तुत्वरायां स्यादुद्यमेव मेदिनी । दीव्यतीतिदेवीतस्याः संबुद्धिः हेदेवि । चिरं विरहः स्मात् चिरविरहतः संचितान् संपादितान् चिरविरहाभावे गासंभवादितिभावः । भोगान् संभोगान् बहुवचनेन अचि व्यंजयता भोगस्य संपन्नतरत्वं व्यञ्जितं । यथोक्तं भयव्यळी ावात् प्राप्तवैभवः प्रोषितागतयोर्यूनोः भोगस्संपन्न ईरितइति सम्यक् विगळितवेद्यान्तरं यथातथा लप्स्यावहे । अत्रमौळि कं । बन्धमोक्षलवनयोः कार्यकारणयोः भिन्नदेशत्ववर्णनात् विरुद्धंभिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसंगति रिति लक्षणात्। देवीति ोगप्राप्तयर्हत्वाभिप्रायकत्वात् परिकरांकुरः । वर्णनीयेरामभद्र ते कर्मबन्धे विमुक्ते व्योमयानेन देशविशेषं प्राप्यमुक्तैश्वर्य ासह भोगान् अनुवुभूषतो मुमुक्षोर्वृत्तान्तोऽप्रस्तुतः प्रतीयत क्तिश्च ॥ ॥ ४४ ॥

मौळिस्तबकलवन प्रत्यायनाय प्राक्तनवृत्तान्तं स्मारयति । दशमुखेन समान् रावण तुल्यान् अनेन रावणस्य प्रबलत्व खरः आदिः प्रथमः येषां दूषणादीनां तान् पारयित्वा समाप्य । पारतीर कर्मसमाप्तौ । जनस्थाने तन्नामके खरादिस्थाने

शच्याः क्लेशं क्वचनसमये तादृशं चिन्तयित्वा
स्मृत्वा देवीमचलतनयां विप्रयुक्तां शिवेन ।
रक्षात्मानं कथमपि शुभे जीवितालम्बनं मे
पत्युश्शोकाद्व्यसनमपि हि श्लाघनीयं वधूनाम् ॥ ॥

वृत्तात् युद्धात् आयोधनात् संप्राप्तं समागतं मां खरबाण वि
क्तांगमितिभावः । हर्षबाष्पैः आनन्दाश्रुभिः गद्गदाविकृतस्व
त्वं स्तनकलशयोः कुंभतुल्ययोः कुचयोः ऊष्मणा उष्णेन श
स्त्राणामित्यर्थः आघातं क्षतं रोपयद्भिः रोहयद्भिः रुहबीज
दुर्भावेच अस्मारिणाचिरुहःपौन्यतरस्यामिति वैकल्पिकोहस्यपः
यितौषधिजलपूर्ण कुंभोष्मणाभिषजः क्षतान्युपक्रमन्ते तथेतिभ
ढाश्लेषैः दृढपरिरंभैः अपिहितवती आच्छादितवती निरवशेषं
आलिंगितवतीतिभावः इतियत् तदपि गाढाश्लेषकरणकमं
पेचित्ते मनसिकुर्यात् चिन्तयेदित्यर्थः । शेषेप्रथम इतिप्रथमपु
पिना पूर्वश्लोकार्थस्समुच्चीयते । अनेन यथा खरादिवधानन्तरं ग
गैः मां प्रमुषितास्त्रक्षतवेदनमकार्षीः तथेदानी मपिकरिष्य
येमीति व्यज्यते । अतः भोगान् संप्राप्स्याव इत्यत्र नमात्वयापि
मितिभावः । अत्र स्तनकलशयो रितिउपमा । ऊष्मणाशस्त्र
णा संबन्धेपि तत्संबन्धोक्ति रतिशयोक्तिः । गाढाश्लेषैरित्यादिना
स्य संभोगश्रृंगारस्य पूर्वार्धाभिव्यञ्जितो वीररसोङ्गमिति
कारश्च ॥ ॥

अथ अस्त्येवप्रत्ययः अथापि विरहस्य दुस्सहत्वात् विळंबाच्च
वितं त्यक्ष्यामीत्यत्र मदर्थमपिवात्वया आत्मारक्षितव्य इत्याह ।

ञ्चनकार्सिश्चित् समये अवसरे यदादैवं प्रातिकूलमितिभावः ।
तया ब्रह्महत्यया अभिभूते भूयांसिवर्षाण्यप्सुविलीने महेन्द्रे नहु
पदमध्यासीने इतिभावः । तादृशं वाङ्मनसागोचरं शच्याः
: क्लेशंदुःखं प्रियविश्लेष नहुषप्रधर्षणा जनितदौर्मनस्यलक्षणं
पि रागादौ व्यवसायेपिच कचिदितिविश्वः। चिन्तयित्वास्मृत्वा
र्षयाभिभूतश्च सपूर्वं ब्रह्महत्ययेत्यारभ्म एवंदुःखमनुप्राप्तं इन्द्रेण
। अज्ञातवासश्चकृतः शत्रूणांवधकांक्षयेत्यन्तोद्योगपर्वगता
थानुसंधेया । नकेवलं शच्याएव ततोप्यतिशयित प्रभावायाः
अपीत्याह । स्मृत्वेति । अत्रापिकचनसमय इतिवर्तते पितुः
ध्वरदर्शनावसर इत्यर्थः । देवींपूज्यां अचलस्य हिमवत इत्यर्थः
त्रीं पार्वतीमित्यर्थः शिवेनशंभुना मंगळभूयिष्ठेनेत्यपिव्यज्यते ।
स्य विरहो दुस्सह इतिव्यंजितं विप्रयुक्तां विरहितां स्मृत्वा
अत्र अध्वरे पित्रा दक्षेण अदत्तरुद्रभागे तदवज्ञामसहमाना
ार्वती तदुत्पन्नं स्वकळेबरं त्यक्त्वा पुनर्हिमवतः कळत्रे मेनाया
महता तपसा महेश्वरं लेभइतिभागवतीकथानुसन्धेया । अनेन
दृष्टान्तेन तवायंक्लेशः ततोल्पीयानेव अतः नातीवत्वयोद्विजि
व्यज्यते । यद्वा वल्लभविश्लेषक्लेशसहनेन आत्मधारणे तस्मिन्नेव
वल्लभ संश्लेषादिसुखं तदसहनेन आत्मत्यागे तस्मिनेन जन्मनि
ष्टदुःखमित्यत्र दृष्टान्तद्वयं वेदितव्यं । मत्प्राणधारणा यापि
णं कुर्वित्याह, हेशुभे कल्याणि अनेन इदृशेऽपि संकटे मम
वदायत्तमेवेतिव्यज्यते मे मम जीवितस्य प्राणस्य आलंबनं
त्मानं तव शरीरं । आत्मायत्नो धृतिर्बुद्धिस्स्वभावो ब्रह्मवर्ष्मचे

अप्येतत्ते मनसिनिहितं साह्यमव्याजबन्धो
प्रत्याख्यातुं प्रभवतिनखल्वानृशंस्यं त्वदीयं ।
प्रागप्येवं परिणतगुणां नैषधे वीक्ष्य वार्ताम्
आर्तत्राणं व्रतमिति विदुर्हंस शुद्धात्मनां वः ॥

रमरः । कथमपि महतायत्नेन कथमादितयाप्यन्तं यत्नगौरवबा
त्पलमाला । रक्षत्रायस्व धारयेत्यर्थः जीवन् भद्राणिपश्यतीि
नु व्यसनस्यच मृत्योश्चव्यसनं कष्टमुच्यते । इतिन्यायेन ि
यसनं कथं सहेयेत्यत्राह । पत्युरिति।हियस्मा त्कारणात्।हीति
श्लाघनीय मित्यनेनान्वेति । वधूनां साध्वीना मित्यर्थः पत्युः भर्तृ
रभिप्रायात् कथंचिदनया जीवित व्यमित्येवं रूपात् हेतोः । इ
शोच्छन्दा वित्यमरः । छन्दमनुरुद्ध्येतिवा अर्थः ल्यब्लोपे
यसनं विपत्तिरपि । व्यसनन्त्वशुभेभ्रंशेविपत्तौ निष्फलोद्यमे
त्नमाला । श्लाघनीयं श्लाघितुमर्हं सर्वैरपीतिभावः भवतीतिशेषः
मात्मानं रक्षेतियोजना । अस्य द्वात्रिंशश्लोकस्थेन सत्वामेवं वदत
त्रयः । अत्र शुभइति विशेष्यस्यत्वदायत्तं मज्जीवित मित्याभिप्रा
रिकरांकुरः। जीवितालंबन मित्यस्य सीतात्मरक्षणी यत्वाभिप्रा
ारिकरः। पत्युरित्यादिना सामान्येन विशेषसमर्थना दर्थान्तरन्य

अथाप्रतिषेधेन साह्याचरणं अभ्युपगतं मत्वा प्रश्नव्याजेन तं
ंसंप्रशंसति । अपीति । अव्याजबन्धो निष्कारणसुहृत् निष्का
ातिवा । बन्धुस्स्यात्पुंसि बन्धूकें मित्रे भ्रातरिबान्धवे इति ी
ापस्सोपाधिकमेव लौकिकानां बन्धुत्वं तत्रतुनतथेतिभावः ।
ाह्याचरणस्थिरीकरणाय । हे हंस मराळ इदंच शुद्धात्मता प्रति

चेत्ते एतत् मया प्रार्थितं सहभावःकर्मवासाह्यं साहायकं
रूपं सहशब्दो वृत्तौ सहायवाँची ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्
नेहितं अपिनिश्चितं कच्चित्कर्तव्यमित्यध्यवसित मित्यर्थः।
गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासं भावनास्वपीत्यमरः। स्वप्रश्नं प्रति
ख्यातुमिति। त्वदीयं अव्याजबन्धोस्तवसंबन्धि नृशंसः
रुद्रः अनृशंसः तस्यभावः आनृशंस्यं स्वार्थनिरपेक्षा परदुःख
कर्तृ साह्यमिति विभक्तिविपरिणामेन द्वितीयान्तं वर्तते
त्वया अंगीकृतं साह्यं निराकर्तुमित्यर्थः। न प्रभवति खलु
येव। खल्विति नियमे। किन्तुसाह्यमंगीकर्तुमेव प्रभवतीति
र हंसस्य आनृशंस्यपराधीनतया उत्तममित्रत्वं सूचितं।
ं प्रत्याख्यातुंन प्रभवेदित्यत्र परीक्षकाणां निश्चयं प्रमाणयति।
ागपि पूर्वमपि निषधानां राजानैषधः नळः जनपदशब्दात्
तस्मिन् विषये। एवं अनेन प्रकारेण साह्याचरणरूपे
रेणतः परिपक्वः गुणः तव आनृशंस्यरूपः यस्याः तथोक्तां
न्तं। वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः। वीक्ष्य सम्यगालोच्येत्यर्थः।
ना त्वयैव पूर्वनळेपि दमयन्ती संयोजने साह्यमाचरित मिति
भावः। शुद्धात्मनां निर्मलमनसां श्वेतदेहानांचवः युष्माकं
न्वयः। आर्तानां दीनानां मादृशाना मितिभावः। त्राणं
कर्तव्यो नियमइति।नियमोव्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यक
दुः विदन्ति जानन्ति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः। भूयोदर्शनसत्वा
वेदज्ञानेलट् विदोलटोवेति वैकल्पिकोझेर्जुस्। येशुद्धात्मानः
वृताः इति निश्चितत्वेन तवानृशंस्यं साह्यं प्रत्याख्यातु नप्रभ

इत्थं हृद्यैर्जनकतनयां जीवयित्वा वचोभि
स्सख्यं पुष्यन्दिनकरकुले दीप्यमानैर्नरेन्द्रैः ।
स्वैरं लोकान्विचर निखिलान् सौम्य लक्ष्म्येव विष्णु
सर्वाकारैस्त्वदनुगुणया सेवितो राजहंस्या ॥

वत्येवेतिभावः । हन्तशुद्धात्मना मितिपाठतिरश्चामपि भवतां
भूतं आश्चर्यमितिभावः । अत्र अव्याजबन्ध विति विशेष्यस्य
शानैयत्याभिप्रायकत्वात् परिकरांकुरः । अप्येतत्त इति कृतस्य
अव्याजबन्धुत्वपर्यालोचनया प्रत्याख्यातु मित्यादिना प्रतिषेधात
लंकारः । आक्षेपस्स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधोविचारणादितिलक्षणात्
गमित्यदिना सामान्येन विशेषसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासश्च ॥

अथ अव्याजबन्धोस्तव उपस्थितमिदं मद्वार्ताप्रापणेनसी
ख्यं मत्साह्याचरणं एकमेव निर्वर्त्य अनुरूप मित्रलाभेनहृष्टः ए
संचरेत्याह । इत्थमिति । इत्थं भवतीभागधेयेनेत्याद्युक्तप्रकारेण
प्रियाणिहृद्यानि तथोक्तैः हृदयस्य प्रियइति यतिहृदयस्य हृल्लेखं
हृदादेशः । वचोभिः त्वदीयै मदीयैश्चवचनैः जनकतनयां जान
यित्वा जीवितां कृत्वा । दिनं करोतीति दिनकरः तस्य सूर्यस्य
दीप्यमानैः प्रकाशमानैः अनेन वंशानुरूपत्वं सख्यार्हत्वंचव्यंजि
वचनेन अस्मद्वंशेतेजश्शौर्यादिहीनो नकश्चिदस्ति आसीत्
वेतिव्यंजितं । नरेन्द्रैः पार्थिवैः इन्द्रशब्देन परमैश्वर्यवाचिना सं
भौमत्वं व्यंजितं । सख्युर्भावस्सख्यं मैत्रीं सख्युर्यइति भावार्थेय
वर्धयन् पुषपोषणे । अस्मादेवादिकाच्छता हेसौम्य प्रसन्न स
र्शादिभिरितिभावः । लक्ष्म्या श्रीदेव्या विष्णुः नारायण इव

मन्दाक्रान्ता = मामभ...

दिश्यैवं सह कपिकुलैस्सेतुना लङ्घिताब्धिः

ङ्क्रग्रीवे युधि विनिहते प्राप्य सीतां प्रतीतः ।

ाज्यं भूयस्स्वयमनुभवन्नूर्जितं पादुकाभ्यां

मः श्रीमानतनुत निजां राजधानीं सनाथाम् ॥ ॥ ४६ ॥

शीलरूपादि भिरितिभावः । तव हंसस्य अनुगुणया अनु स्या त्वद्दयितयेतिभावः । जातिलक्षणोङीष् । सेवितः कृत ोपचारस्सन्नित्यर्थः स्वैरं स्वच्छन्दं यथातथा निखिलान् सर्वा वनानि विचरसंचर यथा भगवान् सर्वात्मनानुरूपया श्रीदे ुलोकेषु संचरति तथात्वमपि संचरेतिभावः । अकर्मकधातु ालोभावोगन्तव्योध्वाचकर्मसंज्ञकइतिवाच्यमिति लोकानां मन्त्रणेलोट् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अत हृद्यैरित्यस्य तुत्वात्काव्यलिंगं । लक्ष्म्येव विष्णुरित्युपमा ॥ ॥ ४८ ॥

देशानन्तरभावीतिवृत्तं संगृह्णानः आचार्यः काव्यमुपसंह रयेति ॥ एवं उक्तेन प्रकारेण सन्दिश्य जानकीं प्रतिहंसं प्रतिप्रापणीयां स्ववार्तां हंसाय कथयित्वेत्यर्थः । अथ ीरी सन्दिदेशमिथ्यस्सखीं । दातामे भूभृतांनाथः प्रमाणी ते कालिदास प्रयोगादीदृशार्थलाभः । यद्यपि प्रापणीय नेव सन्देशइति मार्गकथन वार्ताप्रापणप्रकारकथनादिर्न ापीदृश सन्देशौपयिकत्वात्तस्यापि सन्देशत्वमिति सर्वमिदं देश इति नदोषः । कपिकुलैः वानरसंघैः ससहसेतुना नळ

नेबद्धेनेतिभावः। करणे तृतीया। लंघितः तीर्णः अब्धिः
ाथोक्तस्सन्। युधि युद्धे समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः। पङ्क्तिः
न्धराः यस्य तस्मिन् रावणे पङ्क्तिविंशतीति निपातनात्साधु
ात्तरच्छन्दो दशसंख्याळिषुस्त्रियां इतिमेदिनी। अथग्रीवायां
न्धरेत्यपीत्यमरः। विनिहते विशेषेण निहते परिवारेण सह
ीतां जानकीं प्राप्यलब्ध्वा प्रतीतः हृष्टस्सन्। ख्याते हृष्टे
रः। पादुकाभ्यां पूर्वं भरतायदत्ताभ्या मितिभावः। रक्षितं
वागमनमाकांक्षन् वसन्वै नगराद्बहिः। तव पादुकयोर्न्यस्त
रंतपेतिभरतोक्त्या पादुकारक्षितत्वं बोद्धव्यं। अतएव भूयः द
हित्यर्थः। भवतस्तेजसा सर्वं कृतन्दशगुणं मयेति रामभद्रं
क्तेरितिभावः प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमित्यारभ्य स्फीतं भूयश्च भूरि
ाज्ञः कर्मभावोवाराज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। स्वाम्यमात
कोशदण्डौ सुहृत्तया। सप्तप्रकृतयोह्येताः सप्तांगं राज्यलक्ष
लक्षणं। स्वयं स्वेन अद्वारकमित्यर्थः। अनुभवत् पालयन्
द्वारेणानुभूतंराज्यं इदानींस्वयमेव अनुभवन्सन्नित्यर्थः।
ऐश्वर्यसंपन्नः भूम्निमतुप्। रामः दाशरथिः निजां स्वकीयां
अयोध्यानाम्नीं महानगरीं सनाथां नाथवतीं अतनुत अकुरु
पूर्वमप्ययोध्या भरतेन सनाथैव तथापि तस्य नन्दिग्रामप
अनाथेवासीत् इदानीन्तु तत्रैवोषितेनाभिषिक्तेन रामभद्रेण
जातेतिभावः। अत्र श्रीमान्नाम इत्यनेन श्रीमान् स इति प्रथ
विवृत्तं। काव्याद्यन्तश्लोकयोः श्रीमच्छब्दप्रयोगात् मंगळ
बोद्धव्यं॥

द्याशिल्पप्रगुणमतिना वेङ्कटेशेन कृतं
न्ताशाग्रोल्लिखितमसकृच्छ्रेयसां प्राप्तिहेतुं ।
तारामव्यतिकरसखं हंससन्देशरत्नं
यन्त्वन्तश्चूवणमनघं चक्षुरुर्ज्ञाप्य सन्तः ॥ ॥ ५० ॥

परिसमाप्य स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनामग्रहणपूर्वकं शिष्य
र्यः स्वकाव्यस्य सत्कटाक्षविषयतां प्रार्थयते । विद्येति ।
निवेदाश्चत्वारोमीमांसान्याय विस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रंच
ईश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेत्यनुक्रमात् । अर्थशास्त्रं
ाह्यष्टादशस्मृता इत्युक्तानां अष्टादशविद्यानां अन्यासाञ्च
ां यत् शिल्पं परिष्करणादिरूपो व्यापारः तदेव शिल्पं
ांकर्म शिल्पंकर्मकलादिक मित्यमरः कलादिकं कर्मशि
ना । वात्स्यायनोक्ताः नृत्तगीताद्याःचतुष्षष्टिर्बाह्यक्रियाः
ाद्याः चतुष्षष्टिराभ्यन्तरक्रियाश्च कला इत्युच्यन्ते । आदि
ादि क्रियाश्चगृह्यन्ते। तादृशं कर्मशिल्पमुच्यत इतिकोशार्थः।
ऋज्वीमतिः यस्य तथोक्तेन । अनेन सर्वास्वपि विद्यासु
रूपानार्जवराहित्यमुक्तं । एतावता काव्यनिर्माणानुकूला
ा सामग्री व्यञ्जिता।इदंच स्वकाव्ये प्रेक्षावतां प्रवृत्त्युत्पाद
तम प्रशंसादोषःशंकनीयः । आञ्जनेयादेरिव प्रशंसाया
नरावण सहस्रंमेयुद्धेप्रतिबलं भवेदितिहनूमता अद्यराम
न्तु मम संयुगे इतिरामभद्रेणच आत्मनश्श्लाघितत्वात्
स्वप्रबन्धे निर्दोषत्वगुणवत्वादिप्रत्यायनेन । अतएवोक्तं
साञ्चकाव्ये सर्वत्र शस्यते । तदवश्यं प्रशंसेत कविकाव्ये

ूणइति । वेंकटेशेन तन्नाम्ना वेदान्ताचार्येणेत्यर्थः । असौना
तिस्वंनाम परिकीर्तयेदितिवत् स्वनामकीर्तये त्काव्ये कविः व
ूण इति विधिबलात् स्वनामग्रहणं कृतं । आत्मनामगुरोर्नामेत
ास्त्वन्यविषयो बोद्धव्यः । कृतं सामान्यतो निष्पादितं सन्दर्भं
। कृतेनसोपानपथेनमन्द मित्यत्रकृतेन सुविहितेनेतिव्याचरव्यौ
। असकृत् पुनःपुनः चिन्तैव परिष्करणविषयं पर्यालोचनमेवेत्
: रत्नादिनिघर्षणोपलः तेन उल्लिखितं उत्तेजितं परिष्कृतंच । अ
ास्य निर्दोषत्वं शोभातिशयश्च व्यज्येते । श्रेयसां कल्याणानां
ःय हेतुं कारणं । रत्नन्महामणिं यत्नात् श्रेयांसिलभतेनरः। इत्यु
त्नस्य रक्षितस्य श्रेयस्करत्वात् । काव्यस्य भगवद्विषयत्वेन श्रेय
। हेतुर्नाकारणं बीजमित्युक्तेः हेतुशब्दो नियत पुंल्लिंगः सी
। तयोर्व्यतिकरः अन्योन्यन्योगः तस्य सखिभिवं राजाहस्सखि
च् सखिशब्दो वाच्यलिंग इति वदन्ति सीतारामव्यतिकर संप
र्थः । रत्नानामपि केषांचित् विरहिसंयोजन सामर्थ्यमस्ति । के
स विश्लेष विनिवारणा दाक्षिणा इति रत्नशास्त्रोक्तेरिति व्यतिकः
ात्युक्तं । यद्यपि पूर्वं हंसस्य वार्तानभिज्ञत्वोक्त्या संप्रति संदे
राम व्यतिकरसखत्वमुच्यमानं न संगच्छतइव । यतोव्यतिकरस
सीतयात्मधारणे कृते सतिपश्चात् व्यतिकरसंपादनेनभवति । त
ाति वार्तानभिज्ञस्य सन्देश कथनशक्त्यभावात् तथापि व्यति
ाशक्ति मत्वमेव तस्य तत्सखत्वमुच्यत इतिनदोषः। अतएव मेघ
देशं जलधरवरो दिव्यवाचाचचक्ष इतिवदत्र हंस आचचक्ष इत
क मितिबोद्धव्यं हंसस्य पक्षिविशेषस्य सन्देशः वाचिककथ

ेशः तत्प्रतिपादकं काव्यमपि हंससन्देशः स एवरत्नं महामणि
नास्य काव्यस्य प्रकाशकत्वं मंगळत्वं मान्यत्वं इत्यादयो रत्न
ते । सन्तः सहृदयास्सज्जनाः गुणानिवर्हिवक्तारस्सन्तस्सत्सुन
त्या तेषामेव गुणग्राहित्वादितिभावः । अत्र यऐकान्त्यंगता
वत्यात्मभावने । ते वैष्णवाभागवतास्सन्तइत्यपितेस्मृता इ
क्षवो ब्रह्मनिष्ठा अपिसच्छब्देन गृह्यन्ते । तेन निवृत्त तर्षैरुप
[भवौषधाच्छ्रोत्र मनोभिरामात् । इत्युक्त प्रकारेण सर्वैरिदं का
व्यमितिव्यज्यते । श्रवणयोः अन्तश्श्रवणं विभक्त्यर्थेऽव्ययी
योर्विद्यमान मित्यर्थः अनघं काचकामलादिदोषरहितं अज्ञान
ोषरहितं च । चक्षुः नेत्रेन्द्रियं तत्वेनाध्यवसितं ज्ञानमित्यर्थः च
:य दृश्यत्वात् तयोक्तिरितिध्येयं। यद्वा श्रवणयोः कर्णशष्कुल्यो
: तत्वेनाध्यवसितं श्रोत्रेन्द्रियमित्यर्थः । उज्जीव्य उन्मील्य उ
गीवयतेर्ल्यप् पश्यन्तु विलोकन्तां शृणवन्त्वितिभावः । दृशेः प्रा
रित्लोटिपाघ्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः अत्र हंसं प्रतिरामेणोक्तस्य
र आचार्य प्रणीत काव्यस्यच वस्तुतो भेदेपि अभेदोपचाराद्वा
द्वा अभेदोबोध्यः लोकेपि अर्थैक्यादेव सन्देशहरत्वादि संभव
: । असतः प्रति यद्वक्तव्यं तदुक्तं हारावळीशेषेपुरुषोत्तमेन ।
ामनन्तत्वात् शब्दादीनां विशेषतः । ककदाकेन किंदृष्टं इति
क्षमः । अतश्शब्दः कदृष्टोयं अर्थत श्चापिकीदृशः । इतिका
ात् मात्सर्यमलिनात्मनामिति । अत्र सन्तस्सम्यक् ज्ञानेन प
ति प्रार्थनयाकाव्यमिदं गुरुतरसरसार्थबहुळमितीतरविलक्ष
वद्विषयतयाच तादृशरसिकतमाभिज्ञ गुरुजन मुखादेव श्रोतव्

इति कवितार्किक सिंहस्य
न्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनायस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
हंससंदेशे महाकाव्ये द्वितीय आश्वासः
हरिः ओम्.

अत्र समस्तवस्तुवृत्ति सावयवरूपकं ज्ञानादिरूपंविषयं ष्ठाध्यवसानात् रूपकातिशयोक्त्या उत्थापित मितिसंकरः । कीर्तनमपि मंगळभूयस्त्वायेतिबोद्धयं । सतां संकीर्तनाद्धया दपिमानवः । व्यपोह्य सकलंपापं सर्वकल्याण मश्नुत इत्युक्तेः। न्तु पूर्वाश्वासान्तएव व्याख्यात मितिसर्वं भद्रम् ॥ ॥ ५० ॥

सुखबोधायबालानां विदुषाञ्चसतांमुदे ।
विशदोहंससन्देश प्रकाशोयं मयाकृतः ॥
यदत्रस्खलितं किञ्चिदज्ञानात् ज्ञानतोपिवा ।
तच्छ्रुतस्खलनंमत्वातत्क्षाम्यन्तु विपश्चितः ॥
सारासारविवेकज्ञाः गुणग्रहणतत्पराः ।
रसिकाबहवस्सन्तीत्येषाव्याख्याकृतामया ॥
वेदान्ताचार्य सत्सूक्तिभक्तिप्रचयमूलया ।
अनयाव्याख्ययादेवः प्रीयतांपरमः प्रभुः ॥
जयतुसुविद्यः सुजनः जयतुचनिगमान्तदेशिकस्योक्तिः ।
जयतुचसहृदयलोको जयतुचसीतापतिश्श्रीमान् ॥

इति

श्रीमन्नडादूर भिजनस्य मेलप्पाळय मग्रहार निवासस्य

श्रीमद्वात्स्य वरददेशिक तनूभवस्य

श्रीमद्वात्स्य वेदान्तदेशिक चरणारविन्द मधुव्रतस्य

श्रीमन्मुनित्रयसिद्धान्त निर्धारणाचार्य

श्रीनिवास महादेशिककरुणाकटाक्ष लब्धसत्संप्रदायस्य

। चक्रवर्तिनी परितोष प्रतिपादित महामहोपाध्यायपदस्य

नगमान्त महादेशिक निर्व्याज दिव्यकरुणा परिणाहपात्रस्य

मदग्न्य वात्स्यस्य श्री. उभय. श्रीरंगराजाचार्यस्य कृतौ

हंससन्देश प्रकाशेद्वितीयः परिच्छेदः.

हरिः ओं श्रियैनमः श्रीमते हयग्रीवायनमः

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकायनमः.

श्री रस्तिवर्धताम्.

गतेषु गाननेमेषु कलेरब्देषुपूर्णताम् ।

हंससन्देश विवृत्तिश्शुभकृत्युदभूदियम् ॥

HAMSA SANDESA,

ENGLISH NOTES & TRANSLATION,

BY

N. V. DESIKA CHARIAR, M. A., B. L.,

AND

G. KASTURI RANGA AIYENGAR, M. A.

n used in this sense the pronoun तद् does nc this
elative यत्. Compare तन्वरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्म
लंमहः—Mallinatha. तत्=प्रसिद्धंमहः The Great Being
the attributes mentioned in the Sloka—तद् is use
sense even without any विशेष्य. Compare सजयति
वा चकास्ति यस्यो मयोक्तयानिहिता। नयनप्रदीपकज्जल जि
जतशुक्तिरिव॥— Subandhu. कामी =one whose desi
back Sita) was intense. कल्प = a day of Brahma cc
of 1000 Deva yugas. Note the Vigraha of कल्पाव
माप is indeclinable meaning 'with great effort'. नि
object of विषेहे =endured the night's suffering. वि
n. Act. Perf. 3rd Pers. Sing of सह् with वि.

SLOKA 2. सः सेनां उद्योजयिषन्सन् दूयमानान्तरा
पे कमलसरसि क्रीडाखेलं राजहंसं काल्ये ददर्श ॥

Sri Valmiki describes a lotus tank near the *prasr*
which is otherwise known as a Malyavat hill to
Rama had retired with his brother Lakshmana
installation of Sugriva. The author evidently ha
mind and introduces the subject of the poem by s
at Sri Rama, who was about to advance with
rces towards Lanka aud whose mind was full of g
count af Sita, saw next morning a stately swan p
a certain lotus-tank.

grief n the morning. It governs ददर्श। कपिकुलपति =
in her as=Sugriva. तूर्णं=quickly. उद्योजयिष्यन् is the
ages of future participle of causal of युज् with उद्
tion ad out. अदूरायाः दूरायाः संपद्यमानायाः भावः दूरी
luce =as she, who ought to be near, was far away
श्वास्या =whose soul was pining with grief क्रीडाखेल
... about playfully. कापि governs कमलसरसि =in
lotus tank. कालोपयातं = Come for the seaso
n). राकाचन्द्र is full moon. राकाचन्द्रद्युतिसहचरं lik
re of the full moon. The swan was perfectly whit
e lustre without any obscurity as is found in th
itself which has *kalanka.* This expression als
s the idea of a loving pair playing in the tan
राजा राजहंसः = king of swans. *Rajahams*
lass of swans whose beaks and legs are red while th
parts of the body are perfectly white. ददर्श is acti
3rd pers. sing. Its present tense is पश्यति.

loka 3. तस्मिन् राजहंसे न्यस्तदृष्टिः वीरः सः श्रीरामभद्रः
यात्मा सीतामयात्मासन् चेतसोविलयमगमत् वीरस्यापि ईदृ
त्येव यतः मीनकेतोः शासनं समये तीव्रं भवति.

The sight of the swan intensified his grief as it broug
y to his mind the image of Sita. The gait of the bi
ice and its form recalled to his mind the gait of S
music of her anklet, and her silken vest which w
red with the figures of swans. By such associat
eas Sri Rama, for a time, saw nothing else but S
eby his mind became so much over-powered with g

...griva and fell
f separation that he lost his usual courage a...ening
woon. Even brave heroes yield to the soft...
es of love.
...t of

तद्दुकूलाङ्कमूर्तिं=whose form resembled tha...fers t
rought in Sita's silken vest. Sri Rama re... this
gures of the swan in Sloka 19, canto II o...
कूल = silk cloth. अङ्क= figure. मूर्ति=form. ...
nklet. प्रतिम=resembling—निनद=(agreeable) noise.
तिमनिनदे stands मञ्जीरनिनद प्रतिमनिनदे=whose vo
ike the music of Sita's anklet. निष्पन्द=motionles
pelling of this word is correct though according t
ules of grammar it should be निस्पन्द.

चेतसः विलयं=loss of consciousness. अगमत् aorist
न्मयात्मा=whose mind was full of Sita मुहूर्तं=for a
ङ्के does not mean 'I think.' Here it is used as an e
ङ्के, मन्ये, नूनं and other words are also used as ex
मये=on occasions when the object of love is far awa
केतुः पस्यसः=fish - bannered, Manmatha. His bow
lamsel's eye-brow, his arrows are flowers and r
ooks and his flag is the fish. Here the epithet s
hat Manmatha has unfurled his banner and
supreme.

SLOKA 4. लक्ष्मणस्याग्रजन्मासः लब्धाश्वासस्सन् मै
येष्यन् सपर्यां चक्रे। दूतस्यापि पूजायुक्ता यतः कामिनां
कान्ताश्लेषादधिकं सुभगो भवति ॥.

Sri Rama then regained his senses assisted th
his brother. . He immediately thought that Sita to

;rief if there was no body to comfort her. So her life he wanted to send that swan to her wi ;es of love and hope. So he gave the swan a war on hy greeting with hospitable gifts of lotus flowe ıce the same to obey his call.—

ग्रा/=consciousness. प्रणय=love and affention र्ज ıture participle,=with the object of sustaining t Maithili. चक्रे active perfect of कृ to do. सरसिजा .सिजं तस्यदलैः with lotus petals. उपचारेण सहिता सं warm and with attention. सपर्या=पूजा=greeting mbrace=सुभग=pleasing, agreeable. Note the Vig अधिकसुभग. Here अधिक governs सुभगत्वं, implied un सुभग. In the same manner महाकविः great po be dissolved as महत् कविः and not महांश्चसौ कवि ıess attaches not to the individual but to his spec y of being great poet. तस्यकवित्वं महत्=महत् कवित्व connection with this Sloka compare Megha Sand

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी जीमूतेन स्वकुशल
यन् प्रवृत्तिम्। सप्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घायतस्मै प्र
मुखवचनैः स्वागतं व्याजहार॥

LOKA. 5. असौ श्रीरामभद्रः गाढोन्मादस्सन् तस्मिन् राज
द्वीं प्राप। उक्तमर्थंसमर्थयति विश्लेषेणेत्यादिना॥.

∴ Rama being very much afflicited with tt Sloka sion began even to beg the swan Vishnu a In the be ssage and con was born. He founc

swan as set forth hereafter in the poem. author remarks that love sick people lose their nation and act unreasonably like this. This a for Sri Rama saying in Sloka 47 canto II to th its powers of communication had borne fruit in Nala and Damayanti. In this Sloka the authc the swan is incapable of understanding or conve which fact is true when judged by persons not a love and grief as is Sri Rama in this case. In Malatimadhava, Vikramorvasi and Megha Sanc the love-sick and forlorn Sri Rama, Madhava and Yaksha begging the trees, hills, clouds, rivers, plants and animals in connection with the absent objects of affection =compare the paralle Megha Sandesa.

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्वमेघः सन्देश करणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः। इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्य कामार्ताहिप्रकृति कृपणाश्चेतना चेतनेषु ॥.

भूयसीं is comparative of बहु great. आञ्जनेय nan, the son of Anjana, his mother. उन्माद is in the :de state of mind of lovers who feel much their se :ore their loves. This *Unmada* state is described SD in the commentary. प्रणय is begging. प्र- रुध्यन् सपर्यप्राप perfect of आप् with प्र. He had rec ान्ताश्लेषादाधिकं सुख विश्लेष, separation. क्षुभित- umiliating positi assisted th

Sri Rama then rega her is brother. . He immediately thought that Sita tc

ıg. The swan is capable of knowing and ı it cannot talk. Hence the action of Sri ·essing the swan is not very much to be hen we see lovers actualy begging the inani- ke clouds and plants.

; speech, coaxing the swan, giving it direction to be taken to reach Lanka, and describing be conveyed to Sita, begins in this Sloka up to Sloka 48 in canto II of the poem. The l in Slokas 6 to 14.

सिद्धाः विश्वमूर्तेर्वंशजं भवन्तं कमलवसतेः औपवाह्य
त्रेशिनाष्ट्रिलब्धेत्यादिना ॥.

ıe sages versed in puranic lore say that you family of the Supreme Being himself who ɔf a swan and taught the Vedas to Brahma. less a position than that of being the vehicle mself. Besides by being associated with have become as pure and white as herself acquired wisdom and sweetness of voice. , occupation and training you are the best ɔught after for help by distressed persons n sure you will comply with my request and ılfill the mission I am just going to entrust dea is further developed in the next Sloka. re is to the incarnation of God Vishnu as e beginning Brahma was born. He found

:mself alone and there was nothing but vacancy all :e did not know what to do. He was in that s ıspense for many years when God Vishnu appeared m in the state of swan, uttered the mystic syllab ıd then disappeared. By deep meditation of that r a long time Brahma learned the Vedas and then ıe Universe. The wife of Brahma is *Saraswati* :hicle is *Hamsa*. The Supreme Being was the first ıd hence this Hamsa belongs to his family. The ılf of this Sloka suggests the idea that a good and sciple will acquire all the virtues of his Guru while ›metime acquring the desired knowledge.

वेदोदन्वद्विभजनविदः, Note the Vigraha = that kı ırt the (trackless) sea of lore. The Vedas are ıd infinite and so are compared to an ocean, अनन the *Sruti*. The Supreme Being alone knows all the all its branches. It was He that first taug 'edas to Brahma who in his turn communicated tl › Rishis and mortals. विभजन is dividing, classify fers to the various divisions of the Vedas as Rik ıman, Mantra, Brahmana, Upanishads, &c. This on also alludes to the special capacity of swans t te milk from a mixture of milk and water. The sv scriminate, can take the essence and eschew the ›rtion. विश्वं=universe ; मूर्ति=body. The whole uni e body of the Supreme Being. Nothing exists v ot pervaded by the Supreme Spirit. Conjugate

sages versed in puranic lore. वसतिः = dwelling
ıma sits on lotus and is also lotus-born.
/ehicle of sovereigns. प्रगुण = Superior. गति =
tion, sharp intellect. By your behaviour and
ellect, you endeared yourself and Sarasvati and
r purity and learning. तस्यब्रह्मणः प्रिया = wife
= Sarasvati. सावर्ण्य=complexion: likeness. Note
)r in the last line. श्रवण ear is रसना tongue for
ting; and सुधा is nectar of knowledge and sweet

7. वयं मानुषाणां मध्येकेचित् भवामः । त्वंव्योमगानां पति
ऽयत्कोत्कर्षोसि। आश्रितस्य मम रक्षणार्थं उत्कृष्टस्यापितव
॥ यतः तवस्वामी ब्रह्मापि स्वपुत्रस्य शिवस्य सारथि रभूत्

e only ordinary mortals confined to this earth.
: lord of those who roam in the sky. Certainly
erior to me. Yet it is but meet that you help
istress. Even your master Brahma acted as his
harioteer to relieve the suffering world. The
'e is to त्रिपुरदाह. God Siva is the son of Brahma.
yore three Asuras in the form of 3 cities were
: to gods and men. Then the Devas requested
:o destroy them. God Siva then destroyed the
' and hence is known as त्रिपुरान्तक His chariot
by Brahma. केचित् = insignificant portion. We
en the best of mortals. Decline सखि and पति.
periority. व्योमन् = sky. व्योमग literally means

'going about in the sky'. This epithet appl
and birds. Being Rajahamsa, the swan is
hamsas which are *Vyomagas*. This word is us
the idea that the swan is the lord of Devas also
lord of Devas the swan is certainly far supe
स्थाने—ind=fit and proper. कृत्यं= function of
तदपि=तथापि = though superior. संश्रित = that
shelter. त्राण=protection. विधिः=Brahma. सर्वस्र
reading for विश्वस्रष्टा. give the etymology of
means creator.

SLOKA 8. इक्ष्वाकूणा मीदृशीं वेलां प्रेक्ष्य त्व
समुचितम् ॥

The members of the Ikshvaku family cou
unmake the worlds at their will and pleasure
of fate they are reduced to this pitiable condi
forced to seek your help. Have pity on the
Lanka. By Ikshvakus Sri Rama refers only
He uses this expression to avoid self-praise
Ramayana he alone is described as possessin
ordinary powers attributed in this sloka to h
It also means that Sri Rama inherited these p
were latent and not quite manifest in his paren
ancestors thereby implying that great men c
born of worthless parents.

जगत् Neu. acc. governs संविधातुं. Decli
Ikshvaku was the ancestor of the Raghu fam
Sri Rama was born. The family itself has its

क्ष्य=seeing. It governs गन्तुं॥ लक्ष्यालक्ष्ये governs
ikuta is the hill on which the city of Lanka is
s Lanka is surrounded by the ocean. The
ıe sea are so high that when they rise the hill
ıvisible and when they subside it becomes
ıose who look on it from the other shore. The
licate that Ravana's abode is guarded by a hill
l by the ocean waves and hence is almost im-
approach. But the swan can easily approach
vim in water and fly in the air. संस्था=Exis-
: existence of Lanka is on the hill. गन्तुं is
;overning समुचितम्. For similar construction
see the commentary. राजानः धीयन्ते अस्यामिति
apital city where kings reside.

9. हंसखे त्वं दक्षिणाशां गच्छन् सन् एकं दोषलेशं

'oute to Lanka is delightful. You willl see on
ıwards the south great shrines, the Malaya hills
-wood forests wafting gentle breeze and also
Tamraparni which produce pearls. Your
is noble for you oblige me and save the life of
Maithili which are both very meritorious acts,
ing that may cause a little pain is you have to
ıde of the Rakshasas. But that is nothing when
ıith the immense advantages and benefits you
ourself and confer upon others.

दिव्यस्थान= place where the Supreme Being has ma
l himself to save mankind. Venkatadri (Tripati), K
nd Srirangam are such great shrines. उपचितगुणां :
ssing enhanced value. मुक्तासूति = birth place of
लयमरुतां मातरं = mother of gentle Malaya winds.
ccusatives govern दक्षिणाशा, meaning south. आशा :
anka is south of Malayavat hill from whicl
van has to go. The Malayavat hill must be i
Vestern Ghauts in the Deccan. Govindaraja in his
entary on Ramayana says that Malyavat hill is
nown as Prasravana hill. Bhavabhuti in his Uttara I
arita describes Prasravana near the source of the
odaveri in the Deccan.

रक्षः पद = abode of the Rakshasas. Note the Vi
onjugate सहेया :

SLOKA 10. वाचालानां वाचंयमत्वं वीक्ष्यसत्कवेरिव शिखिनां वाचंयमत्वं पथिवीक्ष्य ते सम्मोदः परिणमेत् ॥

On your way you will see peacocks shorn of
ory. In your absence during winter they strolled
all their plumage carolling as if there was noı
atch them. Now that you are come they drop
athers and are struck dumb. This will certainly
u much delight. During winter the peacocks app
their vigour and beauty and in autumn they drop
thers and lose all their charm. To swans autumn
ason. From this an inference is drawn that pea
umed greatness when their rival was absent and

they became vanquished and dumb. This
:rated by a simile. Fools prate much when
re absent. They will not even open their
assembly of the wise.

ɔeaking much without sense, making empty
: person जडधीः means-fool. सन् कविः= good
d person. This word कवि when applied to
is 'a bird that delights in water'. कं = water
. The peacock is compared to talkative per-
swan to the truly learned man. The two
ınd सत्कवि are also taken as attributes to
.nd त्वयि. Kailasa is in North where the
e during winter.

oxication through vanity. सम्मोदः=delight.
on your way. परिणमेत् patential of नम् with
, to increase. चन्द्रक = peacock's feathers.
ıssive participle, = being abandoned, bereft
hen the clouds have disappeared = during
शिखिनः = peacocks of the forest. वाच्यंयमत्वम्=
speech and यम् is to restrain. वीक्ष्य, seeing,
iple, governs the noun सम्मोदः For similar
commentary. Note the several points of
ıtioned in this sloka.

गन्धवाह: आपिबन् सन् घूर्णमानस्सन् खिन्नस्सन्
सन् त्वां सेविष्यते॥

ave to pass through many lotus and Kuva-
big forests where elephants roam, when

gentle and fragrant breeze will waft on you of your journey making the same pleasant. act as a jolly attendant serving a king w perfumes. This sloka also suggests the idea is readily served with scents and perfumes by that has drunk fresh liquor handed to him b sels and is therefore joyfully moving about gentle perspiration on his person. Such a the subject matter of the context which a suggests something else, is known in rhetoric *Alankara.* The words in this sloka are to b to suit both the ideas.

आरक्तानां = slightly red, loving. मधु=h शनैः = slowly. The breeze takes moisture fro only slowly ; men enjoy drink by sipping slc lotus tank, damsel. The lotuses blossom onl time. The first line of the sloka suggests day time there will be the breeze from the lotu Kuvalayas blossom only during the night; hen blossomed in time (during night time). So breeze even during the night. कुवलयवने=कुवल Kuvalaya plants (which also grow in tanks) loitering about=passing through. सलीलं=playfi स्विन्नः is the participial noun form. स्विद्=to pe fragrant juice exuding from the temples c विपिन = forest, करी =elephant. सौम्य = Oh ge आमोद= scent, perfume. अहमहमिकां, note the

forward in rivalry. The wind is loaded with lotuses, Kuvalayas and elephant's *dana*, and so em all to you in such haste and readiness that ır each scent vies with the other to reach you ह:=lit one that bears perfumes, gentle breeze.

12. बन्धुजीवाः ते अङ्गरागं कुर्युः । स्थाने । येनत्वं चूडाचन्द्रं अन्वेष्यासि ॥

rou fly across the wilds your body will become ered with the dust of Bhanduka flowers. With rhite complexion alternated with the redness of lust, you will resemble Siva's crescent moon · the white foam of Ganga flowing near and narks of red lac impressed therein by the touch et. To understand the flight of fancy and the in this sloka, imagine the swan flying and its ly covered with flower dust as if smeared with In the same way imagine the crescent moon 's head filled up by the white foam of Ganga ıe wears on his head (Gangadhara) so as to lid appearance resembling a white bird ; and ıer that in their love quarrels God Siva fell at Parvati apologising to her when the red tint adorning her feet became impressed on the other beauty in this sloka is that instead of will throw flower dust, it is artistically stated ka plants will prepare rich cosmetic from their nd give the same to you like loving kinsmen.

The Bhandukas are the kinsmen of swans beca come forth (blossom) in autumn. The Bhan also called *Bhandujiva* which literally mean relative and for relatives.

पर्याप्तं = sufficient अङ्गराग : = cosmetic, paste. पराग : = flower dust. स्याने = fit anc Bhandukas are your kinsmen. समसमुदय: = existence at the same time. These plants b in antumn. बन्धुजीव = a species of flower plant you will resemble. It is 2nd per. sing. futu अनु. Some read अन्विष्यसि, 2nd per. sing. pı with अनु which also means the same thing. reading the present tense is used in the f अचलतनया=daughter of mountain, Parvati. अनुषक्त past pass. part. of सञ्ज् with अनु to sn on. चूडा=head ornament. God Siva has cres head. पुरविजयी = त्रिपुरान्तक. for allusion see nc 7. स्वर् ind.=Swarga. Heavenly river is G allusion is to God Siva's absorbing in his the waters of Ganga when she rushed violence from Swarga at the instance of the Bhagiratha who took her to *Patala* to purify t his ancestors. फेन: = foam.

For a similar idea as conveyed in this slol

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नंच वलयं
समंचक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया।

ोच्चयंपश्येत्यवतु सशिवः साचागिरिजा
क्रीडाचन्द्रः दशनाकिरणा पूरिततनुः ॥

13. हेराजहंस नभसि गच्छतः भवतः (तव) शारदा
त्रायेरन्

of swans while you fly across the skies the
uds will serve as white umbrella to you indi-
kingly dignity. श्वेतच्छत्रं is the chief emblem

'e :—

ोस्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभेच चामरे

—*Kalidasa.*

'er a king goes out in state an attendant 'rom behind a white umbrella over his head n of sovereign power. The autumn clouds are 'esemble the white cloth covering the umbrella. 'eflecting through them are the ribs of the l the rain-bow with its variegated colors serve the same. सूक्ष्माकार = slender. दिन, day + the sun. करः = ray. शलाका = spoke or rib la. शार = variegated. उपान्त = edge. शतमख= ıas performed hundred (Asvavedha) sacri- धनुस्, n. = bow. Indra's bow is the rain-bow. patch. चित्र = many-colored. अंशुकं = cloth. ass. part. of वह् to hear. Note the *Sandhi* in श्छत्रायेरन्, is the active potential of the nominal

verb form छत्रं=umbrella. शारदाः= autum
वाह : carrying=cloud. Note the simile
this sloka.

SLOKA 14. हेप्रियसख त्वं सीतां द्रक्ष्यसि
गोपायन्ती एकपत्नीसमाख्यां वहति

You will thus find your journey plea
end will see your friend, the virtuous Si
live only for my sake.

द्रक्ष्यसि, give its present, perfect a
Decline प्रियसख, सखि. mas and सखी fem.
mas,=way. सीरः= plough. कृष्ट=ploughed.
or line of a plough-share. Sita is so called
supposed to have sprung from a furrow
Janaka while ploughing the ground to pre
altar. गोपायन्ती, part. noun form गुप्=to
The force of अपि is that Sita cared to p
body only for the sake of Sri Rama. कथंचि
great difficulty. वहति here governs only o
the commentary. Notė the Vigraha of
reputation of knowing only one husband.

SLOKA 15. त्वं पद्मिनीं प्रत्यायास्यन् सन् अ
स्यादिति इह अस्मिन्कार्ये अभ्यनुज्ञां कुर्यात् इतिम

Sri Rama in his turbid state of minc
lotus pond to be the loving wife of the Swa
the latter to take leave of her assuring her
speedy return. The lotuses bud and bloss

g winter they are sub-merged under water. Her
›tus ponds appear charming only in autumn. So
l that the lotus pond was slender grown through gr
her lover, the Swan was absent at Manasa *i.e.*, duri
. Now in autumn when he has returned she is ma
with joy. Hence it is but fair that the swan tak
of his love—the pond. Sri Rama further says th
ll gladly give permission because she will sympathi
Sita and hence consent to the swan going to comfo
क्षीण past. part. of क्षि with प्र to wear away प्रत्यायास्य
participle. = assuring her of your return. अनुन
conciliate, prevail upon. तन्त्री fem. = wire of lu
nusic. सुभग = charming. स्यात् इति = be it so इह
matter. अभ्यनुज्ञा = permission. मन्ये, the whole ser
s the object of this verb. मधु honey + कर:, one th
s = bee. गी: fem. = speech. She will speak throug
ee. The bussing of bees is taken as the speech
us tank.

ote the Vigraha of सौहृदेन ।. Here the word
one that has a sympathetic heart. तस्या: भाव
The other word is सुहृत् = friend. The Taddhi
om that word is सौहार्दम् = friendship. In this slok
used because the lotus tank was not the friend
it a kind hearted woman sympathising with the fa

.OKA 16. शबरसुदशां दृश्यचन्द्रोदयश्री:सन् पाञ्चशां दर
उड्डीयेथा:

Now rise above and fly towards the soutl fly, the amorous *sabara* damsels residing in th mistake you for the moon during the day time ing the paths of heavy birds such as falcon anc bird *garuda* soars very high in the skies. Nex the swan. The other birds though bigger and not reach such a height. Inasmuch the swan higher, it must not cross the way of heavy b should thereby get smashed by them and tl unfit to proceed on its journey. compare in this

अद्रेः शृङ्गं हरतिपवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः ।
स्थानादस्मात्सरसनिचुला दुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्नागानां पथिपरिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

—*Megha Sa*

शबर=hill tribe सुदृक् fem:=fair-eyed अद्रिः = bower. दृश्यचन्द्रोदयश्रीः = उद्यच्चन्द्रश्रीः = lit. having of the rising moon. Note the vigraha. डी with aloft. आशा fem. = दिक् गरुत् mas.=wing. प्रच heavy winged. वर्त्मन् path.

SLOKA 17. एवमाल्यवान् तवच्छायामङ्गीकुर्वन् शोभां वक्ष्यति.

While you rise above, your image will be re the Malyavat hill and thereby it will look like Go n his act of creating the moon from his mind. Tl leclare that the moon sprang from the mind of Vi

अमृतरुचिरां = delightful as nectar. उत्पतिष्णु
ɔun derived by adding krit affix to पत् with उत्
e act of flying, expert in going up· मणिमय =
ms, rock-crystals capable of reflecting your image
ture. Note the vigraha in अतीन्दुः = excel
ɔon. आदिदेवः = The primeval God, Vishnu. उ
m = creating मानसं = मनस् = mind.

SLOKA 18. द्वौमार्गौ वर्णितौ। तयोः पश्चिमः अनां
नगे प्राचीनेतु तेदृष्टिः निवार्या.

There are two routes to Lanka. One is al
:st coast. Avoid this as there is constant rain in tl
ιich you dread. The other route is along the Ea
ιere there are many delightful spots. Be not
ay by that scenery and forget your errand.

सह्यासन्नः = near the Sahya hills near the Coorg w
ιveri takes its source. अनतिसुभग = not very p
ιu know this western path which is the nearer r
nka; yet you have to avoid it on account of th
ιt rain which you dread. पश्चिम := western. N
:raha in नित्यवर्ष := having incessant rain. प्राची
: eastern route. तु = but. The eastern route is tl
ιter route but it affords temptations which pleas
जनपदं = in every town or village. संहति = co
हतं = novelty, wonder. मत्कृते, ind. = on my accou
er reading अनघसुभग: and प्राचीनेषु is explained
nmentary.

SLOKA 19. तावकं शब्दंश्रुत्वा निर्गतानां पामरीणां क
श्रताङ्गस्सन् एतान् देशान् व्यतीया :

First pass through this adjoining tract of land whi
e or less inhabited by rustics and which contains n
sts, hills and rivers.

तावकं = thine, पामरी = rustic maiden. सपदि, in
ıntly. अभ्रूभङ्गेपि = भ्रूभङ्गाभावेऽपि = though without
ting or contraction of the eye-brow; though wit
ıettish eye glances. These rustic damsels are natu
tiful and their native looks are really charming th
are untaught to affectation. कटाक्षैः निश्चि
rtained + अङ्गानि, various parts of the bady.
ous parts of your body are seen and understooc
e damsels with the assistance of their charming lc
se rustics have never before seen or heard of su
as the Swan. Hence when they hear your s
e, they will rush out immediately to know w
voice comes from. Then they will see you
v you produce that voice. Not having heard of
re, they will say to each other a white bird ha
beak, red legs and having such and such a form m
strange and sweet noise. The expression निश्चि
also mean 'having the various parts of your b
l in with their looks.' *i. e.* they will see you fully
uriosity. देशान् = tracts of country. Note the Vig
नगिरिनदीसंविभक्तान् = lit. well demarcated by for

ers. व्यतीयाः potential of इ with वी and अति
, traverse.

20. शालिसंरक्षिकाणां मौग्ध्यं आस्वादयेथाः

ou reach the borders of the Telugu country
usty maids keeping watch over paddy fields
g in various talks and songs in the mixed
ıarese and Telugu.

f sugar canes + छाया, shade. किसलयाएव
composed of tender leaves. तल्पं = bed, seat
n, occupying, from स्था with आ. its masculine
स्थवस्. । तैः सल्लापैः = in a variety of conver-
used in the sense of "that cannot be easily
e., in a variety of jolly talk. शालिः = rice
ta and Andhra denote the country and
clined only in the plural. व्यतिकरः = Contact;
कर्बुरः = Variegated, गीतिः = song. मुह्यन्तीनां =
ecstacy. मदनकलुषं = full of amorous instinct.
hful bashfulness· अस्वादयेथाः from स्वद् with

21. तदनु शेषः इति उन्नीयमानः अंजनाद्रिः तवनयने
भावी.

the border-land you will see the Venkatadri
vn as Simhadri, Seshadri, Anjanadri, Ananta-
n. It was in this hill that Anjana gave birth
s son, Hanuman. This is also called Seshadri
is also the dwelling place of Sri Vishnu as
ent) is in the milky sea. This is *Bhudhara*

for it supports the earth by its pressure lika *Adises* supports the world by his head from Patala. It popular belief that the tops of mountains contain p gems and that the head of serpents also contains In this sloka the hill is compared to Ananta (se The pale autumn clouds covering the hill tops re the sloughs (cast out skins) of serpents.

वास := abode. अवनिः = earth. वद्धरत्न := decke gems. अभ्रैः n. = clouds. लघुभिः = thin निर्मोकव resembling sloughs or cast off skins of snakes. कल्प Taddhita affix meaning like, resembling. भावी sing. of भाविन् = will become visible. तदनु = afte after tasting the music of sylvan maids. नयनेरंज pleasing thy eyes.

SLOKA 22. महति तत्र बध्यमानां सपर्यां त्वंचकुर्याः

In that hill the Gods from heaven and men fron meet on a common platform sinking all their differer account of *Satva* (virtue) predominating there. Th engaged in crowds in worshipping Venkatesa which sole aim of their existence. You had better also con your mite of worship to the best of your ability The e aim of all existence whether of Gods or of men is to the Almighty and enjoy his company by happily s him. That is attained here equally by all. It is not p for any one to know Him throughly and serve him He is pleased equally with every one who honestly the best of his ability serves him in the best way he

that Mountain ; governs बध्यमानां । महति =
; govens तत्र = आध्यारूढैः, part. of रुह् with आ,
occupy, is here used in the active sense ;=that
iere from below. स्वर्गिन् = one whose abode is
Divine अवतीर्णः । सत्वं = goodness, virtue
ifestation, predominance. Note the vigraha of
। व्यपगत= lost मिथ—ind.=mutual. तारतम्य =
m the compound word तरतमौ. This is not a
of 2 affixes तर and तम । फलं = result (serving
ाप्तिः = achievement संघशः adv,=in crowds.
red, governs सपर्यां = पूजां = worship ; कामं =
= to you heart's content, governs the verb
od Vishnu who destroyed the demon Madhu.

3· आरात् कनकमुखरां द्रक्ष्यसि याप्रसूनानि अर्चार्हे

that hill you will see the river Kanakamukhara
wash down the flowers falling from the trees on
f to supply the same for Siva's worship. God
ed Venkatesa from that place. The puranas
t whoever worships Siva on the bank of this
lace gets the merit of performing ten horse
ence the river is compared to a garden maid
flowers for the use of worship to be done to
iva.

a little उन्मग्न = risen above. स्फुरित = clearly
=islet, island or dry land formed in the midst
त्, adv.=near. Kanakamukhara is populary

known as Svarnamuki river. आसन्न = near on it: विटपिन् = tree. वीचि: = wave. This is compared hand of a maid. प्रसूनं = flower. उपहरति = collect the Vigraha of अर्धेन्दुमौलि: = He who has a portio moon (crescent) on his head. God Siva.

SLOKA 24. एनांनिर्विश्यपदवीं संश्रय भवन्तं किरात कुर्युः

Take some rest here where gentle and fragrar blow. Then fly onward without making noise lest cage you in.

निर्विश्य = having enjoyed. एनां refers to th निभृतं = silently मंजुः = sweet मन्दाधूत: = gently wa borne. Vanjula is a kind of fragrant reed. अ. with व्यासंग:, attachment=without sticking to that pla पदवींसंश्रय = wend thy way. बन्दीकुर्युः = अबन्द संपद्यमानां कुर्युः = will confine you. बन्दी fem.=b confinement. तटं, bank + वसंति: abode=those tha on its banks. मा is prohibitive participle governing t Let them not cage you. किरात: = fowler.

Slokas 25 to 35 describe Kanchi.

SLOKA. 25. तदनु मण्डलं वीक्षमानस्सन् क्षेत्रंयायाः । सलिलवपुषः वाग्देव तायाः सेतुः जज्ञे ।.

Then go to *Tundira* country where you will holy land of Satyavrata. You will also see the river Vegavati which form the Goddess Sarasvat when discarded by her consort Brahma. *Tundira* Chola country. The holy land in and around r

Satyavrata Kshetra. In the Krita Yuga lesired to realise the Supreme Lord in his towards that end went into deep meditation. to fix his mind steadily on meditation he .ttain his object by performing a sacrifice on which is a small hillock in Kanchi where Varadaraja Swami now stands. The sacri- on the Hasti Hill and when Brahma made ng the Almighty appeared in the midst of flames and granted the boons desired by performing this sacrifice Brahma discarded aswati and took Savitri to officiate with him e. Thereupon Saraswati got enraged and of a river to flood the sacrificial altar and its nd thus destroy the sacrifice. The assembl- Brahma got afraid when they saw Saraswati ind offerd fervent prayers to the Almighty ppeared in the midst of the flowing river in a and checked its course and diverted the nt directions. Saraswati was then appeased Brahma. This river is now chiefly known There is a temple built to the Lord who dam (सेतु) to the river. The small hill rifice was performed is called Hasti or for when our Lord appeared there at the he sacrifice he was worshipped by the Eight t support the Universe. महित = famous k denotes "at all times." Conjugate पाया:

and जङ्घे। पत्यौ towards her husband Brahma. water+वपुस् body. Decline this word. सेतुः = bridge. The Supreme Lord proved a dam to che course of the river. He is the only bridge where ocean of this worldly misery can be crossed. *Saty* s so called because the vows are truly fulfilled there

SLOKA 26. तत्रसत्यव्रतक्षेत्रे काञ्चीं द्रक्ष्यसि। यस्यां ह श्यते.

In that holy land of *Satyavrata* you will se eautiful city of Kanchi, an ornament to the earth. T the sacred shirine of the Almighty on the Has 'his Sloka describes Kanchi which also means wo irdle, waist ornament. This Sloka is so fram escribe both the city and the girdle. The conte ie description of the city. The other meaning is easantly suggested. Hence Aprastuta Alankara.

As applied to the city the meaning is—you wi e town of Kanchi which contains all precious luable things which is also replete with music ncing. It is certainly a fitting ornament to the m rth. It is watched by the Almighty from the Hast l the worldly pleasures are found in that city and also the holy shrine to ensure salvation. When appli oman's girdle it means—you will see a girdle befitting ly who wears the same. That is set with precious sto makes tinkling noise from the bell attached to en an ascetic who resides in a wild and secluded mour

ıg solely on God for salvation will forget himself, ose and indeed everything else except the girdle ᵓs chance to fall on that captivating ornament. : sight of a woman's belt is sufficient to unsettle rtues.

:hi is one of the Seven ancient sacred cities— —अयोध्यामथुरामाया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वार सप्तैतामोक्ष दायिकाः ॥ रत्न = gem, precious thing. s a generic term applicable to all kinds of music :ing. नित्यः सङ्गीतस्यनादः यस्यां=where there is usic and dancing. नित्यः सम्यक् गीतः नादः यस्याः ıament) whose sweet sound is always praised. ा: इतः नादः यस्याः = the ornament whose sound by the voluptuous. उचितः + विभवः (greatness) The ornament whose quality is befitting (the Here the wearer is भूमिः (Earth), and some lady ırs the girdle कः = Brahma. केन by Brahma काञ्ची= city consecrated by Brahma. हस्ति- ी (न्) one that occupies the Hasti Hill in ःस्तिनांशैलः= mountain abounding with Elephants cetics resort being disgusted with wordly plea- ़न्द्वं= Opposites such as heat & cold, thirst and leath and life etc., अतीतः (transgressed): The who is not affected by the opposites—The ascetic not for these—पुरि (in the body) शेतेइतिपुरुषः= ne Soul that pervades every body, man. सत्याः +कामा : (excellant qualities) यस्य=the Alimghty ʼer full of excellent attributes—सत्ये (in the

Almighty)+कामः (desire) परस्य=one whose attention on God. As to the fascinating nature of anythi cering woman, compare.—

सन्तुविलोकनभाषण चुंबनपरिरम्भकेलिसंरंभाः ।
दोषानुचिन्तनार्था स्मृतिरपिदूरीकरोतिवैराग्यम् ॥
मदनस्याज्ञाकरणे मन्येजगदखिलमेकरूपमिदम् ।
तिर्यञ्चइतिनराइति देवाइत्यन्यतोभेदः ॥

SLOKA 27. आदौजातांतां नगरीं आसीदन्प्रणम । य रेणून् त्रिदशपतयः धारयन्ति॰

Reaching that ancient city founded by Brahn to the same reverentially. Even the dust of the stı that city are so sacred that the Gods themselves w same on their heads. That dust has become saı being stirred by the vehicle of the Lord, *viz.*, G The allusion is to the famous Garudotsavam. K आसीदन् pres. part. noun. governing त्वं unde: करिगिरिपतिः=हस्तिशैलाधिवासी=The Lord of the Has Sri Varadaraja Swami वाहः=vehicle, here Garuda. three, birth, existence and death)+दशाः (state or s षां= the Gods who are always of mature age unaffec nfancy or old age॰ उत्तमाङ्गं head.

SLOKA 28. तदनु यस्याः पार्श्वे निस्सृतः नीहारवाही प्रतएव महितः गन्धवाहः त्वां उपैष्यति.

Then enter the city when gentle cool and frı breeze will greet thee as a friend.

न्दं+आधूत=gently shaken. महित=honored. चूतानांषर
ᵹo grove. तस्या:=of the city पशुपते:+शिरसि+(य:) च
-नीहारं वहतीति. Decline this word. Here Pasu
s to Ekamreswara, God Siva in the Big Kanchi. (
has the crescent moon on his head and as the moon
ʼ rays, the breeze passing through that shrine parta
ıe coolness of such rays. Dissolve प्रियसखं *Kaı*
e of the branches of Saraswati (see notes on Sloka
(N) = water, वनिका is the diminutive of
ाहः=breeze. The breeze issuing from the grou
flowers will greet thee.

SLOKA 29. य: कवीनां स्वामिनी पद्मयोने: वल्लभा मध्ये
ज्ञां वहति.

In the midst of the city you will see the ri
ıvati which form Goddess Sarasvati took (see notes
a 25). कवि means poet and water bird. Being
ort of Brahma (Padmayoni) she also used the swan
ʼehicle; and hence the Mistress of the swan—being
less of learning, she is the mistress of poets. The ri
ıvati when checked in its course (Sloka 25) beca
ed into 7 streams whose names are *Suklika, Kana
'a, Kampa, Peya, manjula,* and *Chandavega or vı*
seven fold division seems to represent as it were
›ups of letters *viz.,* अकारादि (Vowels), कवर्ग, च
तवर्ग, पवर्ग, and यादि (from य to ह). Learning
ıssed in letters which are divided into 7 classes
described.

वर्ण := letter स्तोमः = group. परिणत = tra
Dissolve महौघ ओघः=stream.

SLOKA 30. तत्र तीर्थे स्नात्वा उल्लासिताङ्गः परां शुं

Bathe in the holy waters there and attain mind and body.

पुंसां governs कलुष in शमितकलुषे. where sins o washed away. The holy waters there are known ε क्षेत्र। उल्लासित = made pure and brilliant, विगतरजसिचित्ते=in your mind now washed of all i (sin and ignorance). अशेषंविश्वंव्यञ्जयन्तीं शुद्धि= (clearness) whereby the whole universe is truly ref the mind. By bathing there and having associated sages you will attain true knowledge which will er to realise the universe in its real light. Conjugat अक्षेपणीयां (शुद्धिं) = irresistable purity is sure to res

SLOKA 31. तस्यास्तीरे हस्तिशैलो दृश्यते यस्योप सतयः धन्यः वितमसि पदे वर्तिष्यन्ते.

On its banks you will see the Hasti hill whicl as sacrificial altar to God Brahma (सरसिजभूः). blessed persons who reside near it are sure to attai tion. (For allusion see notes on Sloka 25). सं Oh gentle friend. वितानं = sacrifice वैतानी (Sari वेदिः (altar.) दिव्यं = divine. By the presence Devadhirajaswami Kanchi has become divine. country (Dramida). शरीरं स्थापयित्वा = after shuff his mortal coil. वर्तिष्यन्ते = shall live. The implied in this verb has reference to the past t

ातय :. The meaning is that whoever resides there
ı salvation. This is a general proposition true of
ı. Whoever resided there even before the author of t
ı composed this Sloka or even before this message v
ered to the swan attained salvation. Thus the atta
f salvation has reference only to residence which sho
de it = for a similar idiomatic usage compare Sl
:anto 11 and the commentery thereon. Dissolve a
ıe वितमसि=devoid of all darknes & vice, वासुदेवस्यप
e abode of Sri Vasudeva, in Sri Vaikunta. धन्या
ed.

SLOKA 32. तस्यां वेद्यां कापि (पर) देवतासन्निधन्ते.

On that altar (Hasti hill) there is the Supreme Crea
: Universe (Sri Varadaraja Swami).

This Sloka is liable to be misunderstood on accou
e word देवता being used for the Almighty Lo
is always feminine and means deity. Here it ref
: Varadaraja Swami. All the epithets governi
should be interpreted as applied to that deity w
Tulsi garlands and who made the sacrificial flam
r by his presence and who is associated with his co
Lakshmi in all his acts and who is also the creator
niverse. This deity of dark blue color had that co
ified by the Tulasi garlands and the glances fro
yes of Lakshmi, his inseparable consort. Damse
are described dark by the poets. Decline दामि
nd). स्वां अभिख्यां संचिन्वाना = intensifying his ow
, अनुविदधती = making. श्यामलं = dark. Th

ाय=race, family. Devahamsas know and wor:
:loud. This cloud itself assumed the form of a Sv
:e be not afraid at the sight of the cloud.

SLOKA 34. सदेत्रः विनतं त्वां कटाक्षैः अङ्गीकुर्यात् Bow
Lord and He will bless thee.

सवनं = sacrifice हविस् = oblations. शुद्धं = spot
ं + परिषदः = groups of the Vedas. The Lord is
of sacred lore. The Vedas declare Him as
ghty. The expression also means:—The Ve
:h eternal, derive their supreme authority only thro
चक्षुस् (n) + भागधेयं (n) good fortune, governs देव
: = Shower स्थूललक्षः = liberal.

SLOKA 35. यदिसदेत्रः विहरेत् तं त्वं वीजयेः
f that Lord should amuse himself in the pleas
n with his consort, attend on him and serve him
ıg.

The highest duty of all beings is to serve God. H
van is advised to do the service of fanning which
ɔ by moving the whole body to and fro like *chama*
the author refers to the practice of devotees in fanni
g the umbrella and similar services during t
sion of Gods.

ासक्त= honey—dewed. स्विन्न prospering. बालव्यजन
ीज=to fan.

LOKA 36. अथो संविभक्तावकाशान् चोलान् याहि·
hen go to Chola country which is traversed by t
ɔus branches of the river Kaveri.

जनपदं = country. अथो and अथ mean
क्रमुक is Areca palm. The Chola country is f
areca topes which are visible from a dist
always plural when it means country. So a
पांचालान् Etc. प्रत्युद्गच्छत् part=going against
मकर:=crocodile. स्तम्भित = checked. The cro
against the current so forcibly that even the
stream is checked for a while and the wate
the banks. सह्य is the mountain where Kav
source. Sahya's child is Kaveri. स्रोतोभेदा
branches of the river (which run in various plac
(well demarcated)+अवकाशा: (tracts of land).

SLOKA 37. तेषु (चोलेषु) सरसिजदृशः ते नेत्रोत्सः

In the Chola country the rural maids
swings will feast your eyes, These maids s
faces with turmeric and wear pale areca
their dark locks of hair. The reddish yellow
turmeric coupled with the pale whiteness of a
and darkness of their locks of hair represent as
struggle of moonlight with the darkness of ni
evening after sunset. सुरभि: (fragrant) + रजनी
ज्योत्स्ना कलाहि तिमिरं=darkness struggling with m
another reading is ज्योत्स्ना तिमिर कलहं = strugg
darkness and moonlight. पालिका: (areca flowe
(head ornament.) + स: गर्भेयेषां ते: केशै: । डोला
swing कल:=Indistinct and sweet.

SLOKA 38. वर्षं गाहमान: आरात् श्वेतं शैलंद्रक्ष्य

Then pass through the western portion of the C
ıtry which is known as *Varsha.* There you wil
sacred shrine of श्वेताद्रि. This shrine is knowı
ıvallarai near SriRangam. एषां = of this (of the C
ıtry.) नदीमातृका: = fed by rivers; and देवमातृ
by rain. श्वेतं शैलं is the name of the shrine.
unt of its white color and diminutive size i
pared to Kailasa immersed in earth and *Adis*
g from pàtalà.

SLOKA 39. तत्र दिव्यंतेज: नन्तुस्तव कुशलनिवहं आधा

In that shrine there is Divine light which will sh
sings on you when you bow to the same. This l
els darkness (sins) of men by its spreading ray
illuminating (does not require any other ligh
lay its powers or form) and is to be sought afte
It has for its wick its beneficent attributes
le it to save its devotees and is fed by the oi
shmi's devoted attachment. The deity of this *Swet*
ıe is called *PundariKaksha* and is described as di
in this Sloka. This Sloka is to be interpretec
ied to the deity and also to a burning lamp.

स्पार=spreading आलोक: = light, lustre, प्रत्यक् =
ıinating, self knowing-not requiring the assistanc
hing else to know himself or other things.
rary of this word is पराक्। गुण means good qual
wick. नेदीयांसं (comparative)=approaching.

SLOKA 40. तदनु काननं संविचीयाः । तस्मिन् उद्यानश्रियं लघुं मंस्यते.

Then you will see the Nili forest guardec *Rakshasi* by name Nili. On seeing it you will t even the celestial garden is nexts to it in beauty. It in Sriranga Màhatmya that this forest is guarde Rakshasi Nili.

स्निग्ध (dense) + छाया (shade) तस्य=पुण्डरीकाक्षस्य धामा इव=like the lustre. The forest is as dark (on of its density) as the complexion of the deity. reading नीलीपुष्पस्तबकललितं (charming from pend fllowers) seems to be an interpolation. अनिमिषाः (whose eyes do not twinkle.) निर्वेश = enjoymer संविचीयाः and मंस्यते.

SLOKA 41. यत्र (नीलिवने) वायुः परिजनवि .n that forest the wind acts the part of Cupid's at The wind carries the dust of various flowers whic ıs a canopy. It shakes the areca flowers which *hámara* and the whole ground is strewn with which makes walking pleasant. Such a place will c xcite amorous feelings. Cupid is called पञ्चबाण wns fine arrows to atack his prey (see the comm वितानं = canopy. पूगारण्य = areca graws which is orest. कुर्वन्, विचलयन् and अवकिरन् (scattering) ायुः ॥ प्रायः indicates उत्प्रेक्षा The wind seems as o act the part of Cupid's attendant.

ŚLOKA 42. This and the next sloka describe the ri
ri. अथ मौक्तिकौघैः गह्वरा सह्यकन्यास्यन्दते.
Adjoining it (Nili forest) there flows the river Kav
अथ refers here to space· अथस्यन्दते = next to
orest there runs the stream. जनपदं is Chola coun
. is full of areca groves (Sloka 36). This river flow
eir midst seems to comb the groves in twain and tl
them the appearance of braided locks of hair to
er earth. सीमन्तयन्ती = parting the locks of hair
. प्रत्यादेशः=rival. विबुधानां (of gods)+सरित् (river
nly river—*Ganga.* काले काले = in every reas
नः — ripening पर्वन्=joint—knot. पुण्ड्रेक्षुः = a vari
arcane. पुलिनेषु विशदैः व्यक्तैः = clearly seen in sa
. This governs मौक्तिकानां (of pearls) + औघैः (*hea*
= निम्नोन्नता = deep and shallow. Deep where th
) pearls and shallow where they exist. Sugarcar
d on the banks of the river and when they rip
split and pour forth pearls which are fou
red in the river. Sanskrit poets imagine pearls
canes, in bamboos and in the heads of elephants.

LOKA 43. यां पूगाः वासयन्तीव (सा सह्यकन्या स्यन्
शान्वयः).

The areca palms seem as it were to act the part
ns in making kind inquiries and bidding farewell
averi while going from her parent's house (Sah
ains) to that of her husband (Ocean). The allusi
he practice of relations entertaining newly marri

girls when they leave their parent's house to tho: husbands. The trees talk through the chirrup of the flowers falling in the stream perfume the river it a smiling appearance, here the Alankara is

उत्सङ्ग = lap. भद्र: (good, auspicious)+आलाप sation, sound): The relations bless. The sound like the swan is considered auspicious in the w the etymology of (द्विज bird). अस्कन्न= not c कुहली =areca. पत्रं leaf of a flower, flowers. c. f. नि निशान्ते = at the close of night, early in the वास् to perfume.

SLOKA 44. तस्मिन् (जनपदे) पुष्करिण्या: संपदं द्र Then you will see the tank Chandrapushkarini. excels even the *Manasa* tank to which you (s accustomed. Chandrapushkarini is so called be doing penance on its banks chandra got his c consumption completely cured. There the always bathe and the fragrance from their locks ever present in the tank. In that tank many o waters are contained (see the commentary). bathes there is completely purified.

महिला=lady. मानसं (lake) व्यपगतरसं आतन्वाना insipid even the Manasa lake. चन्द्रस्य उल्लासेन (c प्रथितं यश: यस्या: = whose fame is widespread chandra. पुष्करिण्या: = of the tank + संपदं It means संपन्नां पुष्करिणींद्रक्ष्यसि = you will see the tank.

)KA. 45. तस्याः (चद्रपुष्करिण्याः) तीरेशेषपीठं भजेथाः
ङ्गधाम्नः भाव्यं स्थानमुदितं.

u will see the Serpent couch on its bank ; bow t
it is the future abode of Sri Ranganatha. Th
f Sri Ranganatha in Sri Rangam was the hered
l of the kings of Ikshwaku family. After Sri Ram
l to Ayodhya from his banishment he made a pre
the idol to Vibhishana who brought & left it in it
place on the serpent couch in Sri Rangam. Henc
ri Rama sends the swan there was no Ranganatl
ut the Serpent couch & Chandra-pushkarini ha
existed and the sages had predicted that Vibhishar
oring and place the image there at a future tim
alluded to in the sloka. It is also laid down in tl
s that whoever passes by a sacred place must bo
plane with reverence and devotion, otherwise l
iffer much. Hence the swan is advised to l

ङ्ग्रयोगात्=With sincere devotion. Be sincere in yo
p, any humbug practised will do harm. शेष (se
+ पीठ (couch), Sri Ranganatha is शेषशायी । साके
dhya. भाव्यं = future.

.OKA. 46. तस्य धाम्नः (रङ्गविमानस्य) प्रसङ्गात् (मम) चे
भ्राजमानं देवं धावति

he thought of *Sri Ranga Vimana* recalls to my mi
age of our hereditary diety kept in Ayodhya like
d gem in a box. The image of that diety is descrit

ıe sloka as reclining on the serpent couch wi
. serving as pillow.

Note. Both in this and in the above sloka th
'ully avoids anachronism by not describin
ganadha in the shrine near *chandra pushkari*
: also be noted that when the poet describes
Pandya country and towns like *Kanchi*, ther
:hronism for such tracts of land had existed eve
creation and so the modern places are not mean
, रघोः पाण्ड्याः प्रतापं नविषेहिरे—Kalidasa. अयो
काशी काञ्चीअवन्तिका etc. These are ancien
e of them described even in the Vedas. He
:hronism exists in any portion of the poem.

.सत्वेदिव्ये = In the divine land of Sri Vaikunta
ue alone (Satva quality) prevails. That place
ıral abode of Sri Vishnu. He appears in variou
ıther places to save mankind. धामन् = place,
·e Ranga Vimana. प्रसङ्गः = association. मञ्जूषा
हेत = serving as उपधान = (pillow).

ɔVA 47· तदनुविपिनं व्यतीयाः। तस्मिन्तीर्णेनिनादान्
नानांसन्निधौ कवयः नशब्दायन्ते.

Then soon cross the dreary land between the Cl
ndya country. There display they sweet voice
ıothing to delight you in that dreary land bein
e of tanks or rivers and so you will find no
:re. कवयः = water birds and poets. They dc
ıy their powers in undeserving places. It is e

s that *kallars* and other tribes of thieving class in that part of the country.

solve चोल पाण्ड्यान्तरस्थं। parse व्यतीयाः and शब्दायन्ते ıoise)

ɔKA. 48. तस्मिन् (पाण्ड्य) देशे वक्त्रमुत्तानयन्त्यः कुवलय रविरुतं त्वां अपाङ्गैः मानयिष्यन्ति.

e fair Pandyan damsels will take delight in seeing ile you fly across carolling soft. The haste witl lamsels will rush out to see the swan is described ir t half of the sloka.

ıe expressions from स्रस्तापीडं up to स्फुरिततिलकं rerbs governing the participle उत्तानयन्त्यः (lifting up don't qualify वक्त्रं। आपीडः = wreaths of flowe on the head. ताटङ्कः = ear ornament. Dissolv दृशः (lotus eyed.).

LOKA. 49. वृषभाचलं प्रत्यासीदन् नतः स्याः यस्योत्सङ्गादि॰ त्रेभाति.

he deity in the shrine on mount *Vrishabha* is know रबाहु. In that mount there is a small holy wat ı as नूपुरगङ्गा. The allusion is to the puranic sto rhen God Vishnu took the form of त्रिविक्रम to cru his foot was chased by Brahma and from the ankl ıt Divine foot there flowed some water which f this mount. The water from the foot of Vish lirect on the mount. The Ganges which a g from his foot passed through the matted hair In this sloka it must not be understood that

author has any contempt for Siva. In none of h
whether religious or secular does he speak aga
Siva. On the other hand he shows his highest
for the sacred river Ganges. See the commenta
author simply alluded to a certain class of पर
who hold that they should recognise only one G
to be solely and directly worshipped and
not directly associated with him should be le
consideration. Even they have ample cause to b
ed in this नूपुरगङ्गा. मंजीर = anklet वान्त (lit vomitt
gorged. When used in a secondary sense expre
is not slang. See the commentary. Decline पाय

SLOKA. 50. क्षत्रियाणां प्रभावात् पयोदैः सिक्तसस्
तान् पाण्ड्यदेशान् पश्यन् यायाः.

Then fly across the fertile Pandya country
many towns competing with Alaka (Kubera's tow
of wealth and also inhabited by many virtuous
allusion in the Sloka is to a story in the Halas
mya. In ancient times when the kings of *chera*
pandya countries visited Indra, the pandyan kir
Indra by claiming an equal seat with him.
was Indra ordered the clouds to rain plentifull
and chera country and desert Pandya land
So there was famine in that land while the
countries were teeming with plenty. The the
king got enraged and so took and confined in
Puskala cloud whom he captured in the Malaya

gone on a hunting expedition. Thereupon Indra defend the cloud but was thwarted as the king quired superior powers to conquer Indra also the grace of God Siva whom he pleased by devotion and penance. Indra was then compelled the clouds to rain plentifully every year. Ever at time the Pandyan country has been fertile and . Though it was only one king that acquired weapens from God Siva, still his decendants are cribed in the sloka as having secured the special s (grace) from God Siva on the *Nyaya* popularly as *Chatri Nyaya.*

ारा=Jail. चकितैः पयोदैः= by the clouds that were f the prison house. सिक्त (watered) + सस्यान् (crops . पाण्ड्यदेशन्. This word should always be declined lural being the name of a Vast country containing us towns and villages. Give the etymology o cloud). पश्यन् त्वं यायाः=Go seeing. परं governs : = rivalling much.

B. कारायां + वासः and पुरयानां + आवासः

OKA. 51. ततः ताम्रपर्णीं भजेथाः। तत्रपानीयंते मुक्तामयत्व ाता.

en go to the river Tamraparni by drinking whose waters you will become cured of all your diseases ated in sanskrit treatises that pearls are produced i nce in the Tamraparni river by its waters congealin shells. The water in the river which is generally clea

ıd transparent is still more so at the time of the e star canopus of which the sage Agastya is rege ıich star rises about the end of the month of I ɔmpare प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः। The amraparni appeared like the star bespangled sky ɔunt of many pearls being scattered in abundance s clear waters. Agastya is referred to as the sag rank the ocean (to help Indra in annihilating the ‹ :alcyas who had taken shelter under it). There i n the word मुक्तामय which means "*full of pearls.*" aı f diseases." By drinking the water the swan t क्तामयः It is strange that the river which is full c ıakes every one who comes in contact with it lil *iz.*, full of pearls. The other meaning is really neant, *viz.*, cured of diseases.

शुक्तिः = peare shell. Decline दिवं (sky). प्रत्य ise. नियत्या (by nature) + विशदं (clear). परिणमयित 3rd pers. sing = will transform or cause change. आम ease.

SLOKA. 52. भवान् श्रान्ति शान्ति गमयतु.

There refresh yourself by eating the lotus (by being embraced by the waves of the river. T seat on its bed and enjoy the *Malayamaruta* and thus make yourself fit and capable to cross Dissolve शीतीभूतः। लहरी= wave. Note अध्यासीन the accusative. अनिलः=breeze and अनल is fire. is future participle = about to cross.

)KA 53. तस्याः (ताम्रपर्ण्याः) सव्यंगतःश्रव्धेःवेलां द्रक्ष्यसि.
n go some distance on the left side of the river
u will see the grand sea shore delightful to birds
ant youths on account of *Tali* and *Tamala* groves
e washed by the waves of the sea showering pearls.
find there many *Ketaki* flowers whose dust swell
nsions of the sand on the margin of the sea.

ादिव (adv.) to some distance. इव is expletive
dark (being dense). वयस् = age and bird. The
d means *youths* and birds. Parse. नन्दयित्री (delight-
ला = shore, आरात् (adv.) = not far away, near.
)wer dust.

)KA. 54. हेसौम्य पत्रप्रकृष्टः त्वं वेलाच्चापं शरइव व्यतीयाः.
n dart on from the sea shore like an arrow
Lanka. The epithets in the sloka apply both to
w and the swan. The sea shore being a little
is compared to a bow. The string to the bow is
f torrents that flow on two sides into the sea from
untain ; and their noise is the twang of the bow
To the arrow is attached feathers to increase their
nd the object aimed at is Lanka. The swan also
from the mountain tops with its sweet singing voice
sea shore and flies from that place towards Lanka
an has excellent wings to enable it to fly quickly
lso the best of vehicles.

[=bow string, विष्पार : = twang of a bow. लक्ष = aim
s Ravana. पत्र wing, feather, Vehicle. Parse. व्यतीयाः

SLOKA 55. त्वं पयोधिं वनमिव नभइव द्विपमिः वनमिव मिथुनमिवच द्रक्ष्यसि.

Under the clear waters of the sea you wil coral reefs. Thereby the sea will appear like a fire, twilight sky, and so on, दाव:=forest conflagrɛ (n) = sky. सिन्दूर is red paint. द्विप = Elephant etymology. अमरं = cloth. God Vishnu wears पी lowish red cloth). विद्युत् (fem) = lightning घन विद्रुम is coral. देहेनएकं मिथुनमिव = Though with appearing like a pair. The sea though one mas: presents the appearance of male and female fc bined. The clear dark waters represent the n the red coral-reefs represent the female form. etymology of पयोधि.

SLOKA. 56. यदि अस्मत्पूर्वै वर्धितात्मा सागरः गिरि (तदा) बन्धोः (तस्य) प्रणयं नैवविहन्याः

If, on thy way, the ocean directs mountain as resting place to thee do not slight the we offered for the ocean owes its present shape to ou and so will oblige thee through gratitude to t (sea) is so named on account of its being deepen dened by the sons of *Sagara*. *Sagara* was the s and was so called because he was born togethe: or poison given to his mother by her co-wife. *Sumati* he had 60,000 sons. He successfully pc sacrifices, but when he commenced the hun sacrificial horse was stolen by Indra and carri

Sagara thereupon commanded his 60,000 sons to it out. Finding no trace of the animal on earth gan to dig down towards the patala, and in doing y naturally increased the boundaries of the ocean vas therefore called *Sagara*. Sagara is one of the rs of Sri Rama.

पतिः = Indra. तुरंगं = the sacrificial horse, गुप्तपक्षान् = Mountains having hidden wings. In days of yore ains had wings. So they used to fly from place ce halting on towns and causing immense los and property. At the request of the suffering ity Indra clipped the wings of nearly all the moun xcept मैनाक and a few others who sought shelta the ocean. The allusion in the sloka is to the story c serving as refreshing place of rest to Hanuman a ed in the Ramayana. बन्धुः= ocean who is m and so yours also. Parse विहन्याः. Give its preser

LOKA. 57. तत्र (गिरिषु) आसीनः संविनीताध्वखेदः लघुत सिन्धोः शेषमुल्लङ्घ्य सुवेलं अग्रेद्रक्ष्यसि·

efresh yourself on the budding lotus ponds in the tains and proceed onward quickly when you will s *uvela* mountains on the shore of the other side of t

मेराणि (smiling, blossomed) + हेम्नां (of gold) + अ ने (lotuses). यस्मिन् तस्मिन् सरसि. । अमित = abunda = way, खेदः = fatigue. तोयानां (of the waters)

आघातात् (dashing). मसृणित = smoothened. T
of the ocean dash against the mountain *Suvel*
the rocks on the base of the mountain are sr
gliding.

SLOKA. 58. यस्यासन्नेजलधेः पयसि प्रवालाः अः
दर्शयन्ति·

If you look at the waters of the sea near t
tain you will sea underneath a twilight scene
by the submerged coral reefs. In the evening t
find the pale and reddish sky with moon and
under the clear waters of the sea the corals prese
dish appearance and the reflection of the swan th
moon and the pearls dashed in by the waves the
pearance. That reddish appearance is due as
the blood that has gushed out from the moun
its wings were cut away by Indra as the puran
the coral reefs are produced in those places whe
drops of blood from the mountains when their v
cut.

प्रतिच्छन्दः reflection, image. The coral reef
pared to सन्ध्या. Hence all the nominatives gov
(Coral reefs). They have for their moon your im
appear more beautiful and attractive because of
being heightened by the gushing blood from the
mixing with them. वीचिप्रास्तैः washed down by
विषमित (variegated) रुक् colour. The reddish a

ated with the brilliant lustre of pearls. अवनौ= e earth.

KA. 59. यत्र (सुवेले) अरण्यं उत्प्रवालं वासितंच अस्ति.

hat mountain the forest is ever green ; the tender id shrubs vie in beauty with the corals, pearls and ms washed on its shore from the sea. In that ere are divine *Mandara* trees that shed profuse honey ent fragrance.

त्रसति : = abode of Varuna—sea. स्तबक = collec- बल = variegated. विद्रुम = corals, उल्लसितानि (shi- प्रवालानि (tender foliage) यत्र तादृशं (अस्ति)· Dissolve (afraid of the Rakshasas). अनिमिष : = winkless वासितं = Scented. मौलिदघ्न = measuring up to l = abundant, दघ्न is a Taddhita affix meaning ing up to."

KA. 60. तस्मिन् (सुवेलेस्थितस्य) भवत: (त्रिकूटे लब्धसंस्था) भवति। यात्वां अभ्युज्जिगमिषुरिव स्यास्यति.

m the Suvela hills you can see Lanka built on *uta* hill. With its white mansions and flags, it ear like a she-swan with its fluttering wings eager ach you. Lanka is compared to a she-swan all the should be interpreted so as to apply to both.

= Mansion. अवदात Spotless = The city has splen- sions and the swan is as white as they are. The man- ilt of white marbles are brilliant white like our *Taj mahal* and other buildings at Agra and other ताका = flag. The flags gently shaken by the wind

ike fluttering wings of the bird. Parse अभ्युङ्डि
irous of flying towards you). श्राव्यनादा = having
ic. The swan has sweet voice. The city abou
ic.

इति, etc.,—For an account of the author and the
the introduction. The name of the author
ıkata Natha कवितार्किकसिंह and other epithets are
which he is best known. कवयश्चते तार्किकाश्चतेषु
= The lion of poets and logicians. तन्त्र = sy
losophy, सर्वतन्त्रेषुस्वतन्त्रः = master of all syst
losophy. He was the greatest religious teacher an
own as Vedantacharya. वेदान्तेषु आचार्यः = The
Vedanta (Upanishahs). Vedanta is the philosophi
ı of the Vedas. आश्वासः = canto lit. stop.

END OF CANTO I.

श्री

NOTES.

CANTO II.

. The first five slokas describe the city of
omplete the sentence in each of these slokas
vords from the last sloka of the first canto, viz
नति) should be taken as understood.

तयः त्वां रंजयेयुः सालङ्कादृश्या

ity the heavenly nymphs will please you.
y points of resemblance between the swan and
and hence the swan can delight in their com-
ints of similarity are expressed by the various
sloka. Both are of gentle gait. The swan's
he music of their jewels. The swan is named
literally means having eyes like an arrow
he glances of nymphs are the arrows of cupid.
te and are of sweet voice and both charm,
ieans the lake of that name and also mind.
नर्तीति = that moves gently and gracefully.
of jewels, स्मरः = cupid, आनीताः = brought
vity by Ravana. समक्षं = before your eyes.
he first Sloka of Canto II of Megha Sandesa—

न्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
ाय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
:तोयं मणिमयभुवः तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
दास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥

SLOKA. 2. यस्यां लङ्कायां लो क.पालविरोधाः रोध्न
In that city even the consorts of gods that g
world are kept in bondage.

One of Brahma's curses on Ravana was that l
ie ruined if he attempted to violate a woman
Hence it was that the ladies who shunned Rav
preserved their chastity at any cost were kept as
under the hope they would yield sometime. Ravan
not attempt their violence lest he should die by sc
उपहृति : = ruin. रक्षस् (n) = demon, he
Ravana. हुतस्यवह : = one that carries offerings
ire. The chastity of these ladies was so high
violation of the same would burn even the fire, a
also pure as the color of she-swans. Compare *cha*
icle (Shakespeare). उत्तानयन्त्य: = looking up (tc
help and protection). रोधः = bondage. Parse
(endure). लोकपाला : = those that guard the wor
its sides. They are eight in member *viz*, Ind
Yama, Nairrita, Varuna, Vayu, Kubera and Isa. उ
wife.

SLOKA. 3. त्रिकूटं अध्यासीना या परिष्कारभूम्ना तु मे
अमरनगरीं आहूय अग्रहस्तान् धुनोतीव.

The Lanka is on the Trikuta hill (not Suvela).
situated and guarded by the great Ravana and a
adorned and embellished in every way, it seems as
call the city of Gods and mock at it by shaking h
This city excels Amaravati. परिष्कारस्य (embe

ा(न्) = excess. Waving flags are said to be e city. अग्रहस्तान् = हस्ताग्राणि = forepart of the ।.

पस्यां (लङ्कायां) अस्मिन्काले विलुलितधियां द्रवयन्त्य : सलिलकणिका : निष्यन्दन्ते.

he Mansions in that city are paved with (beloved of the Moon) stones which are so they ooze out water when exposed to moon-re a species of brilliant white marble. In the e pebbles are called *Suryakanta* because they n exposed to the rays of the sun. The autumn season are pleasant and the city of with places and mansions that are best suited . At such a time and place the captive en feel their separation from their Lords. autifully expressed in the sloka. Before the ery nymphs other women enjoy and laugh at ıly makes them feel their sorrow with bitter-her women are autumnal nights and paved these enjoy their Lord the Moon. The eir joy by their laughter represented by the l the mansions drop tears of joy by oozing ɔ sanskrit poets laughter is white ; hence the ine is only the laughter of the proud noctu-The words शर्वरी (night) and स्थली (pave-the idea of some women enjoying and laugh-vho are not similarly situated. आलोक: =

ray. विलुलित = maddened उद्वेलयन्त्य : = making
overflow. स्यन्द to flow.

SLOKA 5. पावकेन भस्मीभूतां तां (लङ्कां) विश्वकर्मा
धास्यन्ति.

By the time you go there, Visvakarma a
would have rebuilt the city that was burnt to
Hanuman.

When Hanuman was brought before Ra
latter ordered his men to set fire to the tail of
With that fire Hanuman burnt the city of Lan
fire did no harm to Hanuman but completely
city. This is due to the special grace and ange
Agni by himself can do nothing but it was the
from Sita that enabled him to do so.

मैथिल्याः + शोकएव + वह्निः = fire of sorr
thili. तस्यभासा (Fem) = प्रभावेण = by the
power. It is this fire of sorrow that assumed th
that fire (पावक) which proved friendly to Ha
destructive to Lanka. तादृक् + परिणति : (resu
that assumed that change = that so resulted. V
is the heavenly architect. He and his followers
carefully re-built the city with even greater
through fear of Ravana. Note the significance o
tense संविधास्यन्ति (re-build). Here the futurity
ce to the previous burning. The city is not to
after the Swan goes there. For similar usa
commentary.

तस्याः (लङ्कायाः) मध्ये विमानैः सेव्यमानं निशि
गः चित्तवृत्तिवक्ष्यसे.

t of the city you will see the house of the Ravana) - That house is described in the it of the house will kindle mingled feelings ow. सद्मन् (n) = house, सुमनसां = of Gods नेयैः = fit to carry. The proper persons e *Vimanas* are the Gods. but they are y Ravana for his use. Parse वक्ष्यसे.

तत्र (रावणगृहे) निष्कुटे अशोकैः दीप्तां वृत्तवा

ure park attached to his house you will find This garden was for the first time invaded Hanuman. Even the wind and the sun are r shine hot in that garden through fear of na's slightest displeasure. चकित = afraid. रां = always filled with all kinds of seasons. वृक्षवाटी = pleasure garden. ज्वलनसहजैः The Asoka trees appear like the burning ef for they bear red blossoms.

तस्यां (वृत्तवाटिकायां) मण्डलानिवर्तयन् जनकदु
कांशिशुपां द्रक्ष्यसि.

will see a *Simsupa* tree which is the only वेहगः = bird मण्डलानिवर्तयन् = going round the garden in search of the tree. दुर्गति misery + बन्धुं = friend. विटपे = in a aced) + आकल्पाः (jewles). यस्यां. In a branch

of that *Simsupa* tree Sita had placed her jew(abundant) + शाखा: (branches) यस्या: That many branches closely knit together.

Sloka 9. तस्या: मूले त्रासहीनं तत् (प्रसिद्धं) दिव भविष्यति

Underneath that tree you will find the pri of the solar race. Here Sita is described as ger the epithels apply to both.

सवनक्षेत्रं = place of sacrifice, place of orig mine, त्रास: = fear, flaw in a gem. A gem is a g found in the midst of rubbish. Sita is fearless the midst of Rakshasas. *Sulka* is the price gi bride. The price of *Sita* is the valour displa Rama in breaking Siva's bow. दिनं करोतीति The sun. Sita is the jewel of the solar race. ous gem by its brilliance excels even the sun.

Sloka 10. शफरनयना सन्नतभ्रू: निधिमधिगता मेदृष्टि: Here सा refers to दिव्यरत्नं in the prior sl fish eyed lady who is the incarnation of the Love is my eye. She is the sole object of m attention.

शफर: = fish. जंबूनद्यांभवंजांबूनदं = lit. tha found in the river Jambu, gold. वेदि: is sacr

The middle portion of the alter is very r is Sita's waist. Compare the corresponding slo *Sandesa*.

तन्वीश्यामा शिखरिदशना पक्वबिंबाधरोष्ठी
मध्येक्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रास्तनाभ्यां
यातत्रस्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येवधातुः ॥

Slokas 11 & 12 form one entire sentence. Suc nce is called *yugma*. In the same way comp nces expressed by three four and more than four slc echnically known as *Viseshaka*, *Kalapaka* and *Kul*

SLOKA 11. सासीता मोहालसावा दिशंवीक्षमाणावा ते न यावत् याति.

You will see Sita overcome with grief and e ing of me. She will be addressing the birds to k t me, will be looking towords the northern direc to get some news about me. In this & in the n Sri Rama describes how Sita would be spenc ours of separation.

यावत्याति = यास्यति = will appear. The words य पुरा preceding present tense give it a future si ce. अत्यासन्न = very fast approaching प्रियवचनं tidings तस्यभावं सूचयद्भिः (indicating). निमित्तैः = int of the omens. Good omens will indicate g gs to her and hence she will be looking towards to hear good news about me with overflowing t y. अश्रु = tear.

SLOKA 12. आकल्पान् आलपन्तीवा विहारान् ध्यायन्तीः पद्वीं यावद् याति । तस्याः तादृशांकालयाता नियतिज ।

आदातुं सकृदीक्षितेपिकुसुमे हस्ताग्रमालोहितं
लाक्षारंजन वार्तयापि सहसा रक्तंतलं पादयोः ।
अङ्गानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यन्तखेदावहं
हन्ताधीरदृशः किमन्यदलकामोदोपि भारायते ॥

SLOKA 16. मदीयमङ्गुलीयंन्यस्य रोमाञ्चिताङ्गीं निधाय
तीं पर्यायेण अर्पयन्तीं मन्ये.

She places my ring on her fingers and becomes t
vith joy (remembering the touch of my hand). She pla
same on her head in the place of the head jewel whi
been returned to me though Hanuman and be
delighted. She places the same alternately on her 1
breasts to allay the heat.

रोमन् (hair) + अञ्चित (crisped) = having hai
on account of joy. निर्विशन्ती = enjoying. अधिगत
(illness) = fevered. पर्यायेण = alternately.

SLOKA. 17. अम्बातुल्या अनसूया अस्याः अङ्गेषुयत्
वितेने तदपि अश्रुभिः क्षालयन्तीं.

Her tears wash off even the fragrant unguent s
on her body by motherly *Anasuya* while Sita stopp
Sri Rama in sage Atri's hermitage. *Anasuya*, the
sage Atri is the highest type of chastity and
devotion. She was very pious and given to
devotion by virtue of which she had obtained mir
powers. Several stories are told to illustrate them.
the earth was devastated by terrible drought whicl

rs *Anasuya* created water, fruits etc by means o
powers and saved many lives. On one occassior
nged Brahma, Vishnu and Siva into infants when a
igation of their wives, they attempted to test he
/ but restored them to their former shapes at th
unities of their humbled consorts. In the Ramayan
epresented as having been very kind and attentiv
whom she favoured with sound motherly advice or
tues of chastity, and at the time of her departur
r an unguent which was to keep her beautiful fo
d to guard her person from the attempts of rapa
easts and demons. *Anasuya* was the mother of th
urvasas.

OKA 18. अवकीर्णकेशहस्तं आबिभ्राणां अतएव विमुक्त
तां मंजरीमिव स्थितां (मन्ये).

r ample locks of hair now hang lose as if to smell th
ce of her limbs. In that state she looks like a tende
of *kalpataru* full of flowers dropped down on eart
eaven and followed by bees. Sita is compared t
der branch and her locks of hair to bees.

शानां कलापः केशहस्तं = locks of hair विषमंयथातथ
l controlled. *Rati* is the wife of Cupid. अन्वग्यातां=
d. सुरतरुः = कल्पवृक्षः । मंजरी = young branch ful
er leaves and flowers. चञ्चरीकः = भ्रमरः = bee.

OKA 19. चारुवासः वसानां अतएव अन्यां चद्रलेखामिव

When Sita was being carried by Ravana she down her upper cloth with her jewels tied in it mount *Risyamuka* where Sugriva with his follo taken refuge. This cloth with those jewels was over to Sri Rama by Sugriva. Sri Rama now sl cloth and one of the jewels (anklet) to the Swan that Sita would be found in Lanka wearing a anklet corresponding to those shown to the Swar two are of special significance to the Swan for bears the figures of She-Swans and the music of t is like the voice of the Swan. The cloth is refer this sloka and the anklet in the next.

अचल:=mountain (Risyamuka). प्लवंग: = अस्य=of the garment now shown. आकार:=for appearance. आकारै: सदृशं :- like this in all its fully resembling this. अभित: = on all its sides. या: रूपं आकार: चिह्नं लक्षणं यस्य तत् वास: = which has the figures of thy mate as a mark c tion (and which is bright as the rising sur beautiful. वासस् (n) = garment, cloth. वसाना wearing. व्यतिकरवती = mixed up with. Her contrast well with her bright complexion. She crescent moon in the twilight sky.

SLOKA 20. जग्मुष: अस्य दक्षिणस्य मंजीरस्य तुल्यं निहितं वामं (मंजीरं) वीक्ष्यविषण्णां.

This right anklet fell down from her foot by what route Sita was being taken. This n

music of your voice. The left anklet correspondi
is kept by Sita in a branch of the tree. Wher
sees that ornament she becomes over-powered
f. जग्मुषः = is perfect participle, genitive, of गम् = tha
e down. ममकरेण उपधेयं = worthy of being place
hand (on her lotus-foot after placing the same o

.

SLOKA 21. अङ्गैः उपलक्षितां लताभिः गाढाश्लिष्टां परुष
फ्नां बन्दीभूतां लक्ष्मीमिवस्थितां.

Sita is compared to the goddess presiding ove
venly garden Nandana when she is deprived of al
uty and imprisoned in the abode of Ravana.
ed limbs are compared to fading leaves, and her
its to flowers. She does not wear ornaments &
ers in the garden have dropped down. In the g
creepers twine round the trees and the creepers i
kavanika are reflected in the bright limbs of Sita.
dry winds spoil the garden. Sita's signs of grief ar
painful.

म्लायत् part = fading. श्वसनः = wind breath.
t, not cool) + छाया (shade) = The garden preser
l shade. Sita's beauty (छाया=कान्ति) is marred b
ef.

SLOKA. 22. For a clear & complete understandi
sloka study the commentary. The technical wo
ga philosophy are freely & beautifully used here.
npared to a successful Yogi who by gradual step

·ealise his object of meditation. निर्विकल्पसमाधि
əst stage that a Yogi can attain. Here Sita b
tice and devotion has forgotten even herself an
əthing else except Sri Rama. In the Ramayan
ted—नैषापश्यति राक्षस्योनेमान् पुष्पफलद्रुमान् । एकस
राममेवानुपश्यति—meaning thereby that Sita is nc
əy the sight of the cruel Rakshasis, or by the sigl
nt trees full of fruits and flowers her mind bein
solely on Sri Rama—This idea is expressed i
:a by comparing Sita to a Yogi who has gon
successive stages of Yoga and reached the fin:
Samadhi—Yoga is controlling the mind both i
ctive and objective states. The eight Angas c
:—(1) *Yama* (abstinence from evil actions), (2
purity), (3) *Asana* (posture), (4) *Pranayama* (con
reath), (5) *Paratyahara* (controlling the senses)
ana (steadying the mind), (7) *Dhyana* (medita
d (8) *Samadhi* (absorption in the object of con
n). Samadhi is of 2 kinds—where the Yog
ndividual consciousness along with the objec
ation, it is *Savikalpaka Samadhi*, and where eve
ciousness disappears and the object of meditatio
nains, it is called *Nirvikalpaka Samadhi*. It is thi
nadhi that is described in this Sloka.

धे चेतोवृत्तिं बहिः श्रमयति सन्ति मयि प्रणिहितधियं

She is senseless to all external objects and is
sorbed in *Samadhi* which has for its object my indiv
f.

शमयति (loc.)=restraining annihilating. बहि:=(
ly भूमि:=attitude of mind. सार्वभौमे=in all its atti
ोध:=restraint, here it is *Pratyahara*. That develop
nind which enables it to control its actions. Sita thi
ef and dis-gust was senseless to all external ob
ving thus reached the Pratyahara stage, her mind is
tered solely on Sri Rama being led to do so by C
gis rely on some science (आगम) to practise part
ns of devotion. Here the science that taught Si
template the charming figure of Sri Rama was Cu
ty (आगम:=आगति:). *Dharana* and *Dhyana* are
cribed. प्रणिहिता (centred)+धी: (mind) ययातां
ving thus reached the *Dhyana* stage, she proceeds fu
realise and enjoy her belowed object by *Samadhi* v
escribed in the second half of the Sloka. अभ्यस्
ctising. इतरत् (another) + जुषते (possesses) = इ
भवतीति अनितर जुद् (not devoted to any other t
T: भावनाया: (conception or imagination). प्रकर्ष:=I
. तस्मात् हेतो: अन्त: (in the object of meditatio
Rama) विलय: (absorption) तेनमृदु (weak, unab
eive any other impression) तादृशेन स्वान्तेन (mind). S
d became insensible to everything else except
ect of meditation. Having attained that state of
was able to practise Samadhi (contemplation) in

kalpa form. निर्विकल्पसमाधि: is exclusive concentrat the one entity without distinct and separate conscio of the knower, and the knowing and without e' :onsciousness. Thus she knows only one thing, z. राममेवानुपश्यति.

SLOKA 23. Sita's pitiable state is summed up bea in this Sloka in short pithy sentences.

मीलितं=lit. shut faded. धारा=current, stream. ३ =something attached, supplement. तेनसहवर्तत ; न्वः विलापः=lamentation, wailing—Her expression: have always reference to me—मेसीता=by beloved S तनुः=slender bodied. तप्यते is used actively.

SLOKA 24. तस्याः अवस्थां दृष्ट्वात्वमपिशोकवेगंसोढुं नशक्ष्या रानां जातौ अजाताः कथमिवदयां नालम्बन्ते.

You too will be unable to suppress your grief at of her pitiable condition. Who will not sympatl her if they be good and are not born in the race bals like Ravana. शोकवेगं = intensity of grief. Pa से । क्रव्यं = raw flesh. तस्य अदाः (those that e ःन्नवत् governs जातौ. In the race to which Rav: gs—निर्मलत्वं=purity, whiteness, spotlessness. T is निर्मल and hence can sympathise.

SLOKA 25. प्रत्यूषे मदुक्तिं श्रावयिष्यन् अधिगतरसस्सन् श्रम न् शर्वरीं यापयेथाः.

Drink the water of the tank closeby, and take i g night and early in the morning when the Raksha :n will be asleep deliver my message to her,

नेदीयसी (comparative) = near, close by. अधिगतः +
ियं) येन Rasa is drinking water. दीर्घिका = tank. सं
g down, sleep. शर्वरी=night. यापयेथाः (causati
nd. निद्रासमयं Rakshasa women sleep early in
ning (प्रत्यूषे) प्रणयेन (through love) + मधुरा (swe
et on account of the love they express towards
यिष्यन् (fut. part.) = श्रावयितुं = with a view to nar
उक्तिः = my message.

SLOKA 26. गन्धवाहैः सेवितः पुलिनशयनेसुप्तः भवान् ब
ः प्रबोधं कलयतु.

Gentle breeze will take away thy fatigue, slee
und of sand on which falls bright moonshine and a
he pleasant music made by the bees when they s
budding lotuses.

अध्वन् = way. विनयनः = that which will re
tigue of journey). पुलिनमेवशयनं (bed). शोभनं +
न. This governs शयने-चन्द्रस्यपादाः किरणाः । The
the moon make the surface of the sand mound ple
डायाः गीतानि = the humming of bees when the
lighted. कमलमुकुले—The lotuses begin to open early
orning, when the bees swarm round those flowers
ake) the humming noise. षट्पदः = bee. कार्यश्राकांचत
ving a set purpose.

SLOKA 27. तांशिंशुपामारूढः निनादं मन्दीकुर्वन् वंशवं
् मेप्रेयसीं बोधय.

conceal yourself in the *Simsupatree*, modera
and then awake my beloved by extolling t
e family of Raghus and Janakas.

एकेन लक्ष्यः = Known only to yourself = u
others. The pitch of the Swan's voice is hi
compared to the twang of Cupid's bow-strir
यस्याः सातां = She whose mind is absent. प्रेयसी

:A 28. हेदेवि मां (तव) पत्युः प्रणयसचिवं विद्धि। (किं
समयं सूचयेत् (तादृशमपिमां विद्धि).

: Queen know me your Lord's friend and m
Know me also as one who by his music exci
o action. Autumn is the best season for fight a
s take delight in that season.

ये प्रेमव्यापारे सचिवः or प्रणयेन सचिवः = sympat
anion-friend to help him in his desired obj
medicine. Here the medicine to sustain the dro
of Sita is his message (संदेश) अन्तः = Insi
icine is poured into her ears. वीरपत्नीनां वशः त
नयं = The proper time to win the affection
s ladies. Compare the corresponding Sloka
ndesa.

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धिमामम्बुवाहं
तत्संदेशै हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
योवृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्दस्निग्धै र्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥

A 29. अयसामैथिलीत्वां अपाङ्गैः मानयेत्.

Sita will look up and cast her affectionate
1 you ममप्रस्तावे प्रवणं=one that takes delight in
ibout me. उन्नम्य is used in the causative sense
ace of उन्नमय्य=uplifting her face. Compare
ι—उन्नम्यवदनं भीरुः शिशुपावृक्षमैक्षत । अन्तः = from
genuine. अमृतस्य (of the nectar) + लहरी (flow)
ब्रह्मचर्य साधर्म्यैः तैः अपाङ्गैः=the glances that were
e flow of nectar. उषसि=in the morning. मिषतां=
g. अन्तरङ्गैः=dear companions. The glances are
as the lotus flowers blossoming in the morning.

A 30. सामत्सन्देशे सावधाना भवित्री । कान्तवार्ता
कैनजनयेत्.

ing you spotless in every way, she will take
confide in you and lend an attentive ear to your
Do not even the tidings of their lord delight

थंयथातथाशुद्धं=Spotless in every way. She will
d that you are not Rakshasa in disguise or any other
person. प्रत्याश्वासात्=by your consoling words.
-रुचिः ययासा = becoming bright and cheerful.
mpared to the cres-cent moon on the 1st day of
ksha. The faded moon on the New moon day
and vigour from the sun's rays and becomes
and fuller from the next day. The astronomical
hat the brightness of the moon is due to the
of the sun's rays through the moon. प्राक्तनी=

mer. इन्दुलेखा=streak of the moon cres-cent.
s-cent which exists on the New moon day. The
kha referred to is the cres-cent appearing in .
ksha. भविर्त्री (fut. part.)=shall become attentive
ना). कान्तस्यवार्ता (news).

SLOKA 31. कोसलेन्द्रः त्वां कुशलं अनुयुङ्क्ते एवं कथय
म्याः तवच लक्षणानि सन्तः आमनन्ति.

Then tell her that I inquired after her welfare.
no other than the goddess Lakshmi for the great
clare that all the divine attributes which shower ble
the universe are found alike in Lakshmi and in Si

भवती, Feminine noun,=Your grace. It is n
onoun, hence the compound is not expressed as
येन । भागधेयं = good fortune. युज् with अनु=inquire
लक्षणेषुसत्सुश्रेयः अवश्यं (नियतं) भवति = all those
ich necessarily indicate welfare & happiness. आम
clare positively.

SLOKA. 32. हेदेवि यस्याः (तव) यस्मिन् (रामभ
त्रणालेपनादिः व्यवधिः अभवत् एनां अन्तरीपं नीतां त्वां
नेवसः (श्रीरामभद्रः) वदति.

Sita found her ornaments, may even the ungue
ore on her person to be an obstruction to her close er
Sri Rama. She would not bear even so much sepa
uch a beloved is carried away by cruel fate to a
वीयः) island (अन्तरीपं). As if to regain her
त्यासी दन्निव), Sri Rama recalls her image befc

eye and addresses her in these words through h

एवं = in the manner detailed below in Slok:
6. मुखेन = through the medium (of his friend, tl

.OKA. 33. The real message to be delivered
contained in Slokas 33 to 46 wherein Sri Ran
ses his pangs of separation.

ूर्वं क्षण इव गता शर्वरी संप्रति नापयाति when we we
er the nights were too short ; now that you are aw:
re too long.

आसेदुषो : (perfect participle) = that had attain
a state of pleasure) भावं = state of affection. पूर्वं
:o separation. Even before the beginning of enjc
the night passed away. कल्पनासंगम : = imagina
nent. शर्वरी = night in general, nights.

LOKA 34. (पूर्वं) निर्जितेन तवविरहसमये उन्नतेन ग
सरसिजैः सह अहं दैन्यं नीतः

'he severity of frosty wind was not felt by me
nt of your warm embrace. Now that you are aw
frosty wind who was kept subdued by the warr
of your body becomes patent and afflicts both r
your refugee) and lotus flowers, who are compani
ur face. This sloka also suggests that a person t
iquished by a powerful opponent slily attacks
idants in his absence. Hence *Samasokti.* L
rs wither away in the frosty season.

ा = excessive. छिद्रं = interval, opportunity.
owerful. The wind is surcharged with the scent flowers. The wind now comes forward with all e to attack his prey.

KA. 35. रामः वसन्तं सीतापार्श्वे नभवतु इत्यवोचत्.

spring began to cover the whole world with flowers the arrows of Cupid. These arrows have their im at the ladies separated from their husbands. ect is certain. Fearing that Sita might become a em, Sri Rama, leaving off his natural courage and gged the Spring (Vasanta) not to approach Sita. d in the next two slokas the effect of the Spring separated lovers is beautifully described.

ीदिग्धैः = dipped in honey or poison. The arrows oison have deadly effect. विरहिन् = Separated. devouring. कुसुमानिधनुः यस्यसः कुसुमधनुः = Cupid variety of arrows. Rama was afraid of bending against *Vasanta* lest he should attack Sita. and अनमितधनुः end in स्. The other forms and अनमितधन्वा are optional.

A. 36. मलयमरुतां मार्गेतिष्ठन्नहं भीतेन लक्ष्मणेन

s pulled out from the path of *Malaya* winds by a who was afraid of my safety. The *Malaya* cites amorous feelings and Lakshmana thought Rama came in contact with it, he would feel the

n to its bitter end. To understand this Sloka imagine an elephant in chains breaking through a street of its own accord without any one to same. The people will naturally rush in con- d noise on both sides of the elephant to avoid its Also if any one sees a child rushing in the street e elephant, he will seize the same and keep it way. Here the *Malaya* winds are the elephant they rush between the groves the cuckoos from s will sing of the approaching *Vasanta.* The e charged with scents of flowers just like the is covered with dust. The swarm of bees that ey of the flowers are like the chains of the

: = moving about. परैः भृतः = lit bred by ckoo. It is believed that cuckoos hatch in crow's he young cuckoos are nourished by the crows. (with dust of Jasmine flowers) + स्थगितानि + वपूंषि (body) येषां शृंखला = chains.

A 37. करंजाः खेदंवर्तयन्तिस्मा. The *Karanja* trees in to my mind. Asoka is a shrub like tree having lossoms. *Karanja* trees rise higher and shower te flowers which fell over the Asoka blossoms mbled burning fire. The white flowers resembled rice (लाज) which is offered to fire at the time of ial rites. This scene of *Karanja* flowers falling blossoms brought to Sri Rama's mind the rites

ie performed on the day of his wedding with Sita. t once suggests the presence of *Janaka* who gave h arling in the hope she would enjoy happiness wi Rama who now feels he has not taken proper care (

योगीश्वरः = Prince of *Yogis*. *Janaka* was a grea न added to a present tense gives it a past me कृताशोके ज्वलति (locative absolute)=while the red A urned like fire. सविध (ind.) = near लाजानां (of sim ce) + वर्षमिव (like the shower) + अभिरामाः = bea पुष्पाणां + ओघः = stream of flowers. परिणयः (we यदशां = The State of thy wedding. The we ccasion.

The winter is described in this and in the next S

SLOKA. 38. शैलशृङ्गे वासितेसति दयिताश्लेषधन्यः तारस्व च्छन् मयूरः (मम) चेतः नैवत्यजति.

I can never forget the peacock who being in clos ace with his lovely hen only wished to dance in sp e music of lightning and thunder = During wint eacocks are in full bloom of their feathers and danc lly. Lightning serves as golden rod with whi at the drum of clouds. To that music the peacock d he peacocks which Sri Rama saw were enjoying in mbrace their hens. They did not like their sepa en for a minute and so, in spite of the fitting season usic, peacocks refused to dance though they very sired to do so.

चपला =lightning हेमकोण = golden rod. अभिघा
ing, धीर (loud) + उदात्तं (majestic) यथातथा स्तनि
:ing sound) + जलदः (cloud). तस्मात् हेतोः = becaus
loud and majestic music made by the clouds. T
:he proper season to excite peacocks to dai
वं = male dance. नृत्यं and लास्य signify female dai
ं = scented. शैल is the *Malyavat* mountains fi
ice Sri Rama sends his message. During wir
ija trees blossom and the wind scatters those b
in various directions. रक्षसः + पीडा तया रहित
ातस्याः आश्लेषः तेन धन्यः = happy on account of
·ace of his beloved who had not the misfortune of
roubled (carried away) by a Rakshasa. Sri Ra
:s his lot when he sees peacocks in company with tl
मयूर := peacock.

SLOKA 39. मां पश्यन्तीनां तेमातरं सबास्पंतन्वानां
ां किमपिरुदितं जातं.

Even the very clouds in the skies shed tears at
rn state. Seeing the clouds cry your mother (ea
in return as she was the person most interested
Here the idea suggested is that women gener
in tears seeing another cry in grief. The downp
in is compared to shedding of tears by the clouds
hunder is their loud wailing. The earth also we
l as seen in the echoes caused near mountains at
d of thunder. The earth becomes affected with g
नुविद्ध) and full of tears (सबाष्पं). Here ताप and

ould he understood to mean hot and full of va
ter a series of hot days, if the rains fall for the first
: atmosphere does not become cool after those
ase; on the other hand it becomes hotter for a time
en becomes cool. Also at that time a sort of misty va
es from the earth and becomes visible near moun
his misty vapour is called बाष्प. Thus the Earth als
mes तापानुविद्ध (full of grief, full of heat) and सबाष्प
tears, full of vapour).

शैलेषु + व्यक्तं उद्भूतं + प्रतिविलपितं यस्याः = Whos
return is seen in the mountains. This and other adje
overn मातरं। सान्द्रं = great. तन्वानां = causing. The c
their tears make the Earth weep and affected with
d tears. Sita's mother is Earth. मांपश्यन्तीनां = th
e in my grief. मदनोन्मादेन पर्य्याकुलं = afflicted much
upid's sway प्रायः is an expletive indicative of उ
योजातं = It seems as if this was produced. The c
it were seemed to cry for me. किमपि = indescri
देतं = wailing (of clouds = कादंबिनी).

SLOKA. 40. मलयपवने देहस्पर्शं पश्यन् जगति ध
रपन् वियति विततिं पश्यन् त्वां अहं निर्विंशामि।

Though you are far away I enjoy your company
n the *Malaya* breeze I find thy soft embrace, in the
y beautiful face, in the world our common abo
arth our common bed, and in the starry sky the c
hat adorns our cot. The *Malaya* breeze blows c
Rama and on Sita and so unites them together. Th

Rama and Sita fall on the moon their common us also they both meet. दृष्टयोः = संभेदं (संगं) = :ir eyes.

abode. ऐकत्वं = sameness, oneness. The world mmon abode. अभिन्नस्य पर्यङ्कस्य योगः संबन्धः = e same cot. They both sleep on the surface of hich is the cot that serves as bed to both. They he same place and sleep on the same cot. = bespangled with stars वियति = in the sky. expansion (of the canopy) श्रियायुक्तं वितानं = beautiful canopy. निर्विशामि = enjoy-compare *desa.*

मास्वंगं चकितहरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातं
च्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
श्यामि प्रतनुषु नदी वीचिषु भ्रूविलासान्
तैकस्मिन् क्वचिदपि नते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥

41. शरत् पद्मकोशैः सन्नाहं सन्धुक्षयन्ती शुभाशा तीसती त्वत्समीपं निनीषुः (मां) त्वरयति.

otuses blossom well in autumn. They are like Just as the glances of a heroine kindles fire in s autumn through these lotuses excites warlike pedition) just putting for the season. The sky erywhere and the army's path is easy. This stens me to your company. The fitting season utumn.

[द्मकोश:=lotus buds. प्रबुद्ध:=awake, opened. सन्ना
e expedition. समये+नियतं = fitting for the seas
th सं = kindle, excite सरणि:=path शुभा:+आशा: य
ु आशा = दिक् = cardinal point, quarter of the sk
utumn when the sky is clear. त्वर्=hasten. Pa

•

LOKA 42. हे गुणवति (सीते) यामांवनमुपगता तां उचित
ां दूरेकृत्वा (तिष्ठत:) मे जीविते दूयते.

h Sita you cared not for the kingdom or the capi
llowed me to the forest. You would never leave
ny even in sleep. I have done a most cruel act
ng you. This thought pains me too much. Sita is
ent character for she cared not for power or comf
le object was to serve her Lord in prosperity and
ity.

LOKA 43. लक्ष्मण: तव कर्णे शीधुं रचयिता.

akshmana will soon cross the sea with the *Vana*
ght the Rakshasas successfully and thereby po
(lit. wine) in thy ears. खेलतां = sporting. Disso
arse सुमुखि । यातुधान: = Rakshasa. शीधु: = wi
रचयिता (future)=lit will prepare-pour.

OKA 44. वैरबन्धे विमुक्ते पुष्पकेण उर्वी गत्वा अभि षेक
नौ भोगान् संप्राप्स्याव:

ter retaliating the wrong done to you by cutti
heads of Ravana we shall ascend the *Pushpaka* a
Ayodhya where we shall be at once installed

:reignty. Then we can enjoy with increased zest al.
sures which are now denied for us.

न्धः=enmity, hostility. विमुक्त=being retaliated, aven
गत्वा = descending on earth (from *Pushpaka* that
y travel in the skies) सिद्धारम्भौ = having well begu
g initiated. The Installation will mark the begin
he series of uninterrupted future happiness. भव
ne great (Vasishta and other sages) who will insta
our ancestral throne as Emperor (आधिराज्यं).

SLOKA 45. यन्मां गद्गदा (भवती) गाढाश्लेषैरपिहितवती
ा चित्ते कुर्यात्.

Remember my beloved how you embraced me
hed all my pain when I returned after destroying *K*
his hosts of Rakshasas in *Janasthana.* The obje
Sloka is to show that Ravana is no great enemy
be easily conquered.

Note भवती means your ladyship. पारयित्वा =
troying शस्त्रणां आघातं = wounds caused (on any pe
the weapons. रोपयति = heals.

SLOKA 46. शच्याः क्लृशंचिन्तयित्वा अचलतनयां स्मृत्वा
ं रक्ष। पत्युः छद्मात् व्यसनमपि श्लाघनीयं.

Sachi is the wife of Indra. By killing the d
tra Indra incurred the sin of *Brahma Hatya* to
ich he hid himself under the waters for many y
that interval *Nahusha* aspired to Indra's throne

forced *Sachi* to be his consort. But fortunately Nahusha himself was cursed to become a serpent. the father of Parvati insulted God Siva by not g any offering at a certain sacrifice. Thereupon *P* troyed herself and was born again as the daugh *Himalayas* and again wedded God Siva. Seeing *Sachi* and *Parvati* have suffered pangs of separa but meet that Sita protects herself for the sa Rama. All these sufferings are bearable because band wills it so.

SLOKA 47. This and the next sloka are ad the Swan.

अव्याजबन्धो अप्येतन्मनसिनिहितं त्वदीयं आनृश प्रत्या ख्यातुं नप्रभवति। प्रागपि नैषधे एवं वीक्ष्य वः आ इति विदुः.

My guileless friend, have you well unders mission. Your natural kindness will not allow y *no* to my request of help. In former times your as messengers of love and united Nala and D Hence I am sure you will also help me.

अव्याज (guileless) + बन्धु: (friend). प्रत्या decline. आनृशंस्यं = genuine sympathy. *Naish* king Nala. आर्तनां (of the suffering) + त्राणं (p Parse विदुः

SLOKA 48. इत्थं जीवयित्वा सहर्षं पुष्यन् राजहं सन् लोकान् स्वैरं विचर.

Deliver this message and console *Janaki.* thus become a friend of the kings of the Solar rac join your bride and roam over the worlds enj pleasures. सर्वाकारैः = in every way त्वदनुगुणया = fit

SLOKA 49. श्रीमान् रामः निजां राजधानीं सनाथां

The remaining portion of the whole story yana is succinctly expressed in this Sloka.

लङ्घितः (crossed) + अब्धिः (ocean) येनसः। + पा

ग्रीवाः (necks) यस्यसः = the ten headed (monster) प्रतीतः (glad). पादुकाभ्यां रक्षितं राज्यं = the empire till then governed by his *Sandals.* Bharata pious and righteous and was so much devoted to that when the latter prepared to go to the accordance with the wicked demand of *Kaikey* very much grieved to find that his own mothe his brother into exile, and refusing the soverei was his own, ruled the kingdom in the Name of by bringing from him his two Sandals and ma the regents of the realm till he returned after his exile अतनुत = made. निजां = his own. सनाथा = of proper Lord. It was Sri Rama who was fi sovereign of Ayodhya.

SLOKA 50. वेङ्कटेशेन क्लृप्तं हंससन्देशरत्नं सन्तः पः

This poem is compared to a polished g comparison is well brought out in the translatior

विद्या = science शिल्पं = art. चिन्ता (wit, is compared to शाण: (whetstone). व्यति कर श्रवणं = existing in the ears अनघं (spotl knowledge. You admire a gem by seein physical eyes. You admire this poem by ı your mental eye which exists in the ear. F without malice or envy and you will see enjoy.

श्रीः

HAMSA SANDÊSA.

Canto I.

Our Gracious Lord who blessed the Solar race
And hallowed manhood frail by his descent,
In sleepless care consuméd many nights
Devising how to seek his long-lost wife.
At last when back the son of Wind had come
And taken been the wise and firm resolve,
The tide of grief returned afresh, and he
Could ill endure the long and vacant night.

Next morn, intent on plans to lead out soon
The gathered forces of the *Vânar* chief,
Yet inly writhing sore, because his wife,
The child of *Janaka*, still dwelt afar,
He saw there in a tank of lotus flowers
A stately swan as white as orbéd moon,
The autumn's friend that came from climes unknown
And cleaved the wave in playful curves of glee.

Upon that lovely bird which glided soft,
In gait that most resembled Sita's own,
Whose flaw-less hue was of her silken vest,
Whose sweet discourse was like the music made

By golden anklets of her feet, he fixed
His steady gaze for long. Heroic firm,
His heart did melt awhile by what he saw ;
For comes a time when Cupid's sway prevails

4. But soon his strength revived ; for was he not
The brother meet of Lakshmana ? he would
The while sustain the life of *Maithili*
With tidings apt, with love and care surcharg
He greeted now the happy swan with warm
And hospitable gifts of lotus flowers.
Far more than clasping to their hearts their l
Do lovers prize the friend that joins them twa

5. Alas ! Alas ! He lets his distraught mind
Esteem it 'bove the son of *Anjana*,
And raise aloft this frail and speechless thing
To love and favour far beyond its due !
But, turbid grown by grief for those we love,
We bend and beg the cloud, the hill, the tree
Small wonder then that he did what he did ;
For hath it not the sense to feel and love ?

6. Thou hast thy birth from loins of Him that kn
To part the trackless sea of sacred lore,
Whose body is this vast Expanse of things ;
Thou art the Lotus-Dweller's favoured chaise ;
So say the *Siddhas* wise. And by thee too,
So worthy in thy ways, is got the rare
Reward from wife of Him—Her snow-white h
And nectar sweet that ears alone can taste.

CANTO I.

Among the mortal race that swarms below
We, many, breathe ; small men we are, my friend ;
But great's thy name in all the world as lord
Of those whose haunts are in the happy sky.
Yet meet it is that thou shouldst deign to be
Our messenger for saving those that seek
Thy help. For did not once the Cosmic Lord
Himself assume the reins to drive the car ?

Ikshvaku's race are famed from old for strength
And stern resolve ; could change the world and shap
It new if so they wished ; Ah, mighty they !
Now note their fortune dire and fateful time ;
Canst thou then see why meet it is that thou
Shouldst go to Lanka, seat of Rakshasas,
Built firm upon *Trikuta* hill, whose crest
Plays hide and seek amidst the ocean waves ?

The South is great for many noble shrines
Where God hath come to dwell in His own shape ;
Her wilds are bright with sandal trees ; the home
Of pearls, and mother, she, of breezes cool.
Wilt thou now wend thy steps thereto to please
My heart and save the life of *Janaki* ?
There's but one blot as haunt of Rakshasas ;
Thou must ignore it quite, my friend ;' tis naught.

As when the poet true is far away
A thousand dunces drown the air with noise,
In blind uproar, and wax in pride ; so when
Thou wert away in Kailas, peacocks wild

Were vocal grown ; now that the clouds are g
And thou art by, true chorister, their mist
Hath cleared away and they are dumb—a sigl
To fill thy way with true and faultless joy.

11. Slow kissing off the honey from the fresh
And reddish lips of early lotus blooms,
And loitering amidst the sleepy buds
Of tracts of *Kuvalayas*, loath to part,
And sweating drops of fragrant juice that flow
From off the temples of wild elephants,
Voluptuous breeze will waft thee on and send
Competing waves of scents to serve thee, Swar

12. How meet it is that the wind-shaken dust
From off the stalks of *Banduk* flowers, thy kin
That come against thy time, should make for t
A cosmetic of richest hue ! Ah ! then,
Thou wilt become e'en as the moon that decks
The crown of Him who burnt the Cities Thre
'Tis bathed by foam from off the Stream of G
And smeared with tint of lac from *Gauri's* fee

13. The fleecy autumn clouds that sail on high,
Borne onward by the winds that blow behind
And suit their course to motion of thy wings,
Will form for thee, O king of swans, the scree
Of white that fits thy lofty state, whose spoke
The slender, golden rays of sun supply ;
And rain-bow patches fringe their edge with t
Of many-coloured webs that hang profuse.

ıroughout thy course, delights like these will wait
ı thee ; and journey ended thou shalt see
y Sita, dearest friend ; thy friend who sprang
'om out the furrowed field of *Janaka* ;
ıe, keeping pure for me her limbs themselves
'om vulgar touch or gaze, Oh task most hard,
ath earned for her a name in all the world
' great repute, she knows one only man.

ith sweet discourse then gently win assent
' this fair Tank of lotus plants, thy love ;
'ho, while thou wert away, was slender grown,
ıt now is glad. Tell her of quick return ;
ıe too will, I doubt not, say '*well*' to thee
ıd permit thee to go, in accent soft,
The sweet and tuneful ringing of the bees,—
'ith heart-felt sympathy for *Maithili.*

) *Sabara* fair, seated, drunk with love,
'ith lovers of their choice, in mountain bowers,
'esent thyself, a moment's view, thy grace
ıd shape deluding them with moon-rise bright
: an untimely hour ; and from this lake
ʒ thou dost fly towards the South, avoid
ıe common paths of heavy birds and rise
loft to see from far thy way secure.

ıd this mount, *Malyavan*, with crystals paved,
eceiving in his heart thy faultless shape,
ow rising with a grace and loveliness
'hich far outdoes the moonlight's charm itself,

Will sure assume the form, sublime and rare,
Of that Primeval Maker of the world,
From whose creating mind, the lunar orb
Swam up into transparent view and bright.

18. ✓ Two paths are clearly set before my mind
By Hanuman: the latter of them twain
Doth run along the chain of *Sahya* hills :
Though fair and faultless else, incessant rains
Deluge it ; but the other lies through lands
Where towns and hamlets throng; thou must,
Take off, though hard, thy steadfast eyes for r
From wonders manifold that gather there.

19. Across these lands pursue thy steady course
Where woods and hills and streams display tl
In alternating charm ; and where again,
What time thy voice so sweet to hear is hear(
A thousand village maids rush out from home
That nestle nigh, and, shooting sidelong glanc
Beneath a pair of brows untaught to knit,
Trace out thy form and know the cause of sou

20. And, on thy way, thou must with zest enjoy
The simple amours of those sylvan maids
Who keep their merry watch o'er paddy fields
And, crowding under shades of sugarcanes,
On beds of tender shoots and leaves of trees,
Indulge in those interminable talks
And languish in that sweet but mixed tongue
Where *Kanrese* blends with graceful *Andhra*

soon, mount *Anjana*, will rise before
ight—a feast to thy delighted eyes;
eing which the pious heart exclaims
sure it is the ancient Serpent-king,
rears his jewelled crests to bear the earth
erve the All-pervading Lord that dwells
in ; its peaks are curled around with cloud
ss and shape resembling cast-out sloughs.

that sacred mount thou too must light
nix thy mite in worship of the Lord
crushed the tyrant, *Madhu* named ; there meet
gods descending from above and men
come from earth, unequal now no more,
tva rising sweeps distinctions all ;
throng and pray in perfect unison,
se alike they reap the fruits their hearts desire.

thence, a little to the south, behold
golden-streaked *Kanakamukhari*
winds her gentle course below that mount.
sparkling sands stretch out on either hand ;
slowly rising from her shrinking stream,
woo thy stay with tempting blandishments ;
wavy hands she seems to pluck the flowers
bank-grown trees to serve the Crescent-Crowned.

ite her love as she deserves ; and then
gurgling sweet in tones that none may hear,
there awhile until the breezy breath
blows from sand-banks pregnant with perfume

Of blooming *Vanjulas*, fans thee to rest.
But let not other cause delay thee long ;
Take wings and fly beyond the reach of han
For fowlers dwell at hand may cage thee in.

25. Surveying then the holy *Thundira*,
Go to the famous shrine of *Satyavrat* ;
There vows are always truly made and the
The sins of men are washed away ; where, w
The goddess, Speech, became a stream and
Indignant on her lord, our Lord it was,
Who is the stay of all the world that stemm
Her course and proved the only stay to him

26. And in that land thou shalt ere long behold
The City, *Kanchi* named—a jewelled belt,
As if she were, well worthy of the earth ;
—A stringed mine of gems of every kind ;
Invested e'er with sweetest symphonies.
With eyes that rest on her there always sta
On Hasti Hill, beyond the rage of opposites,
That Person Great, the truly excellent.

27. Approaching then that City great, adore
The town with pious bending of thy head ;
For early in the *Krita* age she rose
In full-blown pomp and power at *Brahma's*
The blessed dust that rises from her streets
When stirred by speed of wing of that great
—The steed that bears the Lord of *Kari* Hil
The Gods themselves bear on their heads wi

And now whilst thus thou dost approach the town
The fragrant breeze that woos the lotus flowers
In *Kampa's* limpid stream, issuing out
In glory from the mango grove that skirts
Her sides and gently shakes its hoary head,
And wafting oft the coolness from the moon
That shines upon the head of *Pas'pati*,
Will greet thee as a friend that comes from far.

There in the middle of that city dwells
The wife of Lotus-born, in shape a stream ;
She bears the name of *Vega*, much renowned
In all the world ; of liquid singers all
Like thee she is the queen ; and pure she is
And sweet and gentle, fair ; around her throng
The water-nymphs ; in seven-fold floods she runs
As if they were the seven-fold group of sounds.

There in the holy waters of that stream,
Renowned *Sarasvati*, where sins of men
Are washed at once, bathe thou with sages pure ;
And whilst thou stayest pluming soft thy limbs,
Thou bearest in and out a purity,
So faultless and so fine, that, in thy mind,
Now washed of every trace of sin, the All
With no reserve will shine in real light.

Upon her banks, good sir, thou shalt behold
The altar where the Lotus-born performed
His sacrifice—the altar, *Hasti* hill,
Which makes the land of *Dravida* a heaven

On earth. The blessed souls that, living there
Await their hour to cast their mortal coil,
Shall live for ever in that glorious realm
Of *Vasudev* where darkness never dwells.

32. Hard by there dwells the Mother of the worlds,
The Queen divine ; Her splendour pales the fire
That burns within the altar there ; she takes
New grace from *Tulsi* garlands green that deck
Her neck ; Her lovely brunette brown is made
The browner by her side-long glances dark,
—Benign partakers of the bliss supreme,
And winsome consorts on the throne of Power.

33. Now fear not thou, if there thou seest a cloud,
Though dark it is as is an emerald ;
'Tis *Lakshmi* plays the lightning on its breast,
And Grace divine, the liquid charging it ;
Its gentle neighbourhood is known full well
To countless swans of heaven as pure as thou ;
This cloud it was that took the shape of Swan
And gave the start to all thy cygnet race.

34. 'Tis He, our lord who draws the fragrant breath
That wreathes from offerings of thine own king
He is the taintless Eye of sacred lore ;
Of eyes themselves He is the blissful goal ;
And whilst thou prayest bowing modestly,
He will accept thy sacrifice and turn
On thee His balmy looks that rain sweet love
And countless solid boons as hearts desire.

If then our gracious Lord should sport at ease
Within the pleasure garden near the shrine,
His hand upon the Queen's perspiring hand
Which glistens like a lotus honey-dewed
The other, placing gay a lotus flower
Upon her other hand to match its hue,
Thou must spread out thy wings, in shape a fan,
And fan them both in service manifest.

Then after service done, with pleased heart
Extend thy flight across the middle land
And reach the *Cholas* glistening dark afar
With tall areca palms in proud array ;
There sparkle patches wide of open fields
Amidst the streams that branch from *Sahya's* chil
Whose diverse flow is checked by crocodiles
Which rush against their course with writhing s

The beauties of those lands with lotus eyes
And lusty ringing voice supremely sweet,
Who shame the crimson glory of the West
With fragrant olive tinge that paints their limbs,
And, in their hair which throttles wreathes of flo
Of the areca palm, rehearse the fight
That struggling moonlight wages with the dark,
Shall feast thy eyes, Swan, playing on the swings.

Sweet bird of streams ! possess the western part
Of *Chola's* realm, which *Varsha* is in name,
But, rainless quite, and fed by nursing streams ;
'Tis bright as beauty-spot on earth's fair cheeks,

There thou wilt soon perceive the *Sweta* Hill
Which looks like *Kailas* buried in the earth
From smallness of its size and it will seem
To thee to spring from earth like King of Snal

39. The Light Divine that shines there in its Forr
To rout with balmy looks the mass of Sin
That darkens men; the root of excellence;
The ardent wish of all the truly wise,
Which lives and feeds for ever on the love
Of Her who rose from out the Ocean Wave
Will sure extend to thee its grace and swell
Thy tide of good, as thou dost bowing stand.

40. But fail not soon to see the garden there;
'Tis thick with shady trees and large in size;
Its bluish tint is just its Master's hue;
'Tis charming too from pendant *nili* flowers.
Now, after seeing it where heavenly nymphs
Might play for aye and watch with winkless ey
Thy heart must prize it so that thou wilt own
The heavenly garden's self is not its match.

41. Now there, in that areca grove, the wind
Which weaves a many-coloured canopy
With dust of diverse flowers, and gently shake
The chowrie-like areca blossoms gay,
And spreads the beds of flowers upon the grou
To make it smooth to woo thy gentle tread,
Will haply play the role of waiting slave
To serve the God that owns the Arrows Five.

Then sweeps on *Sahya's* child in majesty,
The rival of the Stream of Gods ; she seems,
Good sir, to comb the shady groves in twain
By force of stream that tears that populous land ;
At other times she murmurs soft on pearls
That heave in heaps on sand-banks in her stream,
Debauched from sugar-canes that ripen there
Whose knots burst out and throw the rich contents

Lo ! she is led away betimes by winds
From *Sahya's* parent lap to Ocean's breast,
While countless friends like thee of double birth
Chaunt out auspicious blessings on her head,
And early in the morn, areca trees,
Like kinsmen, dripping liquid love, pour out
The fragrance sweet upon her charming face
That gently smiles with floating *Puga* leaves.

And after crossing her thou shalt behold
The glory of a tank, renowned afar
By name of *Chandra's Grace* ; whose waters pure
Are never once divorced from fragrant smell
That spreads from heads of bathing nymphs of He
The sight completes the waning of thy love
To *Manasa*. Lo ! round about it throng
The other streams to share its holiness !

Upon its banks awaits the Serpent-couch,
With gentle convolution of its length.
And sages great esteem it much and live
Near it ;thou too must bend thy pious head

As thou dost reach its side: For there, good Sir
—The wise have said—the future home shall be
Of *Ranganath*, our priceless heritage,
The Lord that stays with us in *Saketa*.

6. Now e'en as I am talking of this place
Where *Satva* rises free and paramount,
My mind flies back to where the first of Gods
Reclines upon his Serpent-couch at home,
His head upon His bended arm, the Lord
With long and lovely eyes, the very life
Of Ocean's daughter, shining far about
—A priceless emerald within a box.

7. Now thou must hasten swift through desert wilds
Which part the *Chola* from the *Pandyan* soil,
Where thieves abound and where in dreary dreac
The cricket chirps with harsh and deafening noise
And after crossing them thou may'st resume
Thy soft and cool discourse in clearest tones ;
For ne'er, my friend, do singers carol free
When wicked folks are in the neighbourhood.

8. And in the Pandyan land, the ladies bright
With *Kuvalaya* eyes will make for thee
A festoon with their looks to honour thee
That hast so sweet a voice ; and while they raise
Their face aloft to question with their gaze,
Their head-bound wreaths unwind in careless ease
The curls then dance, out-flash their ear-ring gem
And pearly *Tilaks* sparkle in their face.

hen reach mount *Vrishabha*, the true abode
f *Vishnu-Sundara*, the fairest fair ;
n reaching it, straight must thou bend thy head;
or He's the wealth of those that bow to Him;
pon its lap there plays the Stream of Gods
Vhich gushed from out His anklet when He grew
or *Bali's* fall, untainted by the touch
f *Pasupathi's* matted-hair so dense.

s thou dost fly, survey the *Pandyan* land
dorned with teeming towns and country seats,
-Sweet homes of bliss that vie with *Alaka* !
here clouds pour down the rain and freshen oft
he growing crops, rememb'ring how they pined
ı prison-house before. Great was the power
nd glory great of those that ruled therein
Vho got from *Isa* missiles manifold.

hen reach the *Tamraparni*, copper-hued
Vhich, with the sand-banks strewn with heaps of pea
hat countless oysters rain profuse, will shine
s if she were the star-bespangled sky ;
or as thou drawest nigh, her waters pure
Vill wax the purer still and change to pearls
y influence of *Agastya* who drank
he ocean dry, now reigning over-head.

Iow kiss her lotus-face to heart's content
nd drink the fragrant dew from off her lips.
nd then enjoying sweet the cool embrace
ler rolling wavy hands enclose thee with,

Sit on her shining mounds, while gentle winds
From *Sandal*-hills refresh thy weary frame;
Thus there for thee that wouldst now cross the
Fatigue and fresh'ning breeze are both in store.

3. A little to her left, behold the sea
Whose margin, girt with tall and dark palm tre
Shines like a virgin, young and healthy-brown,
Delightful to the heart of gallant youths
Like thee, and decked with pearls that flowing
Wash in upon the sandy reefs which rise
To two-fold heights and spread o'er twice the sp
From dust of *Ketakis* that fall profuse.

4. And after staying there awhile, dart on—
—An arrow from the bow of arched beach,
Of which the roaring wave, that fumes and frets
Adown the rocky cliffs on either hand,
Is like the sounding string; and poised aloft
Upon thy spread-out wings, fly onward fast
—A deadly shot aimed on the town, good Sir,
Where rots that monster with the ten huge he

5. Thou wilt gaze on the store of waters there
That mix and shine with sub-merged coral reefs
—A wood on fire; or sky with evening tints
Begemmed; an elephant in reddest paint;
—Or *Hari* clad in his own crimson vest;
A mass of cloud with clefts of lightning glare;
Or else, my friend, a single frame,—strange sig
Where male and female forms of life combine.

The ocean's frame was nursed in times agone
By fathers of our race who sought to find
The horse the king of Gods had secreted,
And dug the earth with strength surpassing great
If now the lord of waves, with grateful heart,
Directs the hills that hide within and screen
Their wings to welcome thee, reject not thou
The friendly act, fatigueless though thou art.

And resting there in some fair tank, where bloom
The golden lotus flowers and tasting free
The sweets that flow therefrom, thou must refresl
Thy way-worn limbs awhile and ease them quite.
Then as thou fliest quick across the sea
To cover fast the course remaining still,
Thou wilt behold *Suvela's* lofty peak
Whose rocky base is smoothed by dashing waves.

Now in the waters of the deep which lie
Beside that hill, the corals red as gules,
As if from blood its wings did shed profuse
When they were cut away, refracting light
On every side through rushing waves that come
In quick array, will show on earth beneath
A twilight scene where stars are shining pearls
And moon, the image thine reflected low.

And there upon that hill a garden lies
Where corals, mixed with clustering gems and pe
Washed in by waves from *Varuna's* abode,
Appear to cause the trees to shoot forth sprouts;

And where the *Mandar* trees that are brough
And grown by winkless angels with their han
From fear of Rakshasas, perfume the air
With scents of flowers of crushing excellence.

30. Upon its peak thine eyes can get a view
Of *Lanka* far away :—one mass of white
With countless mansions rising in the air!
She nestles on the ample ocean sands,
A Queen of swans! Now she, on seeing thee,
With fluttering wings of streamers floating hi
Will seem to start ahead and cooing soft
In gentle tones, await thy dear approach.

श्रीः

HAMSA SANDÊSA.

Canto II.

1. The captive brides of Heaven will please thee the
For, lo ! thy sportive gracefulness is matched
By gait of them ; their ringing ornaments
Are tuneful like thy voice ; thy lanced eyes
Must fail before their glance, the dart of love ;
The hue of silver on their frame is thine ;
Their sweet discourse excels thy cozy talk ;
Thou charmest *Manasa* and they the mind.

2. And there the wives of Gods that guard the worl
Endure their bondage, playing captives' parts ;
For unmolested yet by Rakshasas,
Who fear the smiting of their curses dire,
They roam ; and, pure of breed as is thy bride,
They could consume the burning fire itself ;
But bide their time, I deem, and wait for help
From *Janaki* to glorify her strength.

3. That town, situate upon the lofty heights
Of Thrikuta where many gems abound,
And ruled o'er by the Rakshasa whose name
Is dreaded by the Guardians of all space,

Calls as it were the city of the Gods
On *Meru's* top to match her gorgeousness
And shakes at her her fingers as in scorn
—Her fingers of the streaming bannerets.

4. Now in this lovely time when clouds are gone
And when thou canst disport thyself at ease,
The moon-stones bright that pave her polishe
Will sweat profuse, and, with their drippings,
The bitter tears of Heavenly nymphs who bid
In sad divorce; bewailing now their fate,
And stung at heart, and maddened by the lau
Of haughty Nights resplendent with the Moo

5. A tittle of the fire of grief that seethes
Within the heart of *Maithili*, which took
At last the shape of all-devouring blaze,
While proving friendly to the son of Wind,
Now having burnt her, architects renowned,
Like Visvakarma old, are sure engaged
In building her again, improved in form,
With alterations in her former plan.

6. And as thou passest viewing all the town,
Thou wilt perceive within her heart a house
Where Heavenly brides are lodged in confine
At whose sky-kissing heights in service wait,
Celestial cars that used to carry once
The couples of the Gods; the marvels there
Will fill thy heart with joy and grief at once
In strange admixture of the opposites.

ɔw reach the grove that lies beside this House ;
herein the wind blows not as if in fear,
he sun himself is mellow like the moon,
nd seasons all commingle e'er their joys ;
/hile blooming *Asokas* set it on flame
.s if with fire, the friend of Sita's grief ;
o ! thou canst trace there still the mighty steps
'f Anjana's strong son who shook its strength.

hen there, with other rangers of the sky
'hat over-powered are by ardent joy,
'hou too must fill the vault with wheeling flights
ınd cast thy peering eyes this way and that ;
Vhen thou wilt see, good Sir, a *Simsupa*,
'he only friend of *Janaki* in woe ;
–The tree with dense-grown branches fair,
Vhere on a bough her jewels all are kept.

ieneath that tree lies now my priceless gem
—The brightest jewel of the Solar race ;
ihe had her birth at laying out of grounds
'or sacrifice ; and she by Virtue's strength
.s safe from fear, my friend, where'er she is ;
: won her during those delightful days,
A prize for feat of strength—mere Fortune's gift ;
Lo ! she will sure attract thy searching eyes.

ihe is the apple of my eye ; her eyes
Are like the *Sapharas* ; with arched brows
And richest hair, she owns a complexion
Resembling burnished gold ; she has thy gait;

She's young and bent with heavy heaving breasts
And waist like that of sacrificial hearth:
The best in every limb, the treasure-trove
Of gracefulness and goddess of true worth !

And she will enter soon thy field of view
As either listless now from grief that takes
Her liveliness away ; or teaching birds
As how they have to take from her to me
Her own message ; or else, with tearful eyes
She looks towards this side and hopeful stands
Expecting news from me, as omens fair
Betoken well that words of love are nigh.

Or else she harangues jewels that are placed
At hand, forgetful so from blank despair,
And asks them if they yet remember well,
Or no, the quickening touch of mine own limbs ;
Or brings to mind those long-forgotten sports
Which she enjoyed with me upon my bed ;
For such, I fear, are all the ways that Fate
Still keeps within her reach to pass her time !

A streak of faultless beam of moon, surprised
Within the hovel of a filthy knave
That cooks and eats dead dogs ; or else a bough
Of Parijat, transplanted to a wood
Where poison-trees abound ; or high-toned words
Of some great poet, recited in the midst
Of rogues: ah ! such I deem is *Maithili*
Within the house of that night-prowling wretch !

14. A lotus tank made muddy by the rain;
A happy word degraded in its sense ;
A lotus thread entangled in the mire ;
An El'phant queen divorced from consort brave
The crescent moon engulfed in darksome clouds
Or every point of space in danger's grip ;
A roe in tiger's paw ; a bowstring thrown
Upon the ground : scarce sadder these than she

15. Now bringing to her mind as how of old
She found within my arms a safe refuge
When she had fear from Cupid's darts, she hug
Her mother, Earth, with listless bending limbs
Which droop if they but bear the jewels' weigh
Faint at the smearing of the lac, or gasp
For breath if she has to remember aught :
So delicate, so gentle is their make !

16. Or she is placing on her lotus-hand
My ring and oft doth blush to see it there ;
Or on her head, where no crest-jewel shines,
And passes into frequent ecstasy ;
Or else, with great regard she presses it
By turns upon her bulging breasts with care
—Her breasts as shapely as two golden cups,
But hot and fevered now from inward grief.

17. And now the hot and bitter tears of grief
That fall upon her cup-like breasts in floods
And from them both are scattered all about
Like showers of rain, wash from her limbs I

Il trace of fragrant unguent smeared on them
y *Anasuya*, holy-*Amba*-like ;
Vho got the balm divine of endless worth
nd fair like her, as fruit of her good deeds.

r she, now wearing loose her ample locks
Vhich I in former days could scarce control
Vithin my hand and which now hangs adown
s if to smell the fragrance from her limbs,
ooks like a bunch of flowers of Parijat
ropped down on earth from hands of *Apsaras*
hat offer them in Cupid's worship there,
nd followed all the way by blackest bees.

he wears around her nether limbs a cloth
Vhose golden tint is of the rising sun,
nd which, adorned with figures of thy mate,
s just like this in form, brought in with zeal
o me by Vanars from their mountain cave ;
Tow she, thus dressed in vest of morning red,
Must sure appear another crescent moon
Which blends its harmony with twilight hues.

Her left-foot anklet fair which answers well
To this, the right side one, that fell on earth
To tell us of the way by which she passed,
With music of thy voice, and which deserves
To be applied unto her lotus-foot
Well-pressed against my lap, is placed alone
Upon a bough ; she gazes on it now
And gazing pales away in silent grief.

Her limbs, bereft of flower-like jewels bright,
Are tawny like the fading shoots of plants ;
While countless creepers twine their tiny arms
Within her polished frame, reflected so ;
What more ! she is in such a wretched plight
From cruel sighs that scorch with sorrow's heat ;
Alas ! she must thus look like Nandan's Grace
Imprisoned in the Home of Rakshasas.

Her all-restraining strength now curbs her mind
And keeps it calm and closed to outward sense ;
On me alone her heart is firmly fixed,
Instructed well by Cupid's lore revealed ;
And by the force of realising thought
Which shuns all other things, she seems to learn
The course of concentrated spiritual trance,
The inner soul soft melting in her self.

Her eyes are fixed on vacancy, and sighs
Escape profusely free ; her lotus face
Doth droop and tears descend in floods of rain ;
While all her talk is centred in her grief.
Reduced alas ! to such a sad estate
By Fate's decree that none has strength to ward,
She still remains attached to me alone,
And waning, more, and more, sure seethes within.

When thou shalt see her sad and piteous state,
—Alas ! too sad a state for one like her—
Thou too must find it hard to stem within
Thy torrent grief that flows unconscious out.

.h ! how can one not own a heart that melts
'one has such a purity, not born
ı lands unheard, like that ten-headed worm,
'or in a race that battens on raw flesh!

hy tender heart then melting into love,
lirt on to hearts' content throughout the night
/ith some fair tank that woos thee nigh ; and take
'hy needed rest, allaying weariness.
hus wait till dawn of day and know it is
he fittest time when Rakshas women all
re drowned in sleep; convey her then these words
ı tones the sweeter from the love they bring.

ill then, sleep thou on mounds of purest sand,
s pleases thee, while fragrant breezes waft
he cooling rays of moon to kill fatigue
rising from thy journey long. But soon
ıake thou thy slumber off, O king of swans,
nd deign to rise from bed intent on work
'hen thou dost hear the voice of bees that sing
'ith joy and cling to buds of lotuses.

ount on the *Simsupa*,the fairest tree
'hose tendrils shake welcome; and seated well
ı clear outline on it, subdue thy tone
s sharp as is the twang of Cupid's bow ;
nd singing first the glory of the race
f Raghus and the Janakas, awake
y dearest love, if aught of gentle sleep
as stolen on her fainting, grief-bound sense.

28. Great queen, know that I am the dearest friend
Of thy good Lord who hath still length of days;
I bear within my breast his message true
Which is to be the saviour of thy life;
Lo! when the Autumn season comes along
I show by cooings mine to hearts of steel
The fitting time for going forth to fight
Which aye their bravest brides regard with joy!

29. Then *Maithili* will duly honour thee
As thou dost keep reciting news from me,
By raising slow her faded lotus-face
Whose trembling indicates her fear and grief;
And cast on thee her secret sidelong looks
That rival, in their grace, the lotus flowers
Which open in the morn and, dripping joy,
Are like them too in honeyed tenderness.

30. And she, the daughter of the Raghu King,
On seeing thee of purest white unmixed
Confides in thee and, with the hues of hope
Suffusing now her cheeks, like to the moon
That rises in the eastern sky, she lifts
Her pleased face and hearkens to my words
With added care. Do not e'en words of love
By lovers sent make for the women's joy?

31. Then tell her thus: the sinless king elect
Of all the Kosalas still breathes alive;
—Thy own good fortune, this—and greets the
With words of love and asks thee 'how ye do

ll those characteristic signs on limbs,
'hich mark high worth in men and women here,
ogether meet in thee—so say the wise—
s well as in the frame of Lakshmi great.

nd he, to whom the longest day seemed short
'o dally with thy jewelled gems and gear,
'hus says to thee, great queen, with fainting breath
—To thee whom tyrant fate has carried far
nd placed within this isle engulfed in waves.
But he doth crush the intervening space;
And keeps thy form before his mental eye
And speaks to thee through me, your mutual friend.

' The nights which flitted like a moment's breadth
In former times, while we, O loveliness,
Forgetful of the passing hours sate late,
Enslaved by rapture of the kiss, the clasp,
And other such preludes to Cupid's sports,
The same, though torn to hundred distinct shreds
By fancied caresses extending long,
Now fail to wear away, drawled out by grief.

" The haughty breeze, subdued of yore by scents
That rose untrammelled from thy cup-like breasts,
Now finding fitting time, starts up at once,
—For thou art far—and giving lofty airs
Invests the earth and sky with *kunda* scents
And crushes me to wretched humbleness,
As well as all the drooping lotus flowers;
—Alas! companions of thy lotus-face.

5. " Redoubted Rama too, his haughty head
Now bending low, his bow unbent, implored
The Spring with frighted looks ' O deign to spare
My Sita's neighbourhood '—to craven Spring
That spreads the ends of space with diverse darts
From Cupid's armory, in lavish wealth,
Which fail not in their aim, and, dipt in sweets,
Are greedy for their feast on love-sick brides.

36. " When windy hosts from *Malaya* issued,
With hireling bastards of the cuckoo race
Well-flanking them, mid noisy cries of war,
The body straggling on with heavy tread
'Midst dust of jasmine flowers that checked thei
I stood in strange dismay ; and Lakshmana,
Afraid of clatterings their chains of bees
Then made, removed me from the danger's way

37. " My tender queen ! When red *Asokas* burned
With dazzling flames and blossomed *Karanjas*
Poured down on them their showers of whitest
Which then resembled most the simmered rice
Reminding me of days gone by, when thou
Didst marry me, with tortured heart I cried,
' What shall I say, a fool, to Janaka
Ah ! what that holy sage will say to me !'

38. " And then when rains set in and hilly heights
Were fragrant with the smell of *Kutajas*
That winds did waft about, the peacocks gay
In blessed fellowship with lovely hens

Vhich knew no torment from the Rakshasa,
Beginning dances at the call sublime
)f drumming clouds and flashing lightning rods
'hat struck the merry note, left not my heart.

It seemed to me that even heavy clouds
Vhich hung adown the sky wept in their turn
1 such a wise, on seeing me, alone,
orlorn in grief, assailed by Cupid's strengh ;
Vhen they, with tears that fell from them, drew out
he scalding breath from Earth, thy mother sad ;
Vho, stricken with her grief intense, bemoaned
1 full-toned echoes, shaking every hill.

I fancy in the breezes from the south
he rapture of thy touch ; in moon, the charm
hat lights thy face ; the world, our common home ;
he earth on which we lie alike, I take
ɔ be our nuptial bed ; the heavenly vault,
'hich dappled is with stars, its curtains gay ;
always thus enjoy thy company,
y gentle bride, though far removed by fate.

The autumn season, stealing softly in
'ith lotus flowers waking from their sleep,
Companions of thy lovely eyes—exhorts
s fittingly to push our equipments
s we have vowed before with firm intent ;
nd grants propitious skies and easy paths
) lead our forces by, as sure it wants
) speed us on to thee, O Sita mine.

"When on my father's word I gave the throne
And all the sovereign power to Bharata,
Thou followedst me to woods nor caredst for aught
Behind in city or in royal seat.
Ah! thee who even in thy sleep didst rest
Within my arms I have forsaken quite;
Alas! Alas! how yearns my heart for thee
And pines in constant grief, my matchless birde!

"A few days more, and Lakshmana will bind
The store of waves with spacious bridge of rocks
Torn out from hills, or arrows fleet and strong;
Give *Lanka* as a chaplet to the hands
Of sporting *Vanaras*; in deadly fight
Oppose the Rakshasas; and bathe thy ears
With waves of honied twang, my fairest fair,
That thunder from his mighty-sounding bow.

'And when the debt of deadly hate is paid
By chopping off the monster's serried heads,
We shall, on conscious *pushpaka*, survey
The world from out the sky and wander free;
And after thou art crowned, our empress great,
All purpose done, we shall, my bride, enjoy
With hoarded zest, the long forsaken joys
That separation keeps untapt for us.

'And thou must bring that too to mind as how
When I returned from fight in *Janasthan*,
Despatching *Khara* and his mighty host,
—All foes as strong as *Ravana*,—thou healedst

The wounds upon my breast by close embrace
Of thy two cup-like breasts which swelled with
Of burning joy and checked thy flow of words
As thou didst babble sweet with blissful tears.

16. "Bring thou to heart and ponder on the grief
That oppressed *Sachi* too at oddest times;
Remember how the Daughter of the Mount
Was forced to live apart from *Siva's* side;
Hence keep thy life secure, my bride, for me
For thou art all the prop my life sustains;
For women true, e'en direst grief is deemed
An honour great if husbands will it so."

7. Now guileless friend ! hast thou received my wc
And lodged them in thy heart, ? thy help I need
Thy goodness manifest cannot gainsay,
I am sure, aught that I may ask of thee.
It was on seeing thee so good of yore,
So soft and gracious in thy friendliness
To *Naishadha*, men knew that purest souls
Like thee are vowed to help afflicted folks.

3. Thus after thou hast brought my *Janaki*
To life by timely words, thou mayst rejoice
In growing friendship with the rising kings
That will illuminate the solar line ;
And like the all-pervading Vishnu great
And Lakshmi, thou mayst freely roam, good frier
O'er all the worlds, served by the Queen of swans
—Thy mate and worthy thee in every way.

CANTO II.

Such was the message great that *Rama* sent ;
And then with tribes of *Vanaras*, he threw
The bridge across the sea and killed in fight
The monster Ravana ; He won great fame,
And won his Sita back and all his realm,
Ruled till then by the Sandals of his feet.
Once more the blessed *Rama* made his lands
And royal seat thrice happy by his rule.

May fitting persons test this flawless gem
With faultless ears—the eyes to see its worth ;
'*Swan Messenger*,—the gem of song which broug
The pining Sita back to Rama's breast ;
'Twas cut and fashioned out by Venkates,
—A cultured-mind well-skilled in art and science
And polished oft, for highest purposes,
Upon the whet-stone of his solid wit.

The Vaijayanti Press, 32, Mount Road, Madras.